

अथर्ववेदसंहितायाः

द्वादशं काण्डम्

अभिनवसायणभाष्य-समन्वितम्

भाष्यकाराः

वेददर्शनाचार्य-महामण्डलेश्वर-

श्रीमत्-स्वामि-गङ्गेश्वरानन्दा उदासीनाः

सम्पादको

स्वासी गोविन्दानन्दो वेदान्ताचार्यः

तथा

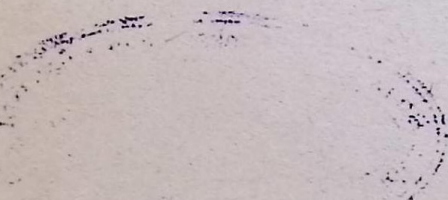
म०म० पं० नवलकिशोर-काङ्करः

सद्गुरु इण्टरनेशनल वेदमिशन, बम्बई

वीर राधक जग
को सप्रेम नमः

हार्दिक नमस्कार
22/6/95

शौनकीयायाः

अथर्ववेदसंहितायाः

द्वादशं काण्डम्

अभिनवसायणभाष्येण समन्वितम्

卐

भाष्यकाराः

वेद-दर्शनाचार्य - महामण्डलेश्वर-

श्रीस्वामि-गङ्गाेश्वरानन्दा उदासीनाः

❖

सम्पादकी

स्वामी गोविन्दानन्दो वेदान्ताचार्यः

तथा

चिद्यावाचस्पतिः कविशिरोमणिः गद्यसम्राट्

महामहिमोपाध्यायः

आचार्य - नवलकिशोर - काङ्करः

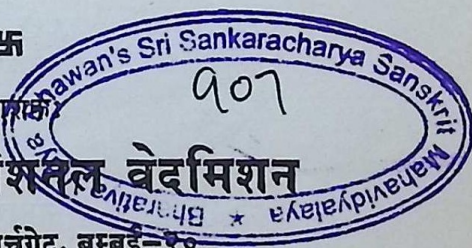
卐

प्रकाशकः

सद्गुरु इण्टरनेशनल वेदमिशन

तुलसीनिवास, चर्चगेट, बम्बई-२०

१६८३

पुस्तकप्राप्तिस्थानानि

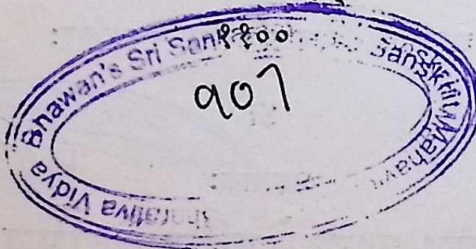
तुलसी-निवास, फ्लैट ३१, डी रोड, चर्चगेट, बंबई-२०
गुरु गङ्गेश्वर धाम, तिडके कॉलोनी, त्र्यंबकरोड, नासिक-२
गङ्गेश्वरधाम, १३ पार्क एरिया, करोल बाग, नई दिल्ली-५
चतुर्वेदसंस्थान, श्रौतमुनिनिवास, वृन्दावन (मथुरा)

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वविधा अधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

मुद्रकः

श्री शङ्कर आर्ट प्रिन्टर्स, जयपुर

प्रथमं संस्करणम्

मूल्यम्

त्रिंशद्-रूप्यकाणि

विदेशेषु पञ्चदश डालराणि

सम्पादकीयम्

अव्यभिचारिणीयं कथितिः समेषां शास्त्राणां यदखिलविश्वसर्गस्य निखिल-
वाक्प्रपञ्चस्य च जीवातुभूतो भगवान् वेदः सर्वत्र संविज्जगति निरन्तरं चाकाशीति
इति । मूलत एक एवायं वेदोऽवतिष्ठ, महर्षिणा व्यासेन पुनर्यज्ञविधानमाधारीकृत्य
ऋग्-यजुः-सामाथर्ववेदनामभिश्चतुर्धा कृत इति पुराणविदो वदन्ति । अत्र साम्प्र-
तिकाः कतिचन नव्यशिक्षादीक्षिता विपश्चितो व्यामोहमवलम्बमाना लपन्ति यदथर्व-
वेदस्य नाम वेदगणनाक्रमे सर्वान्त एव गृह्यते तथा मन्त्रब्राह्मणादिग्रन्थेष्वपि वेदत्रयी-
शब्द एव बाहुल्येनोपलभ्यते, अतः प्रारम्भे ऋग्यजुःसामवेदा एवावतिष्ठत, चतुर्थोऽयम-
थर्ववेदस्त्वस्यां पङ्क्तौ कालान्तरे समानायि लोकैरिति । किन्तिवदं तेषां कथनं
शिशु-शेमुषी-विलसितमात्रम् । वेदत्रयीमिमामुद्दिश्य वैज्ञानिकदृष्ट्या गुरुवरैः श्रीमधु-
सूदनमैथिलैरपि बहु व्याख्यातं किन्तु न वयं तेषां विचारानिहोद्धारामः, परन्त्विदमपि
साभिनिवेशं वाचयामहे यत् ऋक्, यजुः, साम चेति शब्दत्रयी मन्त्ररचना-प्रणाली-
प्रकाशिकैव, नैव वेदत्रयीशब्देन वेदस्य मन्त्रसंहिताविभागमसोसूचितं मन्त्रब्राह्मणादि-
ग्रन्थाः । श्रौतयजान् सहजमेव सम्पादयितुं वेदश्चतसृषु मन्त्रसंहितासु व्यभाजि
व्यासेनेत्युक्तचरमेव । तत्र हौत्रं कर्म ऋग्विदा, आध्वर्यवं यजुर्विदा, औद्गात्रं साम-
विदा ब्रह्मत्वञ्चाथर्वविदा विदुषा सम्पाद्यते । यथोक्तमृक्संहितायाम् :—‘ऋचां त्वः
पोषमास्ते०’ (ऋ० १०।७।११) इत्यादिना मन्त्रेण । गोपथब्राह्मणोऽपि सोऽयं प्रसङ्ग
एवमुपलभ्यते—अथ ह प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच कं होतारं वृणीयां,
कमध्वयुं, कमुद्गातारं, कं ब्रह्माणमिति ? त ऊचुः—ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व,
यजुर्विदमध्वयुं, सामविदमुद्गातारमथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम् । तथा हास्य
यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुष्पाद् यज्ञः प्रतितिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्ध
एवं वेद” (गो. ब्रा. १।२।२४) इति । एवं मन्त्रब्राह्मणसमयेऽथर्ववेदस्य विद्य-
मानतायां को वा चेतस्वी संशीतिमाधातुं शाशक्यते । अथास्याथर्ववेदस्यास्तित्वे
भगवान् तित्तिरिरप्येवं मम्मन्यते—

“ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः

सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् ।

सर्वं तेजः सामरूपं हि शश्वत्

सर्वं हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम् ॥” (तै.ब्रा. ३।१।२।६) इति ।

उपनिषदोऽपि पूर्वं वेदप्रचारवार्ता वितन्वत्यस्तमेवार्थं प्रत्यपीपपदन्—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः सं बभूव
विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठा-
मथर्वाय ज्येष्ठ-पुत्राय प्राह ॥

अथर्वणे यां प्रावदत ब्रह्मा
अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भरद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह
भरद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥” (मु. उप.) इति ।

अथ ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ इत्युद्धोषयन्त्योऽन्यास्तूपनिषदोऽस्य ब्रह्मवेदस्येतरवेदापेक्षया श्रेष्ठत्वमप्यजगीयिषत, यतो मीमांसकाः ‘यज्ञादिरेव धर्मः’ (लौगाक्षिभास्करः) इत्युल्लिख्य ‘यजनमेव धर्मः’ इति स्वीकुर्वन्ति । ‘यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म’ (श. ब्रा. १।७।१।५) इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यो यजनं श्रेष्ठातिश्रेष्ठं कर्म प्रतिपादयति । श्रेष्ठतमकमेति नाम्ना स्वीकृतो यज्ञोऽयञ्च होतृप्रभृतिभिश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः सम्पाद्यते, चतुर्षु ऋत्विक्षु चाथर्ववेदविद् ब्रह्मैव यज्ञेषूपयोगवैशिष्ट्यं देधीयते—इति साभिनिवेशमुद्धोषयति ब्राह्मणमिदम्—

“अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्रह्माणं वृणीष्व, स हि ब्रह्मत्वं वेद अथ चेन्नैवं विदं ब्रह्माणं वृणुते दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते” (गो. ब्रा. १।२।२४) इति ।

ब्राह्मणग्रन्था इमे यज्ञस्य द्वौ पन्थानौ समदेदिशिषत । तत्रैकं मार्गं होता, अध्वर्युः, उद्गाता चेति त्रयः सम्मिल्य वाचा संस्कुर्वन्ति, अपरञ्च पन्थानमेकलो ब्रह्मैव मनसा संस्कुर्वते । यथोद्यते ऐतरेयब्राह्मणे—‘अयं वै यज्ञो योऽयं पवते, तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्तौ । वाचा च मनसा च यज्ञो वर्तते, इयं वै वागदो मनस्तद्वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति, मनसैव ब्रह्मा संस्करोति’ (ऐ० ब्रा० ५।३३) इति । छान्दोगा अप्येवमामनन्ति—‘एष वै यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी । तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा, वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाता चान्यतराम्’ (छान्दो० उ० ४।१६।१-२) इति ।

एतदतिरिक्तं यस्मिन् संस्कृताग्नौ समे सोमयज्ञाः सम्पाद्यन्ते तमग्निं सर्वप्रथम-मथर्वैवाविश्वकारेति प्रमाणयन्तीमा ऋचः—

‘अग्निर्जातो अथर्वणा विदद्विष्वानि काव्या’ (१०।२।१५)

‘अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने’ (यजुः ११।३२)

‘यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते’ (ऋ. १।८३।५)

‘त्वमग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत’ (यजुः ११।३२) तथा

(ऋ. ६।१६।१३)

इत्यादयः ऋगंशा अथर्वणा श्रीतान्नेः प्राकट्यं यज्ञमार्गस्य च संवितानं निर्देदिष्यन्ते ।

अथ च यत्र ऋग्-यजुः-सामवेदाः प्राधान्येन आमुष्मिकफलावाप्तिमार्गं प्रदर्शयन्तो गौणरूपेण ऐहिकमार्गप्राशस्त्यं निर्दिशन्ति तत्रायमथर्ववेदो मुख्यतया ऐहिक-मभ्युदयमार्गं निर्दिशन् गौणरूपेणामुष्मिकस्याभ्युदयस्य पन्थानं निर्देदिशीति, यतोऽस्मिन् वेदे पदे पदे बाहुल्येन मेधाजननम्, ब्रह्मचार्यसम्पादनम्, ग्राम-नगर-दुर्गराष्ट्राणां शत्रुभ्योऽभिरक्षणम्, पशु-पुत्र-धन-धान्य-प्रजा-करि-तुरगादिसम्पत्साधनम्, पौष्टिकं कर्म, भैषज्यमित्येवंविधान्यनल्पानि ऐहिकाम्युदयसाधकानि कर्माणि प्रतिपादितानि वरीवृत्त्यन्ते । अत एवाचार्यसायणोऽस्य भाष्योपक्रमणिकायामेवमम्मनीत् —

‘व्याख्याय वेदत्रितयमामुष्मिकफलप्रदम् ।

ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥’ इति ।

एवमनेकदृष्ट्या समस्तजनोपयोगिवेदोऽयं सर्वोपरि विराजमानो ब्रह्मवेदः, अथर्ववेदः, अङ्गिरसां वेदः, क्षत्रवेदः, भैषज्यवेदश्चेत्याद्यपरैरप्यभिधानैरभिधीयते । तत्र बृहत्वाद् बृंहणत्वाद्वा ब्रह्मेति निर्वचनेन ब्रह्मपदेन साक्षात् परब्रह्मैव गृह्यते, तदुपलब्धिरेवास्य वेदस्य साध्यम् । यद्वा यज्ञेषु ब्रह्मकर्मसम्पादकत्वादयं ब्रह्मवेदपदवाच्यो भवति । अथवा वेदेऽत्राशीर्वादात्मिकाः प्रार्थनारूपाश्चापि ऋचो बह्वचः सन्ति याभिर्देवताः प्रसादोन्मुख्योऽस्मान् रक्षितुं शक्नुवन्ति, हितैषिणः प्राणिन उपकृतुं प्रभवन्ति, विद्वे षिणश्चाभिशप्तुं समुद्यन्ति । इमाश्च प्रार्थनात्मिका ऋचो ब्रह्माणीति निगद्यन्ते । एषामेव ब्रह्ममन्त्राणां समुच्चयेनाप्यस्य नाम ब्रह्मवेद इति प्रसिद्धिर्बाभजीति ।

‘थर्वतिश्चरतिकर्मा, तत्प्रतिषेधः’ इति यास्कीय - निर्वचनेन चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिरूपस्थैर्यसाधको योगो लक्ष्यते । ‘अथर्वा’ इत्याख्यस्य महर्षेः सम्बन्धे गोपथब्राह्मणमेकामाख्यायिकां विलिख्यैवमेतन्निर्वचनमकार्षीत् — “ अथ अर्वाग् एनमेतास्वेवाप्स्वन्विच्छ, तत् अथर्वा अभवत् (गो०ब्रा०)’ इति । एतेन हि संतिकटस्थस्यात्मब्रह्मणोऽवगिण्वेषणमनेन वेदेन साध्यं जायते इति सिध्यति ।

अङ्गिरसां वेदः इत्यस्याभिधानहेतुर्गोपथे एवं प्रत्यपाद्यत — ‘तं वै एतमङ्गिरसं सन्तम् ‘अङ्गिरा’ इत्याचक्षत.....’, स यान्, मन्त्रानपश्यत् स आङ्गिरसो वेदोऽभवत्’ (गो०ब्रा०) इति । एतेनेदमप्यभिव्यज्यते यदङ्गेषु यो रसः सप्तधातुमयो वरीवर्त्ति तमधिकृत्य चिकित्साऽस्मिन्नस्तीति वेदोऽयम् अङ्गिरसां वेद इत्यन्वथे नाम विभर्ति ।

क्षत्रवेद इत्यभिधानमपि वेदेऽस्मिन् राज्यरक्षणार्थं युद्धादिकोपायप्रदर्शनेन सुसङ्गतमेवास्य ।

अथर्ववेदस्योपवेद आयुर्वेदो विद्यतेऽतोऽत्र भैषज्यविज्ञानमप्यदभ्रं मेमिली-
तीत्यस्य 'भैषज्यवेदः' इत्यपि संज्ञा समुचितैवाभाति ।

एवं हि सर्वशास्त्राणां, विशेषत ऐहिकाभ्युदयसाधिकानां विद्यानां विग्रही-
भूतोऽयं तुर्यवेदः सर्वेष्वपि वेदेषु विशिष्टतमो विराजते । अत एवोच्यते—

“न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमाः ।

अथर्वमन्त्रसम्प्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति” इति ।

(अथर्वपरि० २।५)

तमिमं विशकाण्डेषु पृथुप्रथितं समस्तमेवाथर्ववेदं व्याचिख्यासुरप्याचार्यः
सायणो न जाने केनान्तरायेण पञ्चम-नवम-दशम-द्वादश-त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदश-
षोडशकाण्डानाम्, अष्टमकाण्डस्य कतिपय-सूक्तानां, विशकाण्डस्य च षडुत्तरैकशत-
सूक्तानां भाष्यं न व्यतन्तनिष्ट । निश्चप्रचमत्र विशेषेण कारणेन भवितव्यम् । अथवा
तेन लिखितमपि भाष्यमिदमादावेव गणपतिवाहनैः कवलीकृतमन्यैर्वा प्राणिभि-
निःशेषतां नीतमिति परमेश्वर एव प्रमाणम् । अद्य यावत् विपश्चिदपश्चिमसमाजः
सायणलिखितमेव मन्त्रसंहिताभाष्यं ब्राह्मणभाष्यञ्च प्रामाणिकं सनातनं मम्मनीति ।
किन्तु हन्त समयमहोदरदरीविलीनेष्वपि पञ्चशताधिकेषु हायनेषु न कश्चन वेदवे-
दाङ्गपारदृश्वा विद्वान् सायणीमेव शास्त्रसम्मतं शैलीमनुसृत्य तादृशमभिनवं भाष्यं
लेखितुं साहसमचेचायीत्, न वा कोऽप्यलिलेखिषीत् । परमयं कियान् परमहर्षमयः
समयः समायातो यदिदानीं शताधिकशरदायुषां विश्वविश्रुतवैदुष्ययशसां प्रज्ञाचक्षुषा-
मप्यन्तःस्फुरन्निखिलनिगमागम-चिज्ज्योतिषां वेद - दर्शनाचार्यपदजुषां - महामण्डले-
श्वराणां पूज्यपादानां श्रीस्वामिगङ्गेश्वरानन्दमहाराजानां मानसे सोऽयमभिनव-
भाष्यलेखनाभिलाषो वसन्ते नवाङ्कुर इव समजञ्जन्यत । सत्यमेव खल्वचिन्त्यो
भवति महात्मनां प्रभावः, अमोघसङ्कल्पधराश्च भवन्ति सन्तः । अतः समर्चनीयचरणा
इमे सद्गुरवः स्वल्पैरेवाहोभिस्तत्सम्बन्धि सर्वं साहित्यं सङ्गृह्य रात्रिन्दिवं परिश्रम्य,
अवहेत्य च वार्धक्यसंवृद्धमपि सहजं नैर्बल्यं, मनोबलसमृद्धेन समुत्साहेन यूनामपि
मनांसि मर्दयन्तः कियन्तमनेहसमर्बुदाचलमधिवसन्तः, कियन्ति दिनानि बम्बईमधि-
तिष्ठन्तः, कियतो मासांश्च वृन्दावननिवासिनोऽनुगृह्णन्तः “किमिवास्ति यन्न सुकरं
मनस्विभिः” इति महाकवेर्मणिति सत्येन संयोजयन्तः सहजमेवावशिष्टकाण्डाना-
मभिनवं भाष्यमलीलिखन्, यस्यास्तीदं प्रतिज्ञापद्यमाद्यं तत्रभवतां श्रीस्वामि-
वर्याणाम्—

“अभिनवमिदं भाष्यं सायण - कृतिसन्निभम् ।

अनुपलब्ध-तद्भाष्यस्थाने निर्मीयते मया ॥” इति ।

सम्पन्नेऽथ भाष्ये मां सुतनिर्विशेषेण वात्सल्येन समनुगृह्णन्तः, मयि अपार-
कृपापीयूषविप्रुषो वर्षन्तः, मम कार्यक्षमतायै च स्पृहयन्तः श्रीमन्तः स्वामिचरणा
अस्य परिष्करण-सम्पादन-संशोधनादिकर्मणि नियुज्य मां धन्यातिधन्यतामलम्भयन् ।
एभ्य एवाधिगतमेधाबलोऽहमपि तदिदं कार्यं नातिसमर्थं गमयन् साधु सम्पाद्याद्याथर्व-
वेदस्यैतद्द्वादशकाण्डभाष्यमव्याकुलीभूतमानसो वैदिकतल्लजानां विद्वत्पुरन्दराणां
करकमलेषूपायनीकरोमि, एतद्भाष्यस्वारस्यं चिन्वन्तः सन्तः संलप्स्यन्ते स्वलिप्सित-
मिति च विश्वसिमी ।

यद्वीमे सुरगुरुप्रतिस्पर्धिवुद्धिबैभवा महर्षिनिर्विशेषाः प्रातःस्मरणीयाः
श्रीसद्गुरुभगवत्पूज्यपादा ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकार्यप्रदानेन मामन्वजरीगृहिषत
तदर्थमेतेषामेतददभ्रमानृण्यमिह जन्मनि न कदापि सम्भवीति सदैवैतेषां पुरो नत-
मस्तकोऽहम् । अथवा अलमत्र शब्दव्यापारेण हृदयमेव साक्षि, नात्र स्वल्पोऽप्यु-
पचारावसरः । ब्रह्मायुष्ट्वं वितेतीर्यतामेभ्यो भगवान् भूतभावनः सकललोकानां
निःश्रेयसाय ।

अथैतेषां शिष्योत्तमानामदम्योत्साहानां वेदान्ताचार्याणां श्रीगोविन्दानन्द-
स्वामिवर्याणामप्यस्मिन् कर्मणि सहयोगोऽविस्मरणीय एवेति तेषामप्यनुग्रहभार-
भुग्नोऽहं तान् धन्यवादार्पणैः सम्मानयामि । साम्प्रतमिम एव महाभागाः श्रीसद्गुरुणां
विश्वासपात्रभूतास्तान् वपुषा मनसा चाविरतं सेवमानास्तेषां चरणारविन्दयो-
र्मिलिन्दायन्ते । येन च बम्बईस्थेन “सद्गुरुगङ्गेश्वर-इण्टर-नेशनल-वेदमिशन” इति
नामकेन संस्थानेनास्य प्रकाशनार्थं सम्पूर्णां यो धनव्ययभारो व्यूढस्तदर्थं तस्मै
अपि धन्यवादाः समर्प्यन्ते । पर्यवसाने चास्य प्रूफसंशोधनादिक्रियासु पूर्णं साहाय्य-
माचरन् यो मां वीतचिन्तमिवाकार्षीत् तं लेखन-सम्पादनादिचरणमस्मज्ज्येष्ठतनयम्
एम.ए., पी-एच.डी. पदजुषं डा० नारायणशास्त्रिकाङ्करं व्याकरण-साहित्य-साङ्ख्ययोग-
दर्शनाचार्यमप्यहं शुभाशिषां राशिभिः संयोजयामि । अस्य साहाय्यमन्तरेणास्य शीघ्रं
मुद्रणं दुष्करमेवासीत् ।

एवं श्रीमत्सद्गुरोरपारया कृपया तदिदमथर्ववेदस्य द्वादशकाण्डभाष्यसम्पादना-
दिकं सम्पूर्णतामितमिति विद्वन्मण्डलाखण्डलान् सप्रश्रयमिदमेव निवेदये यत्तैर्मंगवत-
स्तुर्यवेदस्य स्वारस्यसंलग्नमानसैरेव भाव्यम् । भ्रमप्रमादादयो मानवसुलभा दोषास्तु
भवन्त्येवेति तदर्थं क्षन्तव्योऽयं कोविदकिङ्करः —

श्रीतमुनिनिवासः

नवलकिशोरकाङ्करः

वृन्दावनम् (मथुरा)

रामनवमी, वि०सं० २०४०

श्रीसद्गुरुवन्दना

(१)

अभिनवसायणभाष्य-प्रणेतृवर्यान् मनीषिसूधन्यान् ।
गङ्गेश्वरगुरुपादान् स्तौति गोविन्दानन्दोऽयम् ॥

(२)

विद्वत्सम्मानदक्षानशरण - जनता - रक्षण दत्तचित्तान्,
वेदे वेदाङ्गशास्त्रे सुरगुरुसमतां गाहमानानमानान् ।
श्रीमद्-गङ्गेश्वराख्यान् मुनिजनमुकुटान् सद्गुरून्, नम्रमौलि-
गोविन्दानन्द-नामा चरण-युगरजः-सेवको नम्रमीति ॥

(३)

श्रीस्वामि-गङ्गेश्वर-पूज्यपादान्
महर्षिकल्पान् श्रुति-शुभ्र-सूतीन् ।
साक्षादहो भौम-हिरण्यगर्भान्
एतानहं नौमि विनम्र-शिष्यः ॥

श्रीसद्गुरुसेवासंगनो
गोविन्दानन्द उदासीनः
वेदान्ताचार्यः

भाष्यलेखकाः

वेद-दर्शनाचार्या महामण्डलेश्वराः

श्रीगङ्गेश्वरानन्दस्वामिनः

उदासीनाः

धर्माचार-विचार-चारुचरिताः साङ्गुण्य-पुण्यालयाः
शुद्धाहार - विहार - हृद्यहृदयास्तेजःप्रकर्षोदयाः ।
लुप्तं भाष्यमवेक्ष्य सायणकृतं वेदस्य ये ब्रह्मणो
नूतनं भाष्यमलेलिखुहि त इमे सन्त्यत्र गङ्गेश्वराः ॥

—काङ्करः

अथ

शौनकीयायाम् अथर्ववेदसंहितायां द्वादशं काण्डम्

मङ्गलम्

विश्ववन्द्यपदो वन्दे विबुधान् वेदविश्रुतान् ।

पञ्च हेरम्ब-वैकुण्ठ-शक्ति-शङ्कर-भास्करान् ॥१॥

श्रौतवंशसमुद्भूतः श्रौतमार्गप्रवर्त्तकः ।

भक्ति-वित्ति-समुच्चेता श्रीचन्द्रः पातु सद्गुरुः ॥२॥

स्वान्त-ध्वान्तमपाकुर्वन् वेदविज्ञान-भानुना ।

सर्वं समीहितं देयाद्रामानन्दो दिवाकरः ॥३॥

अभिनवमिदं भाष्यं सायणकृतिसन्निभम् ।

अनुपलब्ध-तद्भाष्यस्थाने निर्मायतेऽधुना ॥४॥

प्रथमं सूक्तम्

द्वादशे काण्डे पञ्च सूक्तानि पञ्च चानुवाकाः । प्रत्येकस्मिन् अनुवाके एकमिति सूत्रपञ्चकस्य व्यवस्था । तत्रेदमादिमं सूक्तं त्रिषष्टिमन्त्रात्मकम्, ऋषि-रथर्वा, भूमिर्देवता, छन्दः-१,३,१७,२९,३१,५५,६०-त्रिष्टुप्; २-भूरिक्त्रिष्टुप्; ४-६,१०,३८-षट्पदा जगती; ७-प्रस्तारपङ्क्तिः; ८,११-षट्पदा विराडष्टिः; ९-परानुष्टुप्; १२,१३,१५, ३७-पञ्चपदा शकवरी; १४-महाबृहती; १६,२१-साम्नी त्रिष्टुप्; १८-षट्पदा त्रिष्टुबनुष्टुब्गर्भातिशकवरी; १९-उरोबृहती; २०-विराडुरोबृहती; २२-षट्पदा विराडतिजगती; २३-पञ्चपदा विराडतिजगती; २४-पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा जगती; २५-सप्तपदोष्णिगनुष्टुब्गर्भा शकवरी; २६-२८, ३३,३५,३६,४०,५०,५४,५६,५९,६३-अनुष्टुप्; ५३-पुरोबार्हताऽनुष्टुप्; ३०-त्रिपदा विराड्गायत्री; ३२-पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्; ३४-षट्पदा त्रिष्टुब्वृहतीगर्भातिजगती; ३६-विपरीतपादलक्ष्मा पङ्क्तिः; ४१-षट्पदा ककुम्मती शकवरी; ४२-स्वराडनुष्टुप्; ४३-विराडास्तारपङ्क्तिः; ४४,४५,४६-जगती; ४६-षट्पदानुष्टुब्गर्भा परो-शकवरी; ४७-षट्पदोष्णिगनुष्टुब्गर्भा परातिशकवरी; ४८-पुरोऽनुष्टुप्; ५१-षट्-

पदानुष्टुब्गर्भा ककुम्भती शक्वरी; ५२-पञ्चपदानुष्टुब्गर्भा परातिजगती; ५७-पुरो-
जागता जगती; ५८-पुरस्ताद्बृहती; ६१-पुरोबार्हता त्रिष्टुप्; ६२-पराविराट्
(निचृत्) त्रिष्टुप् । मन्त्राः-६३ ॥

“पृथिवीसूक्तमेतत् । अस्मिन् पृथिव्याः प्रभूतं निसर्गवर्णनम् । कतिचित्
पौराणिकीः कथाश्चानुलक्ष्य वर्णनम् ।

“सम्प्रदायानुसारेण तु सूक्तमेतद् बहुविधं विनियुज्यते । तद्यथा सत्यं बृहद्-
इत्यनुवाको वास्तोष्पत्यगणे पठितः । अस्य गणस्य विनियोगः ‘इहैव ध्रुवाम्’
(अ० ३।१२) इति सूक्ते द्रष्टव्यः ।

तथा आग्रहायणीकर्मणि रात्रौ अभ्यातानान्तं कृत्वा त्रयश्चरवः श्रपयितव्याः ।
ततः अनेनानुवाकेन अग्नेः पश्चाद् गते दर्भानास्तीर्य एकं चरुं सकृत् सर्वहुतं जुहोति ।
द्वितीयं चरुम् अनेनानुवाकेन सम्पात्याभिमन्त्र्य अश्नाति । तृतीयं चरुं सत्यं बृहद्
इत्याद्याभिः सप्तभिः ऋग्भिः ‘भूमे मातः’ (६३) इत्यष्टम्या चर्चा त्रिर्जुहोति ।
अष्टानामृचामावृत्त्या होमत्रयं संपाद्यमित्यर्थः । अग्नेः पश्चाद्दर्भेषु कशिपु तृणमयं
प्रस्तरणमास्तीर्य विमृग्वरीम् (२६) इत्यनयोपविशति । यास्ते शिवाः (अ०
६।२।२५) इति संविशति । यच्छ्यानः (३४) इति पर्यावर्तते । ‘सत्यं बृहद्’ इति
नवभिः ‘शन्तिवा’ (५६) इत्यृचा ‘उदायुषा’ (अ० ३।३१।१०; ११) इति द्वाभ्यां
च प्रातरुत्तिष्ठति । उद्वयम् (अ० ७।५।५।७) इति गच्छति । ‘उदीराणाः’ (२८)
इत्यृचा प्राङ् वोदङ् वा बाह्यतो गच्छति । यावत्ते (३३) इत्यृचा भुवमीक्षते ।
इत्याग्रहायणीकर्म ।

तथा पुष्टिकामः उन्नतं स्थलमारुह्य ‘यावत्ते’ (३३) इत्यृचा ईक्षते ।

तथा अनेनानुवाकेनोदपात्रं सम्पात्य पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तं सम्प्रोक्षति ।

तथानेनानुवाकेन कृषिकर्म भवति । तच्च सीरा “युञ्जन्ति” (अ० ३।१७)
इति सूत्रे विस्तरेणोक्तं द्रष्टव्यम् ।

तथा पुत्रघनादिसर्वफलप्राप्त्यर्थं “यस्यां सदोहविधानि” (३८-४०) इति
तिसृभिराज्यं जुहोति ।

तथा ब्रीहियवाद्यन्नकामः “यस्यामन्नम्” (४२) इत्यृचा पृथिवीमुपतिष्ठते ।

तथा मणिहिरण्यादिकामः “निधिं बिभ्रती” (४४; ४५) इति द्वाभ्यां
पृथिवीमुपतिष्ठते ।

तथा प्राप्यापि मणिं हिरण्यं वा आभ्यामेवोपतिष्ठते ।

तथा पुष्टिकामो वृष्टिकाले 'यस्यां कृष्णं' (५२) इत्यृचा नवोदकमभिमन्त्र्य आचमनं स्नानं च करोति ।

तदुक्तं कौशिकेन—“सत्यं बृहद् इत्याग्रहायण्याम् । पश्चादग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् । द्वितीयं संपातवन्तमश्नाति । तृतीयस्यादितः सप्तभिः 'भूमे मातः' इति त्रिर्जुहोति । पश्चादग्नेर्दर्भेषु 'कशिष्वास्तीर्य' विमृग्वरीम् इत्युपविशति । 'यास्ते शिवाः' इति संविशति । 'यच्छयानः' इति पर्यावर्तते । नवभिः 'शन्तिवा' इति दशम्या 'उदायुषा' इत्युपोत्तिष्ठति । 'उद्वयम्' इत्युत्क्रामति । 'उदीराणाः' इति त्रीणि पदानि प्राङ्बोदङ्वा बाह्ये नोपनिष्क्रम्य 'यावत्ते' इति वीक्षते । उन्नताच्च । पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण सम्पातवतावसिञ्चति । आयोजनानामप्ययः । 'यस्यां सदोहविधनि' इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति । 'यस्यामन्नम्' इत्युपतिष्ठते । 'निधिं विभ्रती' इति मणिं हिरण्यकामः । एवं विद्वान् । 'यस्यां कृष्णम्' इति वार्षकृतस्याचामति शिरस्यानयते ।” (कौ० सू० २४।२४-४१) इति । वरो वरणीयोऽर्थो मम भवेदित्यर्थः ।

तथा ग्रामपत्तनादिरक्षार्थमनेनानुवाकेन चतुरः पुरोडाशान् अश्मोत्तरान् कृत्वा ग्रामादिकोणेषु निखनति । तथा ग्राम-पत्तनादिरक्षार्थमनेनानुवाकेन एकैकस्य पुरोडाशस्योपरि पाषाणं कृत्वा उभयान् सम्पातवतः कृत्वा ग्रामादिकोणेषु निखनति । सर्वत्र प्रतिद्रव्यं सूक्तावृत्तिः ।

तथा अग्नेरायतनस्य असन्तापयुक्ते देशे शयानः एतमनुवाकं जपति । सर्वत्र कर्मणां विकल्पः ।

तदुक्तं कौशिकसूत्रे—“भौमस्य दृष्टिकर्माणि । पुरोडाशान् अश्मोत्तरान् अन्तःस्त्रिंशु निदधाति । उभयान्तसंपातवतः । सभाभागधानेषु च । असन्तापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यं शयानो भौमं जपति” (कौ०सू० ३८, १२-१६) इति ।

‘तथा भूमिचलने अस्यानुवाकस्य होमे विनियोगः । ‘अथ यत्रैतद् भूमिचलो भवति’ इत्युपक्रम्योक्तं कौशिकेन—‘सत्यं बृहद्’ इत्यनेनानुवाकेन जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः’ (कौ० सू० ६८, १; ३; ४) इति ।

तथा सोमयज्ञे दीक्षितनियमेषु मूत्रपुरीषशुद्धयर्थं लोष्टादाने अस्य विनियोगः । तदुक्तं वैताने ‘सत्यं बृहद्’ इति लोष्टमादाय’ (वैता० श्रौ० सू० १२-६) इति ।

“तथा ‘पार्थिवो भूमिकामस्य’ (शां० क० १७।५) इति विहितायां पार्थिव्यां महाशान्ती अस्यानुवाकस्य विनियोगः । तदुक्तं शान्तिकल्पे—“सत्यं बृहद् इत्यनुवाकः पार्थिव्याम्” । (शां०क० १८।८) इति ।

सत्यं बृहत्तमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

पदपाठः

सत्यम् । बृहत् । ऋतम् । उग्रम् । दीक्षा । तपः । ब्रह्म । यज्ञः ।
पृथिवीम् । धारयन्ति । सा । नः । भूतस्य । भव्यस्य । पत्नी ।
उरुम् । लोकम् । पृथिवी । नः । कृणोतु ॥१॥

सत्यं सति साधु सन्तमर्थमाययति प्रत्याययति इति निरुक्त्या यथार्थभाषणम् ।
'सत्यं कस्मात् सत्सु तायते सत्प्रभवं वा भवति' (निरु० ३-३-१) । वाचिकं यथार्थ-
भाषणमिति सायणः । बृहत् महत् । महत्सत्यमिति । ऋतं वैश्विकं सत्यं सृष्टे-
नियामकं बलम् । मानसं यथार्थसङ्कल्पनमिति सायणः । उग्रम् अभीष्टं
तीव्रम् । तपः तपश्चरणम् । दीक्षा व्रतनियमधारणम् । ब्रह्म वेदः । वेदोपदिष्टं ज्ञानं
ब्रह्मचर्यं च । 'अथामूर्तं ब्रह्मणो रूपं प्राणश्चायमन्तराकाशः ।' (मा० श०
१४।१।३।८) इति ब्राह्मणादमूर्तमपि । यज्ञो देवपूजासङ्गतिकरणदानरूपः । अथवा
आत्मा वै यज्ञः (मा० श० ६।२।१।७) इति ब्राह्मणोक्तः । तत्त्वान्येतानि पृथिवीं
धारयन्ति । सर्वैरेतैः पृथिवी घृता, अत एव स्थिरा । एवंविधा सत्यादिभिर्धार्य-
माणा येयं पृथिवी पृथ्वी विशाला भूमिः, भूतस्य पूर्वमुत्पन्नस्य, तथैव भव्यस्य
उत्पत्त्यमानस्य, वर्तमानस्यापि वस्तुजातस्य च पत्नी प्रभवित्री पालयित्री वा, नः
अस्मभ्यम् उरुं विस्तीर्णं पर्याप्तं लोकं दृष्टिमर्यादापर्यन्तं विशालं भूभागं
निवासकृष्यादियोग्यं स्थानं कृणोतु करोतु । ददात्वित्यर्थः । बृहद्, बृह बृद्धौ
इत्यस्य 'वर्तमाने पृषद् बृहद्' (उ० २।८४) इति निपातः । ऋतमर्ते
निष्ठा । उग्रम् उच्यतीति । ऊच समवाये इत्यस्माद् 'ऋज्जे०' (उ० २।२८)
रन् प्रत्ययः, गश्चान्तादेशः । दीक्षा, दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ भ्वादेः 'गत्यर्थकर्मकं'
(पा० ३।४।७२) इति कर्तरि क्तः, टाप् । ब्रह्म बृंहतीति । बृहि बृद्धौ भ्वादेः
'वृंहेंनेच्च' । (उ० ४।१४६) इति मनिन्, घातोर्नस्य चादादेशः । यज्ञः इज्यते
अनेनात्र वा । यजेः 'यज याच०' (पा० ३।३।६०) नङ् । पृथिवी प्रथ विस्तारे
'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च' (उ० १।१४६) । षित्वाद् डीष् । पत्नी 'पातेर्ङितिः'
(उ० ४।५७) । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा० ४।१।३३) इति नः डीप् च । लोकं
लोकयत इति लोकः । लोक् दर्शने घञ् ।

असंबाधं मध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु ।
नानावीर्या ओषधीर्या बिभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः ॥२॥

असम्बाधम् । मध्यतः । मानवानाम् । यस्याः । उत्सवतः ।
प्रसवतः । समम् । बहु । नानावीर्याः । ओषधीः । या । विभर्ति ।
पृथिवी । नः । प्रथताम् । राध्यताम् । नः ॥२॥

मानवानां मनोः सम्बन्धनां मनुपदिष्टं धर्मं चरतां मर्त्यानां मध्यतः तेषां
निवासभूतभूप्रदेशादेव, तैरेव समम्, असंबाधं संबाधा निवासविघ्नो यथा तेषां न भवति
तथा यस्याः पृथिव्या उद्वतः उच्छ्रिताः प्रदेशा गिरिशिखरादिरूपाः, प्रवतः दरी-
गुहाकन्दराद्याः अधःप्रदेशाः बहु अधिकविस्तारं, समं समस्थलम् अनिमनोन्नताः
समाः प्रदेशाः सन्ति । या च पृथिवी भूमिः नानावीर्याः विविधौषधीयगुणा
ओषधीः लताङ्कुराद्याः वृक्षवनस्पत्याद्याश्च, विभर्ति भूमौ प्ररूढा धारयति ।
सेयं पृथिवी 'अप्रथत पृथिवी' (तै०सं० २।१।२।३) इति श्रुत्युक्ता प्रथनशीला भूमिः,
नः अस्मभ्यं प्रथताम् अधिकविस्तारा भवतु । निवासकृष्यादियोग्यानधिकान्प्रदेशान्
अस्मभ्यं वितरतु । नः अस्मभ्यं च राध्यतां कर्मसिद्धिदा भवतु ।

असम्बाधम् 'अव्ययीभावश्च' (पा० २।४।१८) इति नपुंसकम् । मध्यतः
मध्यात् पञ्चम्यर्थे तसिल् । उद्वतः उदुपसर्गात् 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा०
५।१।११८) इति वतिः । तान् । तथैव प्रवतः ।

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः सं बभूवुः ।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥३॥

पदपाठः

यस्याम् । समुद्रः । उत । सिन्धुः । आपः । यस्याम् । अन्नम् ।
कृष्टयः । सम्बभूवुः । यस्याम् । इदम् । जिन्वति । प्राणत् ।
एजत् । सा । नः । भूमिः । । पूर्वपेये । दधातु ॥३॥

यस्यां भूम्यां समुद्रः अर्णवो वर्तते । उत अपि च, सिन्धुः नदनदीप्रवाहा वर्तन्ते ।
आपः निर्वर्ततडागादयः जलाशयाः च वर्तन्ते । यस्याम् उर्वरायां क्षेत्रवत्याम्, अन्नं
व्रीह्यवादिकं मनुष्याणां भोज्यं जायते । यस्यां च पृथिव्यां कृष्टयः कृषिकर्म-
कुशला जनसमूहाः सम्बभूवुः पूर्वं संभूता अधुनाऽपि संभवन्ति । यस्यां च भूमौ इदं
प्राणत् प्राणवज्जीवजातं, एजत् चेष्टमानं सत् क्रियारतं सत्, जिन्वति विचरति ।
सा भूमिः क्षितिः, नः अस्मान्, पूर्वपेये पूर्वेणाग्निमेण पेयम् आस्वाद्यं सोमरसादिकं
तस्मिन् सोमयागादिषु सोमपानावसरेऽग्निमे मानार्हं पेयक्रमे दधातु स्थापयतु । यद्वा पूर्वं
भोजनात्पूर्वं पेये गोक्षीरादिबाहुल्येऽस्मान् दधातु । भूमेः प्रसादेन वयं प्रथमे सोम-
पायिनः प्रभूतक्षीरपायिनो वा भवेम । समुद्रः समुनत्तीति । संपूर्वाद् उन्दी क्लेदने

रुधादेः स्फायितञ्चि० (उ० २।१३) इत्यौणादिको रक् - प्रत्ययः ।
 सिन्धुः स्यन्दन्ते आपः अस्मिन् । स्यन्दू प्रस्रवणो भ्वादेः 'स्यन्देः
 सम्प्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इति उः प्रत्ययः, यकारस्य सम्प्रसारणं
 दस्य च धः । अन्नम् अद्यते तत् । अत्तेः कर्मणि क्तः । कृष्टयः कर्षन्तीति कृष विलेखने
 इत्यस्मात् 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' (पा० ३।३।१७४) इति क्तिच् । 'कृष्टय इति
 मनुष्यनाम, कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा' (निरु० १०।२२) इति निरुक्तमपि ।
 जिन्वति गत्यर्थः (निघ० २।१४) ।

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः सं बभूवुः ।
 या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४॥

पदपाठः

यस्याः । चतस्रः । प्रदिशः । पृथिव्याः । यस्याम् । अन्नम् । कृष्टयः ।
 सम्बभूवुः । या । बिभर्ति । बहुधा । प्राणत् । एजत् । सा । नः । भूमिः ।
 गोषु । अपि । अन्ने । दधातु ॥४॥

यस्याः अस्याः पृथिव्याः प्रथनशीलाया भूमेः, चतस्रः प्रदिशः पूर्वाद्या मुख्या
 दिश आग्नेयादिकोणैः सहिता वर्तन्ते । दिगन्तपर्यन्ता महाविस्तारेयं पृथिवीति भावः ।
 यस्यां चैतस्याम् अन्नं मनुष्याणामाहारयोग्यम्, कृष्टयो जनसमूहाश्च तदुपभोक्तारः
 सम्बभूवुः संभूताः संभविष्यन्ति च । या च भूमिः बहुधा नानाजातीयमनेकप्रकारं
 प्राणत् श्वसज्जीवत् प्राणिजातम् एजत् चेष्टमानं द्विपाच्चतुष्पादादिकं बिभर्ति
 धारयति उदरपूरणेन पुष्णाति । सा भूमिः, नः अस्मान् गोषु दधातु, वाणीषु वाणीप्रयोग-
 सामर्थ्ये दधातु । अथवा गोषु क्षीरिषु पशुषु । भूमेः कृपया पर्याप्तं वाणीप्रयोग-
 सामर्थ्यं लभेमहीत्यर्थः । 'गौर्वै वाक् गौविराड् गौरिदं सर्वम्' (मै० सं० ४।२।३)
 इति श्रुतिरपि । यद्वा पर्याप्तं गोधनं लभेमहीति । अन्ने च दधातु भूमिरियं प्रभूत-
 मन्नमस्मत्क्षेत्रेषूत्पादयतु ।

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन् ।
 गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥५॥

पदपाठः

यस्याम् । पूर्वे । पूर्वजनाः । विचक्रिरे । यस्याम् । देवाः ।
 असुरान् । अभिऽअवर्तयन् । गवाम् । अश्वानाम् । वयसः । च । विऽस्था ।
 भगम् । वर्चः । पृथिवी । नः । दधातु ॥५॥

यस्यां पृथिव्यां, पूर्वे पुरातनाः पूर्वमुत्पन्नाः, पूर्वजनाः अस्मदीयाः पूर्वपुरुषाः, विचक्रिरे विशेषेण नवनवानि वस्तूनि उत्पादयामासुः, यद्वा संशोधनेन संस्कारं प्रापुः । यस्यां चास्यामेव पृथिव्यां देवा इन्द्रादयः असुरान् वृत्रादीन् अभ्यवर्तयन् पराभवन् । देवाश्चासुराश्च पृथिव्यां अवसन् । 'पृथिवी ह वै सर्वेषां देवानामायतनम् ।' (श० ब्रा० १४।३।२।४) इति ब्राह्मणमपि । या च पृथिवी गवां गवादीनां क्षीरिणाम्, अश्वानां वाहनभूतानां भारवाहिनां च पशूनां वयसः विहगपतङ्गादेः सपक्षस्य जीवसमूहस्य, यद्वा वयसोऽन्नस्य च विष्ठा विशेषेण स्थानभूता सर्वेषां निवासभूता पृथिवी नः अस्मभ्यं भगम् ऐश्वर्यं वर्चो ब्रह्मवर्चस्वं च दधातु ददातु ।

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।

वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥६॥

पदपाठः

विश्वम्भरा । वसुधानी । प्रतिस्था । हिरण्यवक्षाः । जगतः । निवेशनी । वैश्वानरम् । बिभ्रती । भूमिः । अग्निम् । इन्द्रऋषभा । द्रविणे । नः । दधातु ॥६॥

या भूमिः विश्वंभरा । विश्वं समग्रं चराचरं बिभ्राणा धारयित्री पोषयित्री च भवति । 'मातेव वा इयं मनुष्यान् बिभ्रति ।' (मा० श० ५।३।१।४) इति ब्राह्मणमपि भवति । या च वसुधानी वसूनामनर्घाणां रत्नानां निधानभूता, प्रतिष्ठा प्रगाढाधारभूता, हिरण्यवक्षाः वक्षसि सुवर्णादीनां धर्त्री, जगतो गतिस्वभावस्य जीवजातस्य च स्वस्वानुकूले स्थाने, निवेशनी आवासयित्री आश्रयभूता भवति । सेयं वैश्वानरं विश्वान् नरान् स्वधर्मे नयन्तं प्रेरयन्तम् अग्निं वेद्यां बिभ्रती धारयन्ती सती इन्द्रऋषभा भवति । इन्द्रः ऋषभो रेतःसेक्ता यस्यास्तादृशी भवति । 'यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसाज्वति' इति श्रुतिरपि भवति । पर्जन्येनेन्द्रप्रेरितेन या फलवती भवतीति भावः । सा भूमिः नः अस्मान् द्रविणे दधातु । प्रचुरं हिरण्य-पश्वादिधनमस्मभ्यं ददातु । विश्वंभरा बिभर्तेः 'संज्ञायां भृत्ऋवृजिधारि०' (पा० ३।२।४६) इति खच्, 'अर्द्धिषद्०' (पा० ६।३।६७) इति मुम् । वसुधानी वसु धीयते-ऽस्याम् । दधातेरधिकरणे ल्युट्, डीप् । जगतः गमेः क्विप्, द्वित्वं तुक् च । निवेशनी निविशतेल्युट्, डीप् ।

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम् ।

सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥७॥

याम् । रक्षन्ति । अस्वप्नाः । विश्वऽदानीम् । देवाः । भूमिम् ।
पृथिवीम् । अग्रऽमादम् । सा । नः । मधु । प्रियम् । दुहाम् । अथो इति ।
उक्षतु । वर्चसा ॥८॥

यां पृथिवीं प्रथनशीलामुर्वी भूमिम् अस्वप्नाः नास्ति स्वप्नो निद्रा तेषां ते
विगतनिद्रा देवाः । 'जाग्रति देवाः' (मा० श० २।१।४।७), 'न वै देवाः स्वपन्ति'
(मा० श० ३।२।२।२२) इति ब्राह्मणमपि भवति । तादृशाः सततं जागृवांसो देवा
द्योतनशीलाः विश्वदानीं सर्वदा, अथवा भूमेर्विशेषणमिदम्, विश्वानि समस्तानि
दानानि देयवस्तूनि यस्यास्तां भूमिम् । रक्षन्ति सर्वदा सावधाना अवन्ति । सा भूमिः
नः अस्मत्कृते प्रियं मनोऽनुकूलं हितं च मधु क्षौद्रं वा क्षीरादिकं मधुरं पेयं, मधुरं
वाऽन्नादिकं दुहाम् दुग्धम् । अस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । अथो अथ च मधुराहारदानेन
सहैव वर्चसा ब्रह्मवर्चसा वलेन वा उक्षतु अस्मान् अभिषिञ्चतु । पृथिव्या दत्तेन
मधुरेणान्नेन वयं वर्चस्विनः स्यामेति । विश्वदानीं विश्वात् 'दानीं च' (पा०
५।३।१८) इति दानीम् । दुहां दुग्धम् दुहेर्लोटि आर्षं रूपम् ।

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीत् यां मायाभिरन्वचरन्मनीषिणः ।

यस्या हृदयं परमे व्योमन्तस्येनावृतममृतं पृथिव्याः ॥

सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातुत्तमे ॥८॥

पदपाठः

या । अर्णवे । अधि । सलिलम् । अग्रे । आसीत् । याम् । मायाभिः ।
अनुऽअचरन् । मनीषिणः । यस्याः । हृदयम् । परमे । विऽओमन् ।
सत्येन । आऽवृतम् । अमृतम् । पृथिव्याः । सा । नः । भूमिः ।
त्विषिम् । बलम् । राष्ट्रे । दधातु । उत्तमे ॥८॥

या पृथिवी अग्रे सृष्ट्यारम्भात्पूर्वम् अर्णवे अधि उदधिमध्ये सलिलं जलरूपा
जलमग्ना वाऽसात् । 'अद्भिः पृथिवीं अन्वाभवत् ।' (काठ० सं० ४।३।४), आपो
वा इदमासन् सलिलमेव, स प्रजापतिर्वराहो भूत्वोपन्यमज्जत्, तस्य यावन्मुखमासीत्
तावतीं मृदमुदहरत्, सेयं (पृथिवी) अभवत् । (काठ० सं० ८।२) इति श्रुतिरपि
भवति । यां पृथिवीं मनीषिणो मनस ईषितारः प्राज्ञाः ब्रह्मराजन्यादयो मायाभिः
विविधैर्बुद्धिप्रकर्षैः विविधाभिर्निर्माणक्रियाभिः कृषिकर्मादिभिः अन्वचरन् विनता
भूत्वा तामसेवन्त । यस्याः अस्या हृदयं जीवभूतं तत्त्वं सत्येन ऋतेन आवृतं सर्वत
आच्छादितं सुरक्षितम्, अत एव अमृतं मरणधर्मरहितं परमे व्योमन् सर्वश्रेष्ठे व्योम्नि
दिवि स्थितम् ईश्वरे समर्पितम् । सा एषा भूमिः नः अस्मभ्यम् उत्तमे सर्वातिशायिनि

श्रेष्ठे, राष्ट्रे देशे सर्वत्र जनेषु, त्विषि पावनं तेजः सामर्थ्यं वा, बलं च शत्रुघर्षण-
पर्याप्तं दधातु यच्छतु । अर्णवे अर्णांसि जलानि सन्त्यत्र । 'अर्णसो लोपश्च' (वा०
पा० ५।२।१०६) इति वः सलोपश्च । मायाभिः माङ् माने जुहोत्यादेः 'माद्याससिभ्यो
यः ।' (उ० ४।१०६) इति यः, टाप् च । माया बुद्धिः 'माया स्याच्छाम्बरी-
बुद्धयोः इति मेदिनी० ११६।४६ ।

यस्यामापः परिचराः समानीरहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति ।

सा नो भूमिभूरिधारा पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥६॥

पदपाठः

यस्याम् । आपः । परिऽचराः । समानीः । अहोरात्रे इति ।
अप्रऽमादम् । क्षरन्ति । सा । नः । भूमिः । भूरिऽधारा । पयः । दुहाम् ।
अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ।

यस्यां भूम्याम् आपो नदीनिर्भरादिप्रवाहरूपाः परिचराः परितः पृथिव्यां
चरन्त्यः प्रवहन्त्यः सत्यः, चतसृषु दिक्षु समानीः समानरूपेण वर्तमानाः, क्षरन्ति
सततं वहन्ति । 'समुद्रो हीमामभितः पिन्वते (मा० श० ७।४।१।६) इति ब्राह्मणमपि ।
यस्यां च अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च अप्रमादं प्रमादोऽनवधानता यथा न स्यात्तथा,
नियमेन यथासमयं क्षरन्ति वहन्ति पर्यावर्तन्ते । सा तादृशी भूरिधारा अनेकाभिः
नदीनिर्भररूपाभिर्धाराभिर्युक्ता भूमिः नः अस्मभ्यं पयो जलं कृषिहितं, पयो वा दुग्धं
क्षीरिणीनां गवां द्वारेण दुहां दुग्धां ददात्वित्यर्थः । अथो अथ च पुनश्चास्मान्
वर्चसा ब्रह्मवर्चसा उक्षतु अभिषिञ्चतु । ओजोऽस्मासु दधात्विति ।

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे ।

इन्द्रो यां चक्र आत्मनेनमित्रां शचीपतिः ।

सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥१०॥

पदपाठः

याम् । अश्विनौ । अमिमाताम् । विष्णुः । यस्याम् । विऽचक्रमे ।
इन्द्रः । याम् । चक्रे । आत्मने । अनमित्राम् । शचीऽपतिः ।
सा । नः । भूमिः । वि । सृजताम् । माता । पुत्राय । मे । पयः ॥१०॥

यां भूमिम् अश्विनौ अहोरात्रे यथाक्रमं पर्यावर्तमाने अमिमातां परिमिताम्
इयत्तया मितां कुरुतः । 'अश्विनौ यद् व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः..... ।

अहोरात्रावित्येके (निरु० १२।१।१) इति निरुक्तम् । 'अहर्ज्योतिषा व्यश्नुते रात्रिरवश्यायैरिति दुर्गः । मुख्यौ (अहोरात्रे (मै०) वाश्विनौ (यज्ञस्य) । (मै०सं० ३।४।४) (मा०शा० ४।१।५।११) इति श्रुतिरपि । यस्यां च पृथिव्यां विष्णु-विचक्रमे । वेष्टि जगदिति विष्णुः सूर्यः, उदयास्तमयादिक्रमेण विचक्रमे विशेषेण क्रमतेऽनवरतं पर्यावर्तते । यद्वा विष्णुर्नारायणो वामनरूपेण बलिं वसुधां याचमानो यस्यां प्रथमेनैव पदेन विचक्रमे क्राम्यन् जगाम । 'विष्णुं वै देवा आनयन् वामनं कृत्वा, यावदयं त्रिविक्रमते तदस्माकमिति । स वा इदमेवाग्रे व्यक्रमताऽथेदमथादः (पृथिवी-मन्तरिक्षं दिवम्) । (मै०सं० ३।८।३) इति श्रुतिरपि भवति । यां भूमिम् इन्द्रः शक्रः शचीपतिः शच्या वाचः कर्मणः प्रज्ञाया वा पतिः, यद्वा शच्याः पौलोम्याः पतिरिन्द्रः, आत्मने स्वहिताय, पृथिवीवासिनो मानवा यज्ञेन मां भावयन्तु इति बुद्ध्या, अन-मित्राम् अमित्ररहितां निःसपत्नां चक्रे सा ईदृशी नः अस्माकं माता जननी पोषयित्री च भूमिः पुत्राय अपत्यभूताय मे मह्यं मद्विताय पयो जलमस्माकं कृपेः जीवनं पयोऽन्नरसादिगोक्षीरादि च विसृजतां विशेषेणोत्पादयतु । यथा माता पुत्राय पयः स्तन्यं विसृजति पोषणाय तथैवेयं मे माता भूमिः सर्वान् रसान् विसृजतु । अश्विनौ प्रशस्ता अश्वाः सन्त्यनयोः 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।११५) ।

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।

बभ्रुः कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ।

अजीतोहतो अक्षतोध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥११॥

पदपाठः

गिरयः । ते । पर्वताः । हिमवन्तः । अरण्यम् । ते । पृथिवि । स्योनम् । अस्तु । बभ्रुम् । कृष्णाम् । रोहिणीम् । विश्वरूपाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । इन्द्रगुप्ताम् । अजीतः । अहतः । अक्षतः । अधि । अस्थाम् । पृथिवीम् । अहम् ॥११॥

पृथिवि हे प्रथनशीले उर्वि, ते तव गिरयो अद्रयः शैलप्रदेशाः, हिमवन्तः उच्चावचेषु शृङ्गेषु हिमं तुषारं धारयन्तः, पर्वताः पर्ववन्तः शखिरिगाः, ते त्वदीयम् अरण्यं महावनं, च सर्वमेतदस्मत्कृते स्योनं सुखकरं मनोऽनुकूलम् अस्तु भवतु । बभ्रुः पिङ्गलवर्णा, कृष्णां श्यामवर्णा कर्षणयोग्यां, रोहिणीम् आरक्तवर्णा धान्यवनस्पत्या-दिरोहणानुकूलां, विश्वरूपाम् आकार-वर्णादिभिरनेकरूपां, ध्रुवां स्थिरामचलाम् इन्द्रगुप्ताम् इरामन्नमुद्दिश्य दृष्टानेन मेघं विदारयतेन्द्रेण गुप्तां पर्याप्तवर्षणेन रक्षितां भूमिं भवनशीलां, पृथिवीं प्रथनशीलामिमां पृथिवीं क्षितिमहं स्तोता, अजीतो

न केनापि पराभूतः, अहतो न शस्त्रास्त्रादिना प्रहतः, अक्षतः शस्त्रादिजनितेन व्रणेन रहितश्च सन् अध्यष्ठांश्च अधितिष्ठेयं वसेयम् । स्वामी भवेयम् । पर्वताः 'तत् पर्वमरुद्भ्याम्' (वा०पा० ५।२।१२२) इति तत् । अध्यष्ठांश्च अधितिष्ठेयं तुङ् ।

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः ।

तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।

पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ॥१२॥

पदपाठः

यत् । ते । मध्यम् । पृथिवि । यत् । च । नभ्यम् । याः । ते । ऊर्जः । तन्वः । सम्बभूवुः । तासु । नः । धेहि । अभि । नः । पवस्व । माता । भूमिः । पुत्रः । अहम् । पृथिव्याः । पर्जन्यः । पिता । सः । ऊं इति । नः । पिपर्तु ॥१२॥

हे पृथिवि ! यत् ते तव मध्यं भूमितलस्य मध्यो भागः कृष्यनुकूलः । यद्वा मध्यं गभीरमन्तरालं, यतः कूपेषु जलं स्पन्दति । यच्च यदपि तव नभ्यं नाभिप्रदेशस्तद्वदुर्वरो भूभागः । यद्वा नभ्यं नाभेः खन्यादि-गभीरात् प्रदेशाज्जातं हिरण्यरत्नादि । याः च ते तव ऊर्जः ऊर्जस्वत्यः, बलप्रदा ओषधीयगुणा धान्यफलादीनां रसास्तव तन्वः शरीरात् सम्बभूवुः अजायन्त जायन्ते च तासु तव तनूषु अन्नरसादिषु नः अस्मान् धेहि त्वं निघत्स्व स्थापय । प्रचुरमन्नरसादिकमस्मभ्यं देहीत्यर्थः । नः अस्मानभि सर्वतः पवस्व पावय पालय च । इयं भूमिः मे माता जननी संवर्धयित्री च । अहं स्तोता चास्याः पृथिव्याः पुत्रः सन्तानः । पर्जन्यो वृष्ट्यभिमानी देवो मे पिता पालकः । सः पर्जन्य उ स एव नः अस्मान् पिपर्तु पूरयतु पालयतु वा । वृष्ट्या धान्यादिनिष्पादनेनास्मान् पुष्णातु ।

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः ।

यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात् । सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना ॥१३॥

पदपाठः

यस्याम् । वेदिम् । परिगृह्णन्ति । भूम्याम् । यस्याम् । यज्ञम् । तन्वते । विश्वकर्माणः । यस्याम् । मीयन्ते । स्वरवः । पृथिव्याम् । ऊर्ध्वाः । शुक्राः । आहुत्याः । पुरस्तात् । सा । नः । भूमिः । वर्धयत् । वर्धमाना ॥१३॥

विश्वकर्माणो यजमानाः 'वैश्वकर्माणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमाना अवरुन्धन्ते ।' (तै० सं० ७।१।४।१) इति श्रुतिवचनात् । ते यजमाना यस्यां भूम्यां वेदिं परिगृह्णन्ति वेदिनिर्माणाय भूमिं परिमीय गृह्णन्ति । यस्यां च भूम्यां यजमानाः यज्ञं तन्वते यज्ञकर्म विस्तारयन्ति । यस्यां चापि भूम्यां यज्ञभूमौ आहुत्याः पुरस्ताद् यज्ञकर्मणि होमनिष्पादनात् पूर्वं यज्ञशालायाः पुरोभागे शुक्राः धवलवर्णाः स्वरवो यूपा ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखा मीयन्ते निहन्यन्ते, निखन्यन्ते इत्यर्थः । सा इयं यज्ञोत्थेनापूर्वेण स्वयं वर्धमाना समृद्धा भवन्ती भूमिः नः अस्मानपि वर्धयत् समृद्धान् पुण्यशालिनो धनविभवयुक्तान् करोतु ।

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद् योऽभिदासान्मनसा यो वधेन ।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥१४॥

पदपाठः

यः । नः । द्वेषत् । पृथिवि । यः । पृतन्यात् । यः । अभिदासात् ।
मनसा । यः । वधेन । तम् । नः । भूमे । रन्धय । पूर्वकृत्वरि ॥१४॥

पृथिवि हे वसुन्धरे ! यो यः कश्चित्, नः अस्मान् द्वेषत् द्वेष्टि । यो वा कश्चित् पृतन्यात् पृतन्यति, पृतनयाऽस्मानभिभवितुमिच्छति, यः कश्चिद् अस्मान् अभिदासाद् अभिदाश्नोति हिंसति तथा मनसा विचारमात्रेणापि यः वधेन शस्त्रेण हिंसितुमिच्छति । तं तादृशमस्माकं द्वेष्टारं हे पूर्वकृत्वरि ! पूर्वं करोति शत्रो-
निरुत्साहदौर्बल्यं जनयति तादृशी त्वं हे भूमे ! नः अस्माकं शत्रुभूतं तं रन्धय नाशय ।
अभिदासात् अभिपूर्वाद् दास हिंसायां सुनोत्यादेश्छान्दसो विकरणव्यत्ययः । पूर्वकृत्वरि
'शोङ्कुशिरुहिं' (उ० ४।११४) इति करोतेः क्वनिप्, 'वनो र च' (पा० ४।१।७)
इति ङीब् रादेशश्च । तत्सम्बोधनम् ।

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।
तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य
उद्यन्तसूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥१५॥

पदपाठः

त्वत् । जाताः । त्वयि । चरन्ति । मर्त्याः । त्वम् । बिभर्षि । द्विपदः ।
त्वम् । चतुःस्पदः । तव । इमे । पृथिवि । पञ्च । मानवाः ।
येभ्यः । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येभ्यः । उत्स्यन् । सूर्यः । रश्मिभिः ।
आस्तनोति ॥१५॥

मर्त्याः, मरणधर्माणि इमे ये जनाः, त्वज्जाताः तव सकाशाज्जाता उत्पन्नाः । पाञ्चभौतिकं जीवजातमुपचारात् पार्थिवाः । ते मनुष्याः त्वयि चरन्ति तवाधारे स्थिताः स्वस्वकर्माणि कुर्वन्ति । द्विपदो विहगादीन्, चतुष्पदो गवाश्वादीन् चतुरिति अनेकार्थमुपलक्षणात् बहुपदोऽपि जीवान्, त्वं विभर्षि धारयसि पोषयसि च । पृथिवि हे विशालभूमे ! इमे पञ्च मानवाः 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणाञ्च पितृकृणां चैतेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्थमिति ।' (ऐ० ब्रा० ३।३१) इति ब्राह्मणवचनात् एते । अथवा 'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमा इत्यौपमन्यवः । (निरु० ३।२।२) इति निरुक्तात् गन्धर्वादयो ब्राह्मणादयो वा । अनवो द्रुह्यवो यदवस्तुर्वशाः पुरवश्चेति पञ्चविधा ऋङ्-मन्त्रे (ऋ० १।१०८।८) वर्णिता इत्याधुनिकाः । पञ्चसु भूखण्डेषु निवसन्त्यो मनुष्य-जातयो वा । त इमे पञ्च मानवाः पृथिव्यां सन्ति येभ्यो मर्त्येभ्यो मरणधर्म्यो जनेभ्यस्तेषामर्थेऽयम् उद्यन् प्रत्यहं उदयमयन् सूर्यः सविता सर्वस्य जीवजातस्य प्रसविताऽऽदित्यो रश्मिभिः जीवनीयैस्तेजोभिः अमृतं ज्योतिः अमृतत्वदायकं प्रकाशम् आतनोति विस्तारयति ।

ता नः प्रजाः सं दुहतां समग्रा वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम् ॥१६॥

पदपाठः

ताः । नः । प्रजाः । सम् । दुहताम् । सम्प्रजाः । वाचः । मधु । पृथिवि । धेहि । मह्यम् ॥१६॥

ताः पञ्चजनरूपास्त्वयि पृथिव्यां निवसन्त्यः प्रजाः समग्राः कञ्चिदपि जनविशेषमविहाय सर्वाः संदुहतां क्षीरादिवज्जीवनोपयुक्तं वस्तुजातमस्मद्विताय सम्यगुपनयन्तु । पृथिवि हे वसुधे ! मह्यं मदर्थं वाचो मधु वाचः सत्त्वरूपं सर्वेषा-मास्वाद्यं हृदयङ्गमं मधुरं वचनं धेहि निधेहि सम्भर । सर्वेषां जनानां प्रीतिकरं वाङ्-माधुर्यं मह्यं देहीत्यर्थः । दुहतां दुहे लोट्, छान्दसश्च रः ।

विश्वस्वं मातरमोषधीनां ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम् । शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा ॥१७॥

पदपाठः

विश्वस्वम् । मातरम् । ओषधीनाम् । ध्रुवाम् । भूमिम् । पृथिवीम् । धर्मणा । धृताम् । शिवाम् । स्योनाम् । अनु । चरेम । विश्वहा ॥१७॥

विश्वस्त्वं विश्वसुवं सर्वस्य जननीं, विश्वस्य सर्वस्य वा स्वभूतां सर्वस्वभूताम्
 ओषधीनां लतावीरुधादीनां धान्यानां वनस्पतीनां च मातरम् उत्पत्तिभुवं, ध्रुवाम्
 अचलां जीवाजीवानां स्थितिसौकर्यं यथा स्यात्तथा स्थिरां भूमिं सर्वस्याश्रयभूतां,
 धर्मणा धारकेण सत्यरूपेण धृतां स्थिरीकृतां धर्माधारे स्थितामित्यर्थः । 'यो वै स
 धर्मः सत्यं वै तत् तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति ।'
 (मा० श० १४।४।२।६) । 'धर्मेण सर्वमिदं परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं तस्माद्धर्मं
 रमन्ते ।' (तै० आ० १०।६।२।१) इति ब्राह्मणमपि भवति । शिवां कल्याणकरीं,
 स्योनां सुखदां मनोरमां, पृथिवीं महीं विश्वहा सर्वदा, अनु चरेम तस्या अनुकूलं यथा
 स्यात्तथा तां सेवेमहि । धर्मणा धृम् धारणे भ्वादेः मनिन् ।

महत् सधस्थं महती बभूविथ महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे ।

महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम् ।

सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव संदृशि मा नो द्विक्षत कश्चन ॥१८

पदपाठः

महत् । सधस्थम् । महती । बभूविथ । महान् । वेगः । एजथुः ।
 वेपथुः । ते । महान् । त्वा । इन्द्रः । रक्षति । अप्रमादम् । सा । नः । भूमे ।
 प्र । रोचय । हिरण्यस्येव । सम्दृशि । मा । नः । द्विक्षत । कः ।
 चन ॥१८॥

भूमे हे पृथिवि ! त्वं स्वयं महती विशालाऽसि । त्वं महत् सधस्थं चरा-
 चराणां भूतानां कृते महत् विशालं पर्याप्तं सधस्थं सहैकत्र वासस्थानं बभूविथ
 भूताऽसि । अतिमहत्त्वाद्भूमेरसंख्येयानि भूतानि त्वयि सुखेनैकत्र वासं कुर्वन्तीति
 भावः । ते तव वेगः रयः भूकम्पे पृथिव्याः स्फोटनजवः महान् अतिविनाशावहः ।
 तथैव ते तव एजथुः साधारणश्चलन-क्रमोऽपि महान् भयङ्करः । वेपथुः महान्
 कम्पोऽपि ते महान् भयावहः अर्थात् विनाशकरः, महानिन्द्रस्त्वा त्वाम् अप्रमादं
 प्रमादोऽनवधानता यथा न स्यात्तथा सावधानो भूत्वा विस्फोटकम्पादिविनाशनिमि-
 त्तोभ्यो रक्षति पालयति । सपत्नेभ्यो वा त्वां रक्षति । सा एतादृशी त्वं हे भूमे ! नः
 अस्मान् हिरण्यस्येव सुवर्णस्येव भासुरे रुचिरे संदृशि संदर्शनरूपे प्ररोचय रोचमानान्
 कुरु । त्वया पुष्टाः संवर्धिताश्च वयं रूपेण सुवर्णवद् दीप्यमाना यथा भवेम तथा
 कुर्विति । अथ चास्माकं सहनिवासं सुरूपम् उद्दिश्य मा नः अस्मान् कश्चन सुख-
 मस्माकमसहमानः द्विक्षत न द्वेष्टु । असपत्नानस्मान् कुर्विति । सधस्थं सहार्थं छान्दसः
 सधशब्दः । सहस्थमित्यर्थः । वेपथुः दुवेष्टु कम्पने भ्वादेः 'द्वितोऽथुच्' । (पा० ३।३।८६)

एजथुर्वाहुलकादथुच् । संदृशि संपूर्वकाद् दृशेः क्विप्, तस्मिन् । मा द्विक्षत द्विष
अप्रीतौ अदादेः लुङ् । माङ् योगेऽडभावः । वेगः विजिर् पृथग्भावे जुहोत्यादेर्भावे घञ् ।

अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निमापो बिभ्रत्यग्निरश्मसु ।

अग्निरन्तः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥१६॥

पदपाठः

अग्निः । भूम्याम् । ओषधीषु । अग्निम् । आपः । बिभ्रति । अग्निः ।
अश्मसु । अग्निः । अन्तः । पुरुषेषु । गोषु । अश्वेषु । अग्नयः ॥१६॥

अग्निर्भूम्यां ओषधीषु भवति । 'अग्नेर्वा एषा तनूर्यदोषधयः ।' (तै० सं०
३।२।५।७), ओषधयो वा अग्नेर्भागधेयम् ।' (तै० सं० ५।१।५।६) इति च श्रुति-
रपि । तथा आपो जलान्यग्निं बिभ्रति । अप्सु मेघेष्वन्तरिक्षेऽग्निर्विद्युद्रूपेण भवति ।
अप्सु जलेषु वा । 'या (अग्नेः) पावका (तनूरासीत्) अपस्तथा (प्राविशत्) ।'
(काठ० सं० ८।६) इति हि श्रुतिर्भवति । अग्निरश्मसु प्रस्तरेषु भवति येषां घर्षणेना-
स्फालनेन वाग्निर्जायते । पुरुषेष्वन्तरग्निः जाठररूपेण भुक्तमन्नं परिणामयति । गोषु
अग्निर्भुक्तं तृणं क्षीररूपेण परिणामयति । अश्वेषु अग्निर्वैगमुत्पादयति एव, अग्नयः
सर्वत्र भूम्यादिषु मनुष्यपश्वदिषु च भवन्ति विविधं च परिणामन्ति । अश्मसु अशूङ्
व्याप्तौ संघाते च स्वादेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।' (पा० ३।२।७५) इति मनिन्,
तेषु ।

अग्निर्दिव आ तपत्यग्नेर्देवस्योर्वन्तरिक्षम् ।

अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥२०॥

पदपाठः

अग्निः । दिवः । आ । तपति । अग्नेः । देवस्य । उरु ।
अन्तरिक्षम् । अग्निम् । मर्तासः । इन्धते । हव्यवाहम् । घृतप्रियम् ॥२०॥

अग्निर्दिव आतपति द्युलोकात् सूर्यरूपेणासमन्तात् तपति प्रकाशते । देवस्य
द्योतमानस्याग्नेः उरु विशालम् अन्तरिक्षम् अपांनपाद्रूपस्य निवासभूतं विद्यते, यत्र
स विद्युद्रूपेण वसति । अग्निं मर्तासः पृथिव्यां मरणघर्माणो मानवास्तमग्निं कीदृशं
हव्यवाहं देवेषु हविषां वोढारं, घृतप्रियम् आज्यमाहुतौ दत्तं प्रियं यस्य तं तादृश-
मग्निम् इन्धते यज्ञेषु समिदाज्यादिभिः प्रज्वालयन्ति । एवमग्निरयं दिवि सूर्यरूपे-
णान्तरिक्षेऽपांनपाद्रूपेण पृथिव्यां च हव्यवाङ् रूपेण तिष्ठतीति भावः ।

अग्निवासाः पृथिव्यऽसितज्ञूस्त्विषीमन्तं संशितं मा कृणोतु ॥२१॥

पदपाठः

अग्निऽवासाः । पृथिवी । असितऽज्ञूः । त्विषिऽमन्तम् । सम्ऽशितम् ।
मा । कृणोतु ॥२१॥

इयं पृथिवी अग्निवासाः । अग्निर्वासो वस्त्रमाच्छादनं यस्यास्तादृशी भवति ।
अत एव असितज्ञूः असिते श्यामे जानुनी यस्याः सा । दावाग्निना दग्धानां वन-
प्रदेशानां श्यामत्वात् श्यामजानुः । सेयं पृथिवी मा मां त्विषिमन्तं कान्तियुक्तं
ओजस्विनं संशितं सुतीक्ष्णं च कुशाग्रबुद्धिं कृणोतु करोतु । असितज्ञूः न सिते जानुनी
यस्याः । जानुशब्दस्य जृष्टान्दसः ।

भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतम् ।

भूम्यां मनुष्याऽजीवन्ति स्वधयान्नेन मर्त्याः ।

सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदण्डि मा पृथिवी कृणोतु ॥२२॥

पदपाठः

भूम्याम् । देवेभ्यः । ददति । यज्ञम् । हव्यम् । अरम्ऽकृतम् ।
भूम्याम् । मनुष्याऽः । जीवन्ति । स्वधया । अन्नेन । मर्त्याः । सा । नः ।
भूमिः । प्राणम् । आयुः । दधातु । जरत्ऽअण्डिम् । मा । पृथिवी ।
कृणोतु ॥२२॥

भूम्याम् अस्यां पृथिव्यां मानवा देवेभ्यो द्योतमानेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो विबुधेभ्यो
यज्ञं पूजामपचिति ददति प्रयच्छन्ति । अरंकृतम् अलंकृतं पवित्रीकृतं हव्यम् आज्य-
पुरोडाशादिकं च तेभ्यो ददत्युपायनीकुर्वन्ति । भूम्याम् अत्रैव पृथ्व्यां मरणधर्माणो
मर्त्याः मनुष्याः स्वधया पितृभ्यः स्वधां कृत्वा श्राद्धादिषु तिलोदकादि दत्त्वा, यद्वा
स्वधया सुधया यज्ञशिष्टेन सोमरसेन, अन्नेन ब्रीहियवादिना च जीवन्ति जीवनं
निर्वहन्ति । सा इयं भूमिर्नो यजमानेभ्योऽस्मभ्यं प्राणं जीवनीयां शक्तिं दधातु ददातु ।
आयुः पूर्णं पुरुषायुषं ददातु । मां च जरदण्डि “जरापर्यन्त-जीवनस्य सर्वकार्य-
निर्वाहक्षमत्वस्य अण्डिर्व्याप्तिर्यस्य तादृशं, यद्वा जरतो जीर्यतोऽपि अण्डिः सर्वव्यापार-
विषया व्याप्तिर्यस्य तादृशं (सा० अ० २।२८।५), यावज्जीवं स्वस्थशरीरं दीर्घायुषं
कृणोतु करोतु । पृथिव्यां मनुष्या देवेभ्यो यज्ञं वितन्वन्ति, पितृभ्यः श्राद्धादिकं कुर्वन्ति
स्वस्थाश्च तस्याः प्रसादेन दीर्घं जीवन्ति इति भावः । जरदण्डि ‘जीर्यतेरतृन् ।’
(पा० ३।२।१०४) इति भूते अतृन्, व्यत्ययेन भावे कर्तृप्रत्ययः । (सा० अ०
२।२८।५) । जरतो अण्डिर्यस्य, तम् ।

पृथिवी हे भूमि ! यः ते गन्धः त्वदीयो गन्धशब्दवाच्यो नासिकानेयो गुणः, पुष्करं जलं कमलं वा आविवेश प्रविष्टोऽस्ति । पुष्करमित्युपलक्षणम् । सर्वेषु कुसुमेषु प्रविष्ट इति यावत् । यं च गन्धं सूर्यायाः सूर्यपुत्र्याः सोमेन सह विवाहे विवाहप्रसङ्गे, अग्रे पुरा अमर्त्या मरणधर्मरहिता देवाः संजन्तुः संभूतवन्तः, एतेन पृथिव्या गन्धस्योत्कर्षो व्यञ्जितः । तेनेत्यन्यत् सर्वं पूर्ववत् । पुष्करं पुष पुष्टौ क्रचादेः 'पुषःक्ति ।' (उ० ४।४) इत्यौणादिकः करन्, कित्वाद् गुणाभावः ।

यस्ते गन्धः पुरुषेषु स्त्रीषु पुंसु भगो रुचिः ।

यो अश्वेषु वीरेषु यो मृगेषूत हस्तिषु ।

कन्यायां वर्चो यद् भूमे तेनास्माँ अपि सं सृज

मा नो द्विक्षत कश्चन ॥२५॥

पदपाठः

यः । ते । गन्धः । पुरुषेषु । स्त्रीषु । पुंसु । भगः । रुचिः ।
यः । अश्वेषु । वीरेषु । यः । मृगेषु । उत । हस्तिषु । कन्यायाम् ।
वर्चः । यत् । भूमे । तेन । अस्मान् । अपि । सम् । सृज । मा । नः ।
द्विक्षत । कः । चन ॥२५॥

भूमे हे पृथिवि ! यः अयं विशिष्टः ते तव गन्धः घ्राणग्राह्यो गुणः सत्त्वं वा पुरुषेषु पराक्रमवत्सु नरेषु स्त्रीषु महिलासु च वर्तते । एवं च पुंसु पुरुषेषु यः भगः ऐश्वर्यादिगुणसमूहो वर्तते । या च रुचिः शोभा कान्तिः तेषु स्त्रीपुरुषेषु दृश्यते । यः च गन्धः सत्त्वं बलातिशयः अश्वेषु वेगरूपेण भारसहृत्वरूपेण च दृश्यते । यः च गन्धो वीरेषु शूरेषु पुरुषेषु दृश्यते । यश्च मृगेषु नानाजातीयेषु पशुषु विविधरूपेण दृश्यते । उत अपि च हस्तिषु गजेषु यो बलातिशयरूपो गन्धो दृश्यते । यत् च वर्चो ब्रह्मचर्यजनितं तेजः, सात्त्विका कान्तिः कन्यायां ब्रह्मचारिण्यां दृश्यते तेन गन्धेन सत्त्वेन भगेनौजसा च अस्मान् अपि संसृज संयोजय । त्वत्प्रसादात्सर्वमेतदस्मान् प्राप्नोतु । मा न इत्यादिकं शिष्टं पूर्ववत् । पुरुषेषु पुर अग्रगमने तौदादिकस्य पुरः कुषन् ।' (उ० ४।९४) । पुंसु पा रक्षणे इत्यस्मात् 'पातेर्ङुमसुन् ।' (उ० ४।१९८) कन्यायां 'कन्या कमनीया भवति ... कनतेर्वा कान्तिकर्मणः।' (निरु० ४।२।७) कनी दीप्तौ 'अघ्न्यादयश्च ।' (उ० ४।११२) इति यगन्तो निपातः ।

शिलाभूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः संधृता धृता ।

तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥२६॥

शिला । भूमिः । अश्मा । पांसुः । सा । भूमिः । सम्धृता ।
धृता । तस्यै । हिरण्यवक्षसे । पृथिव्यै । अकरम् । नमः ॥२६॥

शिला पाषाणः, भूमिः मृत्तिका, अश्मा प्रस्तरः, पांसुः रेणुः, सा विविधरूपा
भूमिः संधृता सम्यग् अचला यथा स्यादशीर्णा यथा स्यात्तथा सत्यादिभिर्धृता, अत एव
स्थिरा भवति । तस्यै एवं भूतायै, हिरण्यवक्षसे हिरण्यं वक्षसि यस्यास्तस्यै स्वर्ण-
रत्नादीननर्धान् धातून् स्वोदरे धारयन्त्यै पृथिव्यै अहं स्तोता अथर्वा नमः अकरम्
नमस्करोमि, सभक्ति प्रणमामि ।

यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहा ।

पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छावदामसि ॥२७॥

पदपाठः

यस्याम् । वृक्षाः । वानस्पत्याः । ध्रुवाः । तिष्ठन्ति । विश्वहा ।
पृथिवीम् । विश्वधायसम् । धृताम् । अच्छावदामसि ॥२७॥

यस्यां पृथिव्यां वृक्षा आम्रपिप्पलादयः, कीदृशाः ? वानस्पत्या वनस्य पतयः
स्वामिभूता वनस्पतयः पिप्पलीदुम्बरादयः । उपचारात् सर्वे वने जाता विविधा
वृक्षाः, तथा सम्यग् धृताः, विश्वहा सर्वदा ध्रुवा अचलास्तिष्ठन्ति । तामेतां विश्व-
धायसं विश्वं सर्वं चराचरं धारयतीत्येतादृशीमखिलाधारभूतां धृतां सत्यादिभिः
स्थिरीकृतां पृथिवीं भूमिम् अच्छावदामसि अच्छतामुपगम्य सम्मुखा भूत्वा आवदामसि
बहुधा स्तुमः । वानस्पत्याः पत्युत्तरपदाद् वनशब्दात् 'दित्यदित्यादित्य०' (पा०
४।१।८५) इति भवार्थे ण्यः । यद्वा वनस्पतीनां समूह इत्यर्थे ण्यः ।' (सा० अ०
३।६।६) । विश्वधायसं विश्वोपपदाद् दधातेः 'वहिहाधाञ्म्यश्छन्दसि ।' (उ०
४।२२१) इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तस्तस्य णिङ्गावाद् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा०
७।३।३३) इति युक् । (सा० अ० ३।२२।२) ।

उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः ।

पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥२८॥

पदपाठः

उत्सईराणाः । उत । आसीनाः । तिष्ठन्तः । प्रक्रामन्तः ।
पद्भ्याम् । दक्षिणसव्याभ्याम् । मा । व्यथिष्महि । भूम्याम् ॥२८॥

हे भूमे ! उदीराणा उच्चलन्तः, उत अपि वा आसीना उपविष्टाः तिष्ठन्तः उत्थिताः, दक्षिणसव्याभ्याम् उभाभ्यां पद्भ्यां पादाभ्यां प्रक्रामन्तः प्रचलन्तो, भूम्याम् एतासु स्थितिषु भूमौ वर्तमाना वयं मा व्यथिष्महि न यथा व्यथेमहि कम्पेमहि तथा प्रसादं कुरु । उदीराणाः इर गतावित्यस्मात् शानच् । मा व्यथिष्महि व्यथेलुङ्, माङ्योगे अडभावः ।

विमृग्वरीं पृथिवीमा वदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।
ऊर्जं पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥२६॥

पदपाठः

विऽमृग्वरीम् । पृथिवीम् । आ । वदामि । क्षमाम् । भूमिम् ।
ब्रह्मणा । ववृधानाम् । ऊर्जम् । पुष्टम् । बिभ्रतीम् । अन्नऽभागम् ।
घृतम् । त्वा । अभि । नि । षीदेम । भूमे ॥२६॥

हे भूमे, विमृग्वरीं विमार्जनशीलां शुद्धिमापादयन्तीं, पृथिवीम् उर्वीं विशालां, क्षमां समर्था, ब्रह्मणा वृंहणात्मकेन ज्ञानेन वावृधानाम् अतिशयेन वर्धमानाम् ऊर्जम् ऊर्जस्वत् बलवर्धकं, पुष्टं सुपुष्टं महत्, अन्नभागम् अन्नं च भागं च । भगानामैश्वर्यादीनां समूहो भागं महदैश्वर्यं तपःफलम् । पर्याप्तमुत्तममाहारं तपःपरिणामं चैश्वर्यादिकं बिभ्रतीं धारयन्तीम् । घृतम् आयुर्भूतमाज्यपयआदिकं गवादिषु बिभ्रतीं त्वा अभि तवोपरि निषीदेम । यद्वा अन्नभागं घृतमभि तत्सर्वं यथासौकर्येण पर्याप्तं लभेमहि तथा त्वयि निवसेम । विमृग्वरीं विपूर्वान्मृजू शुद्धावित्यस्मात् 'शीङ् कृशिरुहि० (उ० ४।११४) इति क्वनिबोणादिकः 'वनो र च' (पा० ४।१।७) इति नकारस्य रेफः, डीष् । अन्नभागं भगानां समूहो भागः, अण् ।

शुद्धा न आपस्तन्वेऽक्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः ।

पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥३०॥

पदपाठः

शुद्धाः । नः । आपः । तन्वेऽ । क्षरन्तु । यः । नः । सेदुः । अप्रिये ।
तम् । नि । दध्मः । पवित्रेण । पृथिवि । मा । उत् । पुनामि ॥३०॥

हे पृथिवि ! तव शुद्धा निर्मलाः पवित्रा आप उत्स-नद्याद्याः नः अस्माकं तन्वे शरीराय अस्मच्छरीरस्वास्थ्याय शान्तये च क्षरन्तु त्वत्त उद्ध्वन्तु वहन्तु वा । यः च नः अस्माकं सेदुः अवसादकारणं रोगशोकादिः तम् अप्रिये विरुद्धाचरणाद् अस्म-

दप्रीतिभाजने शत्रौ निदध्मः स्थापयामः । हे पृथिवि ! अहं पवित्रेण दर्भपवित्रेण जलं प्रोक्ष्य मा माम् आत्मानमित्यर्थः, उत्पुनामि उत्कर्षो यथा स्यात्तथा पूतं शुद्धं करोमि । सेदुः 'कुर्भश्च' (उ० १।२२) इत्यत्र चकारात् सीदतेरीणादिकः कुः ।

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद् याश्च पश्चात् ।
स्योनास्ता मह्यं चरते भवन्तु मा नि पप्तं भुवने शिश्रियाणः ॥३१॥

पदपाठः

याः । ते । प्राचीः । प्रदिशः । याः । उदीचीः । याः । ते । भूमे ।
अधरात् । याः । च । पश्चात् । स्योनाः । ताः । मह्यम् । चरते । भवन्तु ।
मा । नि । पप्तम् । भुवने । शिश्रियाणः ॥३१॥

हे भूमे यास्ते प्राचीः प्रदिशः प्राच्यः प्राचीं दिशं गता दिग्भागाः । या उदीचीः उत्तरस्यां दिशि ये भूप्रदेशाः । यद्वा उत्तराः उन्नताः पर्वतादयः प्रदेशाः । याश्च तेऽधरात् प्रदिशोऽधोगताः प्रदेशा निम्ना भूभागाः । याश्च पश्चात् प्रदिशः पश्चिमदिग्भाग-स्थास्तव प्रदेशाः पश्चाद्वर्तिनो वा प्रदेशाः । ताः सर्वाः प्रदिशः सर्वे तव प्रदेशाः चतसृषु दिक्षु, ऊर्ध्वा निम्नाश्च चरते मह्यं तत्र तत्र प्रदेशे विचरते मह्यं स्योनाः सुखकरा भवन्तु सन्तु । अस्मिन् भुवने चराचरस्याश्रयभूतायां पृथिव्यां शिश्रियाणः अतिशयेन श्रयन् आजीवनं निवसन् मा निपप्तं न यथा पतेयं तथा मेऽनुकूला भव । भुवने 'भूसूधूभ्ररिजभ्यश्छन्दसि ।' (उ० २।८०) इति क्युन् । भवतीति भुवनम् । शिश्रियाणाः श्रिज् सेवायां निष्ठार्थे लिटः कानच्, द्विर्भावहलादिशेषयङादेशाः । मा नि पप्तम् पत्लूगतौ लुङि 'पतःपुम्' (पा० ७।४।१६) अडभावः ।

मा नः पश्चान्मा पुरस्तान्नुदिष्ठा मोत्तरादधरादुत ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो

वरीयो यावया वधम् ॥३२॥

पदपाठः

मा । नः । पश्चात् । मा । पुरस्तात् । नुदिष्ठाः । मा ।
उत्तरात् । अधरात् । उत । स्वस्ति । भूमे । नः । भव । मा । विदन् ।
परिपन्थिनः । वरीयः । यावय । वधम् ॥३२॥

हे भूमे ! मा नः पश्चान्नुदिष्ठाः । पश्चाद्वर्तिनः प्रदेशादित्यर्थः । अनवहितानस्मान् मा निष्कासय । तथैव पुरस्ताद् अप्रवर्तिनः प्रदेशात्, उत्तरात् उन्नततरात्,

अधरात् अधोवर्तिनो निम्नात् स्थानाच्चापि मा नो निष्कासय । हे भूमे नः अस्मभ्यं स्वस्ति, कल्याणावहा भव । त्वत्प्रसादाच्च परिपन्थिनो मार्गरोधका अपकारिणो लुण्टाकाः नः अस्मान् मा विदन् न विन्दन्तु नास्मान् गृह्णन्तु । वर्धं शत्रुप्रेरितं घातकमभिचारं शस्त्रादिकं वा वरीयः अस्मत्तो दूरतरं यवय प्रहिणु । अभिचारादिकं नास्मान् प्राप्नोतु । परिपन्थिनः परिपीडने पन्थयितुं शीलमस्य । परिपूर्वात् पन्थयतेः स्ताच्छील्ये णिनिः ।

यावत् तेऽभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिना ।

तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥३३॥

पदपाठः

यावत् । ते । अभि । विऽपश्यामि । भूमे । सूर्येण । मेदिना ।

तावत् । मे । चक्षुः । मा । मेष्ट । उत्तराम्ऽउत्तराम् । समाम् ॥३३॥

हे भूमे ! मेदिना मेदिनीं पृथिवीं गतेन मित्रभूतेन वा सूर्येण प्रतिदिनम् उदीयमानेन सवित्रा सहायभूतेनाहं यावत् यत्कालपर्यन्तं ते त्वदीयं रूपम्, अभि अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु विपश्यामि विस्पष्टं पश्यामि द्रष्टुं समर्थो भवामि । अक्षुण्णदृष्टिः यावतीः समाः जीवामि तावत् तत्कालपर्यन्तम् उत्तरामुत्तरां समाम् उत्तरोत्तरं प्रतिवर्षं वयसि वर्धमानेऽपि मे चक्षुः मदीयेक्षणशक्तिः, मा मेष्ट मा नश्यतु, न हिंसिता भवतु । यावज्जीवमक्षुण्णदृष्टिर्भवेयम् । मा मेष्ट मीन हिंसायां लुब्ध् अडभावश्च । मेदिना त्रिमिदा स्नेहने ग्रह्यादित्वादिनिः ।

यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे पार्श्वम् ।

उत्तानास्त्वा प्रतीचीं यत् पृष्ठीभिरधिशेमहे ।

मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि ॥३४॥

पदपाठः

यत् । शयानः । परिऽआवर्ते । दक्षिणम् । सव्यम् । अभि । भूमे ।

पार्श्वम् । उत्तानाः । त्वा । प्रतीचीम् । यत् । पृष्ठीभिः । अधिऽशेमहे ।

मा । हिंसीः । तत्र । नः । भूमे । सर्वस्य । प्रतिऽशीवरि ॥३४॥

हे भूमे ! यत् यदा शयानः निद्रार्थं शय्यां गतोऽहं दक्षिणं सव्यं दक्षिणाद् विरुद्धं वामं पार्श्वम् अभि तत्तत्पार्श्वमुद्दिश्य पर्यावर्ते परिलुण्ठामि, यदा च वयम्

उत्तानाः ऊर्ध्वमुखाः शयिता भूत्वा त्वा त्वां च प्रतीचीम् अन्तर्हितामधःस्थां कृत्वा
 पृष्ठीभिः पृष्ठदेशैः अधिशेमहे तवोपरि स्वपिमः, तत्र तस्यामवस्थायां निद्रावस्थितौ
 सर्वस्य प्रतिशीवरि भूमे हे सर्वस्याधारभूते भूमे ! नः अस्मान् मा हिंसीः मा वधीः ।
 तवोपरि शयाना यथाऽक्षता अरुणा भवेम तथा प्रसादं कुर्वति । पृष्ठीभिः पृष सेके
 'क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्' (पा० ३।३।१७४) दीर्घश्च । प्रतिशीवरि प्रतिपूर्वात् शीङ्
 स्वप्ने इत्यस्मात् 'शीङ्-कृशि-रुहि०' (उ० ४।११४) इत्यौणादिकः क्वनिप् ।
 'वनो र च ।' (पा० ४।१।७) इति रादेशः डीप् च ।

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहनु ।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमपिपम् ॥३५॥

पदपाठः

यत् । ते । भूमे । विखनामि । क्षिप्रम् । तत् । अपि । रोहनु ।
 मा । ते । मर्म । विमृग्वरि । मा । ते । हृदयम् । अपिपम् ॥३५॥

हे भूमे ! यद् यदेव खनिजं स्वर्णरजतादि विकृष्य चोद्धृतं कन्दमूलादिकं ते
 त्वत्तस्तवोदराद् विखनामि खनित्वोद्धरामि तत् सर्वम् अपि क्षिप्रं रोहनु, अविलम्बं
 पुनरुद्भवतु, न किमपि हीयताम् । विमृग्वरि हे सर्वस्य शुद्धिमापादयित्रि भूमे !
 अहं ते मर्म मा अपिपं तव जीवनीयं स्थानं न कदापि हिंस्याम् । न वा ते तव हृदयं
 जीवनाधारभूतं स्थानमपिपं हिंस्यां छिन्द्याम् । अपिपम् ऋ गतौ हिंसायां चेत्यस्य
 णिचि लुङ् ।

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।

ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥३६॥

पदपाठः

ग्रीष्मः । ते । भूमे । वर्षाणि । शरत् । हेमन्तः । शिशिरः ।
 वसन्तः । ऋतवः । ते । विहिताः । हायनीः । अहोरात्रे इति । पृथिवि ।
 नः । दुहाताम् ॥३६॥

हे पृथिवि ! यः ते त्वत्सम्बन्धी ग्रीष्मो घर्मकालो यो रसान् असति, वर्षाणि
 वृष्टिकालो यो रसान् पूरयति, शरद् वर्षावसानात्मको धान्यपाककालः, हेमन्तो
 हिमागमः, शिशिरः अतिहिमेन कम्पनकारी कालः, वसन्तः कुसुमागमकालः, इत्येते
 सर्वे ऋतवस्ते तुभ्यं त्वद्धेतोर्निर्मिताः परमेश्वरेण । याश्च हायनीः हायन्यः

संवत्सरा विहिताः, ये च अहोरात्रे दिनविभागरूपे निर्मिते, इत्येवम् ऋतुसंवत्सर-
दिवसरात्र्यात्मकाः कालविभागा ये त्वयि निवसतां मनुष्याणां व्यवहारसौकर्याय
निर्मितास्ते सर्वेऽपि नः अस्मभ्यं दुहाताम् इष्टान् कामान् दुहन्तु । यथा ते विविधा
भूभागाः प्राच्यादयस्तथैवमे संवत्सराद्याः कालविभागा अप्यस्मत्कृते स्योना भवन्तु ।
ग्रीष्मः ग्रसु अदने इत्यस्माद् 'ग्रीष्मः' (उ० १।१४६) इति मक्, आदेर्गीभावः पुक्
च निपात्यते । शरद् श्रद्ध हिंसायां 'श्रद्ध द्द्रुभसोऽदिः' (उ० १।१२६) । हेमन्तो
'हंतेमुद् हि च' (उ० ३।१२६) इत्यच् हनश्च हिरादेशः मुडागमश्च । शिशिरः
शश् गतौ 'अजिरशिशिर०' (उ० १।५४) इति किरच् । वसन्तो वस निवासे
'वृभूवहिवसि०' (उ० ३।१२८) इत्यच् । हायनीः हा गतौ 'हश्च व्रीहिकालयोः'
(पा० ३।१।१४८) इति ल्युट् । जहाति भावानिति हायनः डीप् । दुहाताम् प्रत्यय-
व्यत्ययश्छान्दसः ।

याप सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासन्नग्नयो ये अप्स्वन्तः ।
परा दस्यून् ददती देवपीयूनिद्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम् ।
शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥३७॥

पदपाठः

या । अप । सर्पम् । विजमाना । विऽमृग्वरी । यस्याम् । आसन् ।
अग्नयः । ये । अप्सु । अन्तः । परा । दस्यून् । ददती । देवऽपीयून् ।
इन्द्रम् । वृणाना । पृथिवी । न । वृत्रम् । शक्राय । दध्रे । वृषभाय ।
वृष्णे ॥३७॥

विमृग्वरी वस्तुजातं पावयन्ती या पृथिवी अप सर्पं सर्पोपरि शेषमस्तके स्थिता,
तस्य कम्पनेन विजमाना कम्पमाना भवति । यद्वा सर्पं सर्पवत् कुटिलं पुरुषम्
अपविजमाना तस्माद् भीता दूरे कम्पते । अपसर्पमभीक्षां सृष्ट्वा विजमानेत्यपि
केचित् । सर्पमपवर्जयतीत्यन्ये । यस्यां च पृथिव्यामन्तरिक्षे अग्नय आसन् सन्ति ये
अग्नयः अप्सु अन्तः सन्ति । या देवपीयून् देवानां शत्रून् दस्यून् लुण्टाकान्
परा ददती दूरं निष्कासयन्ती, इन्द्रं वृणाना शक्रं स्वामित्वेन वरयन्ती सती वृत्रं
वृणाना न अस्ति, न तं वरयति । शक्राय चेन्द्राय कीदृशाय ? वृषभाय वर्षित्रे रेतसः
सेक्त्रे । जलवर्षणेन तां फलद्रूपां कुर्वाणायेंद्राय तथा वृष्णे वीर्यवते दध्रे स्वमङ्गं
समर्पयति । देवपीयून् पा पाने इत्यस्मात् 'लृशंकु पीयु०' (उ० १।३७) इति कुः ।
निपातनाद् युगागमः ईत्वं चान्तादेशः । दस्यून् दस्यन्तीति दस्यवः, दसु उपक्षये दिवादेः
'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' (उ० ३।२०) । तान् ।

यस्यां सदोहविर्धानि यूपो यस्यां निमीयते ।

ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यृग्भिः साम्ना यजुर्विदः ।

युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥३८॥

पदपाठः

यस्याम् । सदोहविर्धानि इति सदःऽहविर्धानि । यूपः । यस्याम् । निऽमीयते । ब्रह्माणः । यस्याम् । अर्चन्ति । ऋक्ऽग्भिः । साम्ना । यजुःऽविदः । युज्यन्ते । यस्याम् । ऋत्विजः । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥३८॥

यस्यां भूम्यां सदोहविर्धानि सदो यज्ञमण्डपः हविर्धानं हविष आज्यादिकस्या-
धानाय स्थापनाय पात्रं स्थाल्यादि भवति । यद्वा सदो विदथो सभामण्डपो हविर्धानं
होमार्थश्च मण्डप इति मण्डपद्वयं भवति । यस्यां च भूम्यां यूपो बन्धनस्तम्भो
निमीयते निखन्यते । यस्यां भूम्यां ब्रह्माणो यज्ञसभां गता ऋत्विजो ब्रह्मज्ञाः ऋग्भिः
ऋङ्मन्त्रैः साम्ना साममन्त्रैः, यज्ञियान् देवान् अर्चन्ति पूजयन्ति । यजुर्विदः
यजुर्वेदज्ञा अध्वर्यवः, यस्यां च यज्ञगता ऋत्विज इन्द्राय सोमप्रियाय सोमं पातवे
सोमरसं पाययितुं युज्यन्ते संयुक्ता एकत्र मिलता भवन्ति । सा नो भूमिरित्यग्निमेण
मन्त्रेणान्वयः । पातवे पातेरन्तर्भावितण्यर्थस्य तवेन् ।

यस्यां पूर्वं भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः ।

सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥३९॥

पदपाठः

यस्याम् । पूर्वं । भूतकृतः । ऋषयः । गाः । उत्ऽश्रानृचुः । सप्त ।
सत्रेण । वेधसः । यज्ञेन । तपसा । सह ॥३९॥

यस्यां भूम्यां भूतकृतो भूतस्य पाञ्चभौतिकस्य कर्तारः निर्मातारः, वेधसो
विधातारः प्रजापतयः, पूर्वं पुरातना आद्याः, सप्त कश्यपाद्या ऋषयः, सत्रेण
दीर्घकालिकेन यज्ञेन, यज्ञेन नित्याग्निहोत्रादिना, तपसा व्रतनियमादिना सह
सहितेनैकत्रितेन सत्रादिना, गाः वाचः स्तुतिमन्त्ररूपा उदानृचुः देवयजनार्थं जगुः ।
सा नो भूमिरित्यग्निमेणान्वयः । उदानृचुः उत्पूर्वादिर्चर्तेलिटि 'तस्मान्नुडचि' (पा०
६।३।७४) इति नुट्, 'अपस्पृधेथामानृचु०' (पा० ६।१।३६) इति निपातः ।

सा नो भूमिरादिशतु यद्धनं कामयामहे ।

भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥४०॥

पदपाठः

सा । नः । भूमिः । आ । दिशतु । यत् । धनम् । कामयामहे ।

भगः । अनुऽप्रयुङ्क्ताम् । इन्द्रः । एतु । पुरऽगवः ॥४०॥

सा एतादृशी भूमिः यद्धनम् अन्नस्वर्गपश्वारिरूपं वयं स्तोतारः कामयामहे लब्धुमिच्छामस्तद्धनं नः आदिशतु अस्मभ्यं वितरतु । भगः सर्वकार्यपूरको देवः सविताऽस्मान् अनुप्रयुङ्क्ताम् उत्साहयतु प्रेरयतु । इन्द्रश्च पुरोगवः अग्रेसरो भूत्वाऽस्मान् मार्गमादिशन् एतु अस्मानागच्छतु । भगेन प्रेरिता इन्द्रेण च प्रदिष्टमार्गा वयं पूर्णकामा भवेम । पुरोगवः पुरो धुरि नियुक्तो गौः पुरोगवः । 'गोरतद्धितलुकि' (पा० ५।४।६२) इति समासान्तः टच् ।

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः ।

युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।

सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नानसपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥४१॥

पदपाठः

यस्याम् । गायन्ति । नृत्यन्ति । भूम्याम् । मर्त्याः । विऽलबाः ।

युध्यन्ते । यस्याम् । आऽक्रन्दः । यस्याम् । वदति । दुन्दुभिः । सा । नः ।

भूमिः । प्र । नुदताम् । सऽपत्नान् । असपत्नम् । मा । पृथिवी ।

कृणोतु ॥४१॥

यस्यां भूम्यां क्वचित् प्रदेशे मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः व्यैलबाः विजयो-
ल्लासेन कोलाहलं कुर्वन्तो गायन्ति नृत्यन्ति च । एवम्प्रकारेण स्वानन्दं प्रकटयन्ति ।
क्वचिच्च यस्यां भूम्यां जनाः युध्यन्ते वैरं प्रकटयन्तीत्यर्थः । यस्यां च क्वचित्
युद्धे आहतानाम् आक्रन्दो वेदनाजनितः, हतस्वजनानां च आक्रन्दः उच्चैः रोदनं
श्रूयते । एवं ते दुःखं प्रकटयन्ति । क्वचन प्रदेशे च यस्यां भूम्यां दुन्दुभिः वदति ।
दुन्दुभिमाहत्योत्साहं जनयन्ति युयुत्सवो जनाः । सा एतादृशी विविधैः कोलाहलैः
आकुला भूमिः नः अस्माकं सपत्नान् शत्रून् प्रणुदतां प्रकृष्टं दूरं यथा तथा निष्का-
सयतु । इयं पृथिवी मही भूमिः मा माम् असपत्नं शत्रुरहितं कृणोतु । व्यैलबाः इल

प्रेरणे धातुस्तस्माद् भावे घञ् । ततो मत्वर्थीयो वकारः । वयोरभेदाद् वः ।
(सा० अ० ११।२।३०) विशिष्ट ऐलवो येषां ते व्यैलवाः ।

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।

भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेदसे ॥४२॥

पदपाठः

यस्याम् । अन्नम् । व्रीहियवौ । यस्याः । इमाः । पञ्च । कृष्टयः ।
भूम्यै । पर्जन्यपत्न्यै । नमः । अस्तु । वर्षमेदसे ॥४२॥

यस्यां भूम्याम् अन्नम् आहारयोग्यं नानाविधं फलमूलादिकं जायते । यस्यां च व्रीहियवौ व्रीहयो यवाश्चेत्यादीनि मुख्यधान्यानि जायन्ते । यस्या भुवस्तले इमाः अन्नादिना जीवन्त्यः पञ्चकृष्टयः पञ्चजनाः कृषिमुपजीवन्तो निवसन्ति । तस्यै एतस्यै पर्जन्यपत्न्यै पर्जन्यो वृष्टिकारको देवः पतिः पालयिता यस्यास्तस्यै, पुनश्च वर्षमेदसे वर्षं वृष्टिर्मदो यस्यास्तादृश्यै वर्षणेन पुष्टायै, अथवा वर्षाभिः स्नेह-शीलायै । निमिदा स्नेहने धातोः असुन् । भूम्यै नमोऽस्तु । मम स्तोतुरथर्वणो नमस्काराः प्राप्नुवन्तु ताम् ।

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्या विकुर्वन्ते ।

प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥४३॥

पदपाठः

यस्याः । पुरः । देवकृताः । क्षेत्रे । यस्याः । विकुर्वन्ते ।
प्रजापतिः । पृथिवीम् । विश्वगर्भाम् । आशाम्आशाम् । रण्याम् ।
नः । कृणोतु ॥४३॥

यस्याः पृष्ठे देवकृताः देवैः शिल्पिभिर्वा निर्मिताः पुरः प्राकारवत्यो वसतयो ग्रामनगराद्याः सन्ति । यस्याः च पृष्ठे क्षेत्रे कृष्यर्हे केदारे मनुष्या विकुर्वन्ते विविधानि धान्यानि कुर्वन्ते उत्पादयन्ति । यद्वा क्षेत्रे तत्स्वामित्वहेतोर्विकुर्वन्ते, स्वभावविकारं दर्शयन्तो युध्यन्ते । तामेतां विश्वगर्भां विश्वं सकलं वस्तुजातं गर्भे यस्यास्तादृशीं पृथिवीं विस्तृतां भूमिम् आशामाशां सर्वासु दिक्षु प्रजापतिः जगतः स्रष्टा रण्यां रमणीयां नः अस्मत्कृते कृणोतु । पुरेषु क्षेत्रेषु दिशि दिशि च भूमिरियं देवप्रसादा-दस्मत्कृते रमणीया मनोरमा भवत्विति । रण्यां रण गतौ भ्वादेः 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३।१।१२४) टाप् च, ताम् ।

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।
वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥४४॥

पदपाठः

निऽधिम् । बिभ्रती । बहुऽधा । गुहा । वसु । मणिम् । हिरण्यम् ।
पृथिवी । ददातु । मे । वसूनि । नः । वसुऽदाः । रासमाना । देवी ।
दधातु । सुऽमनस्यमाना ॥४४॥

गुहा गुहायां तदन्तर्भागे स्वोदरे गूढम् इत्यर्थः । बहुधा बहुप्रकाराणां
रत्नानां हिरण्यादिधातूनां च निधिं शेवधिं बिभ्रती धारयन्तीयं पृथिवी मे मह्यं
मणिं मण्युपलक्षितान्यनर्घाणि रत्नानि, हिरण्यं स्वर्णरजतादीन् धातून् इत्यादिरूपं
वसु उत्तमं धनं ददातु प्रयच्छतु, यथेच्छं यथा प्राप्तुयां तथा करोतु । सेयं वसुदा
उत्तमधनदात्री, देवी द्योतमाना, वसूनि धनानि रासमाना ददाना पृथिवी सुमन-
स्यमाना प्रसन्नमनस्का सती दधातु अस्मान् धारयतु पोषयतु । 'रासतिर्दानकर्मा'
(निघ० ३।२०) । सुमनस्यमाना सुमनस इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'
(पा० ३।१।११) इति क्यङ् । वैकल्पिकत्वात् सलोपाभावः । यद्वा 'भृशादिभ्यो०'
(पा० ३।१।१२) इति क्यङ्, अन्त्यलोपाभावश्छान्दसः । तदन्तात् शानच् टाप् च ।

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥४५॥

पदपाठः

जनम् । बिभ्रती । बहुऽधा । विऽवाचसम् । नानाऽधर्माणम् ।
पृथिवी । यथाऽग्नौकसम् । सहस्रम् । धाराः । द्रविणस्य । मे । दुहाम् ।
ध्रुवाऽइव । धेनुः । अनपस्फुरन्ती ॥४५॥

बहुधा बहुप्रकारेण विवाचसं विविधाभिः परस्परविशिष्टाभिर्वाग्भिर्भाषाभि-
र्व्यवहरन्तं, नानाधर्माणं विविधाभिर्गुणक्रियाशक्तिभिर्युक्तं, यथौकसं यथानुकूलमोको
निवासो यथा स्यात्तथा जनं जनानामनेका जातीर्बिभ्रती धारयन्ती पोषयन्ती चैता-
दृशी पृथिवी विशाला भूमिः अनपस्फुरन्ती दोहनकाले निश्चलाऽनुकूला, ध्रुवा
स्थिरस्वभावा धेनुरिव गौर्यथा मे मत्कृते द्रविणस्य धनस्य सहस्रम् अनेका धारा
दुहाम् । अनेकाभिर्धाराभिर्मार्गैः इत्यर्थः, धनं ददातु । यथा गौर्निश्चला भूत्वाऽनेकाभि-
र्धाराभिर्भूरि क्षीरं दुग्धे तद्वदियं पृथिवी मेऽनेकैर्मार्गैरुपायैर्भूरि धनं वितरतु ।

यथौकसम् इत्यत्र 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' (पा० ५।४।१०७) इति टच् बाहुलकात् । दुहां दुग्धाम् । दुहेलोट् । आषं रूपम् ।

यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंशमा हेमन्तजब्धो भृमलो गुहा शये ।
क्रिमिर्जिन्वत् पृथिवि यद्यदेजति प्रावृषि तन्नः सर्पन्मोप सृपद्
यच्छिवं तेन नो मृड ॥४६॥

पदपाठः

यः । ते । सर्पः । वृश्चिकः । तृष्टदंशमा । हेमन्तजब्धः । भृमलः ।
गुहा । शये । क्रिमिः । जिन्वत् । पृथिवि । यत्स्यत् । एजति । प्रावृषि ।
तत् । नः । सर्पत् । मा । उप । सृपत् । यत् । शिवम् । तेन । नः ।
मृड ॥४६॥

यस्ते तवोपरि वसन् तृष्टदंशमा तृष्टं दशति स तीव्रदंशो विषदंशः सर्पः
भुजगः, यश्च तृष्टदंशमाऽग्निवद्वाहकदंशो वृश्चिकः कीटविशेषः, योऽपि भृमलो भृंगो
हेमन्तजब्धः शीतेन हिंसितो मृतवत् गुहा गुहायामेकान्ते शये शेते, योऽपि च क्रिमिः
कृमिः क्षुद्रजन्तुः, तथा च यद्यद् प्रावृषि वर्षतीं जातं जिन्वत् जीवत् सत् एजति
चलति सर्पति वा तत् सर्वमेतत् पीडाकरं जीवजातं भूमौ सर्पत् इतस्ततः चलत् नः मा
उपसृपत् अस्मत्समीपं नागच्छतु । यदेव चलमचलं वा शिवम् अस्मत्कृते कल्याण-
करं तेन वस्तुना नः अस्मान् मृड सुख्य । तृष्टदंशमा दशतेः 'सर्वधातुभ्यो मनिन्'
(उ० ४।१४६) इति मनिन् । हेमन्तजब्धः जभ हिंसायां क्तः । क्रिमिः क्रमु पादविक्षेपे
'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इति किः अकारस्य चेकारः ।

ये ते पन्थानो बहवो जनायना रथस्य वर्त्मनसश्च यातवे ।
यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमतस्करं
यच्छिवं तेन नो मृड ॥४७॥

पदपाठः

ये । ते पन्थानः । बहवः । जनऽअयनाः । रथस्य । वर्त्म । अनसः ।
च । यातवे । यैः । सम्चरन्ति । उभये । भद्रपापाः । तम् । पन्थानम् ।
जयेम । अनमित्रम् । अतस्करम् । यत् । शिवम् । तेन । नः । मृड ॥४७॥

हे भूमे ! ये एते ते तवोपरि स्थिता जनायना जनानामयनभूता लोकैर्यातायात-
व्यवहारेण क्षुण्णा बहवः अनेके पन्थानो मार्गाः सन्ति । तथैव रथस्य अश्व-
वाहनस्य, अनसो बलीवर्दोऽस्य च यातवे गमनायानुकूलं यद् वर्त्म मार्गः, यैः
सर्वैर्वर्त्मभिः पथिभिः भद्रपापाः साधवोऽसाधवश्च उभये उभयप्रकारा मनुष्याः
सञ्चरन्ति यातायातं कुर्वन्ति, तं पन्थानं मार्गम्, अनमित्रं परिपन्थिरहितम् अतस्करं
परस्वापहारकरहितं कृत्वा जयेम जित्वा निर्विघ्नं कुर्याम । यद् नः अस्मभ्यं शिवं
कल्याणावहं वर्त्म स्यात् तेन मार्गेणोपायभूतेन, तं मार्गमादिश्येत्यर्थः । अस्मान् मृड
सुखय । यातवे यातेस्तवेन् यातुमित्यर्थः ।

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः ।

वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥४८॥

पदपाठः

मल्वम् । बिभ्रती । गुरुभृत् । भद्रपापस्य । निऽधनम् । तितिक्षुः ।
वराहेण । पृथिवी । सम्ऽविदाना । सूकराय । वि । जिहीते ।
मृगाय ॥४८॥

इयं पृथिवी मल्वं पापं मूर्खमविवेकिनं वा बिभ्रती धारयन्ती सती गुरुभृद् अपि
वर्तते, गुरुं सुकृतिनं विवेकिनं वापि बिभ्रति धारयति । अथ च भद्रपापस्य भद्रस्य
साधोः, पापस्यासाधोर्दुर्जनस्य च निधनं निवासं स्वोपरि स्थितिं तितिक्षुः वर्तते
तितिक्षते सहते । वराहेण वराहरूपधारिणा प्रजापतिना संविदाना संप्राप्ता जल-
मध्याद् उद्घृता इयं पृथिवी । 'स प्रजापतिर्वराहो भूत्वोपन्यमज्जत्, तस्य यावन्मुख-
मासीत् तावतीं मृदमुदहरत् सेयं (पृथिवी) अभवत् ।' (काठ० सं० ८।२) इति
श्रुतेः । यद्वा वराहेण प्रजापतिना संविदाना संवादमैकमत्यं कुर्वाणा । यद्वा वराहेण
मेघेन संविदाना संगच्छन्ती सती सूकराय मृगाय पशवे पशुरूपायापि वराहाय
विजिहीते चेष्टते, तस्य हितमाचरति । उपलक्षणेन सर्वेषां पशूनां हितमाचरतीत्यपि ।
मल्वं मल धारणे भ्वादेर्बाहुलकादौणादिको वप्रत्ययः, तम् । निधनं 'क्लृप्क्लृवृजि
मन्दिनिधाजः क्युः' (उ० २।८१) । वराहो मेघः (निध० १।१०) । संविदाना
संपूर्वाद् वेत्तेरदादेः 'वेत्तेर्विभाषा' (पा० ७।१।७) इति विकल्पेनात्मनेपदं, शानच् ।
विजिहीते वि + ओहाङ् गतो जुहोत्यादेरात्मनेपदिनो लट् ।

ये त आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः सिंहा व्याघ्राः पुरुषादश्चरन्ति ।
उलं वृकं पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अप बाधयास्मत् ॥४९॥

पदपाठः

ये । ते । आरण्याः । पशवः । मृगाः । वने । हिताः । सिंहाः ।
व्याघ्राः । पुरुषऽअदः । चरन्ति । उलम् । वृकम् । पृथिवि । दुच्छुनाम् ।
इतः । ऋक्षीकाम् । रक्षः । अप । बाधय । अस्मत् ॥४६॥

हे पृथिवि ! ये एते आरण्याः अरण्ये भवाः, वने हिताः अरण्ये स्थिताः मृगाः
हरिणादयोऽहिंसाः पशवः, ये च पुरुषादो मनुष्यभक्षकाः सिंहाः व्याघ्राः चेत्यादयो
वनप्रदेशे चरन्ति स्वच्छन्दं भ्रमन्ति तान् सर्वान् अस्मत् अस्मत्तो दूरे अपबाधय
बाधित्वा दूरे प्रक्षिप । तथैव उलम् अरण्यमार्जारं, वृकम् ईहामृगं, दुच्छुनां दुष्टं श्रुतं
सुखमस्यामिति वा श्वेव दुष्टेति वा दुच्छुना अनिष्टकारिणी (सा० अ० ६।४।३)
तां दुःखदायिनीं ऋक्षीकां भल्लूकीं, रक्षो राक्षसादिकं च सर्वमेतद् अस्मत्तो दूरे
प्रक्षिप ।

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः ।

पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥५०॥

पदपाठः

ये । गन्धर्वाः । अप्सरसः । ये । च । अरायाः । किमीदिनः ।
पिशाचान् । सर्वा । रक्षांसि । तान् । अस्मत् । भूमे । यवय ॥५०॥

ये गन्धर्वाः गन्धमर्वन्ति प्राप्नुवन्ति गन्धमनुसृत्य गृह्णन्ति, ते देवयोनिविशेषाः,
च अप्सरस उर्वशीमुखा देवाङ्गनाः देवयोनिविशेषाः, जलचरा नकादयो वा, ये
च अरायाः नास्ति राः धनं येषां ते निर्धनाः, किमीदिनः किमिदानीं वर्तत इति चरन्तो
पिशुनाः तान् सर्वान्, तथा च पिशाचान् ग्राममांसाशिनः सर्वा सर्वाणि च रक्षांसि
रक्षितव्यं शरीरमस्माद्भूवतीति रक्षः तानि तान् सर्वान् भयदायिनः, हे भूमे ! अस्मद्
अस्मत्तो दूरे यवय निष्कास्य दूरं गमय । गन्धर्वाः गन्धमर्वन्ति, अर्वं गतौ भ्वादेः
'कर्मण्यण्' (पा० ३।२।१), शकन्ध्वादिपररूपम् । अप्सरसः अप्सु सरन्ति 'सरतेरसुन्'
(उ० ४।२३७) ।

यां द्विपादः पक्षिणः सं पतन्ति हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि ।
यस्यां वातो मातरिश्वेयते रजांसि कृण्वंश्च्यावयंश्च वृक्षान्
वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः ॥५१॥

907

पदपाठः

याम् । द्विऽपादः । पक्षिणः । सम्ऽपतन्ति । हंसाः । सुऽपर्णाः ।
शकुनाः । वयांसि । यस्याम् । वातः । मातरिश्वा । ईयते । रजांसि ।
कृण्वन् । च्यवयन् । च । वृक्षान् । वातस्य । प्रऽवाम् । उपऽवाम् । अनु ।
वाति । अर्चिः ॥५१॥

द्विपादः पक्षिणो द्विचरणाः पक्षवन्तश्च विहंगमाः, हंसाः हंसादयो जलचराः,
सुपर्णाः दृढपक्षा. वेगवन्तो गृध्र-गरुडादयः शकुनाः चटकादयश्चेतीमानि वयांसि
विविधाः पक्षिणः यां भूमिं संपतन्ति एकस्मिन् स्थाने समं पतन्ति उड्डीयागत्य मिलन्ति ।
सह समूहेन वा पतन्त्यन्तरिक्ष उड्डयन्ते । यस्यां च मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति
वेगेन वात्यसौ मातरिश्वा वायुः, रजांसि कृण्वन् कुर्वन् आकाशे मेघानातन्वन् । उदकं
रज उच्यते' (निरु० ४।३।३) । अथवा घूलिडम्बरं कुर्वन्, वृक्षांश्च च्यावयन्
उन्मूलयन् कम्पयन् वा, ईयते गच्छति वाति । वातस्य पवनस्य प्रवां प्रवहनदिशम्
अग्रे वहनदिशम् उपवां समीपवहनदिशम् अनु अनुसृत्य अर्चिः होमान्नेर्दावान्नेर्वा ज्वाला
वाति तत्तद्दिशं वातेरिता गच्छति । सा नो दधात्वित्यग्निमेणान्वयः । च्यावयन्,
च्यवयन् संहितायां दीर्घश्छान्दसः ।

यस्यां कृष्णमरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते भूम्यामधि ।

वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता सा नो दधातु भद्रया

प्रिये धामनि धामनि ॥५२॥

पदपाठः

यस्याम् । कृष्णम् । अरुणम् । च । संहिते इति सम्ऽहिते ।
अहोरात्रे इति । विहिते इति विऽहिते । भूम्याम् । अधि । वर्षेण । भूमिः ।
पृथिवी । वृता । आऽवृता । सा । नः । दधातु । भद्रया । प्रिये । धामनिऽ-
धामनि ॥५२॥

यस्यां भूम्यां भूमौ अधि उपरि कृष्णं कृष्णवर्णं नैशं तमः अरुणम् आरक्त-
वर्णा उषःकालीना द्युतिः संहिते परस्परं संयुक्तेऽनुक्रमेणैकैकस्यानन्तरमावर्तमाने
अहोरात्रे दिनं च रात्रिश्चेत्युभे विहिते निर्मिते भवतः । भूमिः च वर्षेण वृष्ट्या,
वृता परितः क्लिन्ना, आवृता हरितवृणादिनाऽऽच्छन्ना भवति । सा इयं देवी पृथिवी
आत्मनो भद्रया कल्याणमय्या कृपया, नः अस्माकं प्रत्येकस्य, प्रिये मनोऽनुकूले
धामनि धामनि प्रत्येकस्य स्वकीये निवासे नः अस्मान् दधातु स्थापयतु ।

द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः ।

अग्निः सूर्य आपो मेधां विश्वे देवाश्च सं ददुः ॥५३॥

पदपाठः

द्यौः । च । मे । इदम् । पृथिवी । च । अन्तरिक्षम् । च । मे ।
व्यचः । अग्निः । सूर्यः । आपः । मेधाम् । विश्वे । देवाः । च । सम् ।
ददुः ॥५३॥

इयं द्यौः एष द्युलोकः स्वर्गः, इयं पृथिवी विस्तारवती एषा भूमिः, इदं व्यचोऽन्तरिक्षं विस्तारवदन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योर्मध्यगतो भागः, सर्वमिदं मे ममैव स्वं भवति । अग्निः अग्रनायकः, सूर्यः सविता धियां प्रेरयिता आपः चाग्निमातर इति त्रिषु स्वर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्थानेषु स्थितं तेजः, विश्वे च देवाः इन्द्रादयः सर्वे देवाः मे मह्यं मेधां धारणावतीं धियं ददुः ददति । व्यचो व्यापनम् इति निरुक्तभाष्यम् (८।२।६) ।

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।

अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥५४॥

पदपाठः

अहम् । अस्मि । सहमानः । उत्तरः । नाम । भूम्याम् । अभीषाट् ।
अस्मि । विश्वाषाट् । आशाम्ऽआशाम् । विऽससहिः ॥५४॥

अहं स्तोता सहमानः प्रसह्य विपक्षिणां जेताऽस्मि । अस्यां भूम्यां समग्रायां पृथिव्याम् उत्तरः अन्येभ्यो महत्तरः नाम नाम्ना अस्मि । सर्वेभ्यो मम यशोऽतिरिच्यते । अभीषाड् अस्मि अभितः सर्वासु दिक्षु यः सहते प्रसह्य परान्पराजयते तादृशो विजेतास्मि । विश्वाषाड् अस्मि सर्वस्य जेताऽस्मि । आशामाशां प्रतिदिशं विषासहिः पुनः पुनरतिशयेन वा परेषां सोढाऽभिभविताऽस्मि । अभीषाट् अभिपूर्वात् सह मर्षणे भ्वादेः 'छन्दसि सहः' (पा० ३।२।६३) इति ण्विः । 'अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६।३।३७) इति पूर्वपददीर्घः । सहः साडः सः (पा० ८।३।५६) इति षत्वम् । विषासहिः विपूर्वात् षह अभिभवे इत्यस्मात् यङन्तात् 'सहि वहि चलि पतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' (वा०पा० २।२।१८) इति वार्तिकेन किः । अतो लोप-यलोपौ । (सा०अ० १।२।६) ।

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ।
 आ त्वा सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥५५॥

पदपाठः

अदः । यत् । देवि । प्रथमाना । पुरस्तात् । देवैः । उक्ता ।
 विऽअसर्पः । महिऽत्वम् । आ । त्वा । सुऽभूतम् । अविशत् । तदानीम् ।
 अकल्पयथाः । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥५५॥

देवि हे दिव्ये भूमे ! यद् यदा पुरस्तात् सृष्ट्यारम्भकाले देवैरुक्ता बहुवचनं
 पूजार्थम् । देवेन प्रजापतिनोक्ता आदिष्टा, प्रथमाना स्वमात्मानं विस्तारयन्ती अदः
 ईदृक् प्रत्यक्षमनुभूयमानं महित्वं महत्त्वं विशालत्वं व्यसर्पः प्राप्ताऽसि । तदानीं तव
 विस्तारानन्तरं सुभूतं शोभनानां भूतानां समूहः नवं नवं वस्तुजातं त्वा त्वाम् अविशत्
 तवान्तरुद्भूतम् । तदानीं च त्वं चतस्रः प्रदिशः पूर्वाद्याः अकल्पयथाः । ते ते प्रदेशाः
 पूर्वादिदिग्भागगता इति व्यवहारस्तदाप्रभृत्यारब्ध इति । यद्वा यदा त्वं महित्वं व्यसर्पः
 तदा देवैस्त्वं मही पृथिवीति नाम्ना व्यवहृता । तदा च नाना प्रकाराणि वस्तूनि
 तव सर्वेषु दिग्भागेषु प्रजापतिना निमित्तानि ।

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ।

ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥५६॥

पदपाठः

ये । ग्रामाः । यत् । अरण्यम् । याः । सभाः । अधि । भूम्याम् ।
 ये । सम्ऽग्रामाः । सम्ऽइतयः । तेषु । चारु । वदेम । ते ॥५६॥

हे भूमे ! भूम्यामधि भूमितले ये ग्रामा जनाधिवासाः सन्ति । यदरण्यं निर्जन-
 मेकान्तं स्थानं भवति । याः सभाः यानि जनसम्मेलनानि महान्ति, ये च संग्रामाः
 शोभना ग्रामाः, उत्सवार्थं मिलिता जनसमूहाः । यद्वा संग्रामाः साम्परायिकाः, यत्र जना
 युद्धार्थं सङ्गच्छन्ते । याश्च समितयो महतामधिकारभाजां कार्यकारिण्यो गोष्ठयः,
 तेषु सर्वेष्वेतेषु स्थानेषु ते तव चारु शोभनं वदेम यशोगानं स्तवनं च कुर्यामि । न
 कदापि मातुस्ते अयुक्तं वदेम ।

अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवीं यादजायत ।
 मन्द्राग्नेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥५७॥

पदपाठः

अश्वःऽइव । रजः । दुधुवे । वि । तान् । जनान् । ये । आऽअक्षियन् ।
 पृथिवीम् । यात् । अजायत । मन्द्रा । अग्रेऽइत्वरी । भुवनस्य । गोपाः ।
 वनस्पतीनाम् । गृभिः । ओषधीनाम् ॥५७॥

अश्वः रजः इव यथा अश्वः स्वशरीरं विधूय आत्मनो धूलिं दूरे प्रक्षिपति तथैव
 इयं पृथिवी अपि यात् यस्मात् कालादारभ्य अजायत समुत्पन्नाऽभवत् प्रजापतिना सृष्टे-
 त्यर्थः, तस्मात् कालादेव मन्द्रा हर्षकरी तर्पयित्री वा जनानाम्, अग्रेत्वरी पुरोगामिनी
 सर्वथा सदा वर्धमानेत्यर्थः, पुनः कीदृशी ? भुवनस्य गोपाः समस्तसंसारस्य रक्षा-
 विधायिनी, पालयित्रीति यावत्, ओषधीनां फलपाकान्तानामन्नाद्योषधीनाम्, वनस्प-
 तीनां वटपिप्पलादिवृक्षाणाञ्च गृभिः ग्रहणस्थानभूता सती सा तान् जनान् तान्
 दुष्टपुरुषान् वि दुधुवे व्यधुनुत कम्पितवतीत्यर्थः, ये पुरुषाः इमां पृथिवीं भूमिम्
 आक्षियन् चिक्षियुः, अघ्नन् इत्यर्थः । अर्थात् इयं पृथ्वी हर्षकरी अपि सर्वत्र पुरोगामिनी
 अपि वनस्पत्यादीनां ग्रहणस्थानभूताऽपि दुष्टान् आदिकालादेव भटिति दूरे प्रक्षिपति
 नाशयति यथा अश्वः स्वशरीरात् धूलिकणान् दूरे प्रक्षिपतीति । मन्द्रा मदे स्तोदा-
 दिकस्य 'स्फायितञ्चि०' (उ० २।१३) इति रक्, टाप् । अग्रेत्वरी इण गतौ अदादेः
 'शोङ् कृशिरुहि०' (उ० ४।११४) इति क्वनिप्, 'वनो र च' (पा० ४।१।७) इति
 रः, डीप् । गृभिः गृह्णातेः 'अच इः' (उ० ४।१३६) इति इः ।

यद् वदामि मधुमत् तद् वदामि यदीक्षे तद् वनन्ति मा ।

त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान् हन्मि दोधतः ॥५८॥

पदपाठः

यत् । वदामि । मधुमत् । तत् । वदामि । यत् । ईक्षे । तत् ।
 वनन्ति । मा । त्विषीमान् । अस्मि । जूतिमान् । अव । अन्यान् ।
 हन्मि । दोधतः ॥५८॥

यद् यदा यदेव, वदामि तत् तदा तत् मधुमत् माधुर्येपितं श्रोतृदृणां कर्णप्रियं
 वदामि वदेयं तथा हे पृथिवि ! मां प्रेरय इति शेषः । यद्, यदा च ईक्षे यदेव
 किञ्चित्पश्यामि कञ्चिद्वा प्रेक्षे तत् तदा ते सर्वे मा मां वनन्ति ते यथा मां वनेयुः
 मयि स्निह्येयुस्तथा तान् प्रेरय । त्विषीमान् अस्मि यथाऽहं ह्युतिमान् भवेयं तथा
 प्रसादं कुरु । जूतिमान् उत्साहयुक्तो यथा भवेयं तथा प्रसादं कुरु । अन्यान् दोधतो
 मह्यं क्रुध्यतो द्रुह्यतो वा परान् मम शत्रून् अवहन्मि अहम् अवहन्तुं नाशयितुं समर्थो

यथा भवामि तथा प्रसादं कुरु । दोधतः 'दोधतिः क्रुध्यतिकर्म' (निघ० २।१२) शानच् ।

शन्तिवा सुरभिः स्योना कीलालोद्धनी पयस्वती ।

भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पयसा सह ॥५६॥

पदपाठः

शन्तिऽवा । सुरभिः । स्योना । कीलालऽऊद्धनी । पयस्वती ।

भूमिः । अधि । ब्रवीतु । मे । पृथिवी । पयसा । सह ॥५६॥

शन्तिवा सौहार्दपूर्णा करुणालुः (सा०अ० ३।३०।२) शान्तियुक्ता सुरभिः सुगन्धयुक्ता स्योना सुखदा मृद्धी, कीलालोद्धनी कीलालं जलं रसः ऊधसि स्तने यस्याः सा, रसपूर्णवक्षाः, पयस्वती क्षीरवती । गवादिभिर्भुक्तं तृणं क्षीररूपेण परिणमतीति परम्परया तद्वती, भूमिः सर्वसहा सर्वाधारभूता, पृथिवी उर्वी विशाला, सैवंविधा मातृभूता पृथिवी, पयसा सह क्षीरेण पोषकेनान्नेन युक्तोऽहं यथा भवेयं तथा अग्नि-ब्रवीतु मे वरं ददातु । शन्तिवा शाम्यतेः कंशंभ्यां वभुयु० (पा० ५।२।१३८) इति तिः । शन्तिं वाति, वा गतिगन्धनयोरदादेः पचाद्यच्, टाप् । कीलालोद्धनी 'ऊधसोऽनङ्' (पा० ५।४।१३१) 'बहुव्रीहेरूधसो डीष्' (पा० ४।१।२५) च ।

यामन्वेच्छद्विषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम् ।

भुजिष्यं॑पात्रं निहितं गुहा यदाविभोगे अभवन्मातृमद्भ्यः ॥६०

पदपाठः

याम् । अनुऽऐच्छत् । हविषा । विश्वऽकर्मा । अन्तः । अर्णवे ।

रजसि । प्रऽविष्टाम् । भुजिष्यऽम् । पात्रम् । निऽहितम् । गुहा । यत् ।

आविः । भोगे । अभवत् । मातृमत्भ्यः ॥६०॥

अन्तरर्णवे समुद्रजलस्यान्तः, रजसि प्रविष्टाम् अन्धकारे स्थितां यां पृथिवीं, यद्वा जलनिधौ रजसि रजोरूपायां स्थितौ वर्तमानां परमाणुरूपेण स्थितां यां पृथिवीं विश्वकर्मा विश्वं कर्म यस्य सः प्रजापतिः हविषा यज्ञेन देवाराधनादिना अनुऐच्छत् ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । (ऋ० १०।१६०) इत्यादिश्रुतेस्तदुक्तेन क्रमेण घाता सृष्टिमिमां निर्मातुमैच्छत् । एवं च सृष्टिनिर्माणेन, यद् भुजिष्यं नानाभोगैरन्नघनादिभिः पूर्णं पृथिवीरूपं, पात्रं गुहा-निहितं रहसि स्थितमज्ञात-

मासीत् तद् भोगयुक्तं पात्रं मातृमद्भूयः माता भूमिः इति भूमि-मातृमद्भूयः मनुष्यादीना-
मर्थे भोगे आविरभवत् भोगार्थमाविरभवत्, व्यक्तं सन्निहितमभवत्, तेषां सुलभमभवत् ।
अर्थाद् यदा प्रजापतिः समुद्रान्तः प्रविष्टामिमां पृथ्वीमन्विष्यालभत तदा मनुष्या
भूमेरिष्टान् भोगान् लब्धवन्तः इति । हविः हूयत इति, 'अचिशुचि०' (उ० २।१०८)
इतीसिः । रजसिः रञ्जयतीति, 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन् ।
भुजिष्यं भुज्यतेऽस्मिन् 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१७९) ।

त्वमस्यावपनी जनानामदितिः कामदुघा पप्रथाना ।

यत् त ऊनं तत् त आपूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ॥६१॥

पदपाठः

त्वम् । असि । आऽवपनी । जनानाम् । अदितिः । कामऽदुघा ।
पप्रथाना । यत् । ते । ऊनम् । तत् । ते । आ । पूरयाति । प्रजाऽपतिः ।
प्रथमऽजाः । ऋतस्य ॥६१॥

हे भूमे ! त्वं जनानां त्वयि वसतां मनुष्याणाम् आवपनी असि असोत्पादनार्थं
बीजावापाय क्षेत्रभूतासि । 'भूमिरावपनं महत्' (मै० सं० ३।१२।१९) इति
श्रुतिरपि । त्वम् अदितिः अखण्डिताऽक्षय्याऽसि । त्वं कामदुघा सर्वान् अस्माकं
कामान् दुग्धे सा सर्वकामपूरणशीलाऽसि । त्वं पप्रथाना प्रकर्षेण प्रथमाना विस्तरण-
शीला पृथिव्यसि । एवं भूतायाः ते तव यद् जीवानां भरणपोषणकर्मणि यदेव ऊनं
न्यूनं भवेत् तत् सर्वं ते त्वदर्थम् ऋतस्य प्रथमजाः, सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । ऋतात्
प्रथमं पूर्वं जात इत्यर्थः । भौतिकप्रपञ्चात् पूर्वं जातः प्रजापतिः सूत्रात्मा ।
'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' (ऋ० १०।१२१।१) इति श्रुतेः हिरण्यगर्भः आ पूरयाति
सर्वथा पूरयति । आवपनी दुवप् बीज संताने भ्वादेः अधिकरणे ल्युट्, डीप् । काम-
दुघा 'दुहः कब्धश्च' (पा० ३।२।७०), टाप् ।

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः ।

दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

पदपाठः

उपऽस्थाः । ते । अनमीवाः । अयक्ष्माः । अस्मभ्यम् । सन्तु ।
पृथिवि । प्रऽसूताः । दीर्घम् । नः । आयुः । प्रतिबुध्यमानाः । वयम् ।
तुभ्यम् । बलिऽहृतः । स्याम ॥६२॥

पृथिवि हे भूमे ! ते तव उपस्थाः क्रोडप्रदेशास्तथा च प्रसूताः तेषु क्रोड-
प्रदेशेषु क्षेत्रादिषूत्पन्ना धान्यवनस्पत्योषध्यादयः अस्मभ्यम् अस्मदर्थे अनमीवा अरोगा
आरोग्यजनकाः स्वास्थ्यकराः सन्तु । पुनश्च ते अयश्माः राजरोगनिवारकाः सन्तु ।
यद्वा तवोपस्थाः तवोपरि निवसन्तो मनुष्यपशवादयो धान्यवनस्पत्यादयश्च अरोगाः
स्वस्थशरीराः यक्ष्मरहिताश्चास्मभ्यं हिताः सन्तु । तथा च नः अस्माकं दीर्घमायुः
पूर्णं पुरुषायुर्विवत् प्रतिबुध्यमानाः अस्खलितबोधवन्तः, यद्वा दीर्घमायुः प्रतिबुध्यमानाः
तव प्रसादाल्लब्धं पूर्णायुः कृतज्ञतया स्वीकुर्वाणाः वयं तुभ्यं बलिहृतः तवोपचिति-
माहरन्तः स्याम । यावज्जीवं त्वां पूजयेम । अनमीवाः 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः'
(उ० १।१६०) इति अम चुरादेः वन्नन्तो निपातः, न सन्त्यमीवा येषामिति
बहुव्रीहिः ।

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।

संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥६३॥

पदपाठः

भूमे । मातः । नि । धेहि । मा । भद्रया । सुप्रतिस्थितम् ।
सम्संविदाना । दिवा । कवे । श्रियाम् । मा । धेहि । भूत्याम् ॥६३॥

हे मातः भूमे ! भद्रया कल्याणकारिण्या दृष्ट्या पश्यन्ती त्वं मा मां
सुप्रतिष्ठितं सुखं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठितं सुस्थिरं निधेहि स्थापय । दिवा स्वर्गेण
संविदाना संवादेन परस्परसौमनस्येन स्थिता हे कवे क्रान्तदर्शिनि भूमे ! मा मां श्रियां
सौभाग्ये प्रभूते वा धने धेहि स्थापय । तथैव मां भूत्यां विभवे उन्नतां वा धेहि
त्वत्प्रसादादहं स्थिर-प्रतिष्ठावान् श्रीमान् भूतिमांश्च भवेयम् ।

इति प्रथमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् । इति प्रथमोऽनुवाकः

द्वितीयं सूक्तम्

क्रव्याद् नाम योऽग्निस्तद्विषयं सूक्तमेतत् । त्रयोऽग्नयो भवन्ति । आमात्क्रव्या-
द्व्यवाह इति । आममपक्वमत्तीति आमाद् लौकिकोऽग्निः, 'येनेदं मनुष्याः पक्त्वा
अश्नन्ति' इति शतपथे (१।२।१।४) । क्रव्यं शवदाहे मांसमत्तीति क्रव्याद् घोरस्वरूप-
श्चिताग्निः पित्र्यः 'येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद्' इति तत्रैव । हव्यं पक्वं देवयजन
आहुतमन्नम् अत्तीति वा देवान् प्रति तदन्नं वहतीति वा समिद्धो हव्यवाद् याग-
योग्योऽग्निः । आमात्क्रव्यादौ यागयोग्यौ न भवतः । अत्र क्रव्यादं घोरस्वरूपमग्नि-

मनुलक्ष्य सूक्तं प्रवर्तते । न केवलं क्रव्याच्छवदाहे शवमांसमस्ति अपि तु घोरत्वाद् यक्षमादीन् बहुन् रोगान् मृत्युं च बहुविधमावहति । तथैव नानापत्कारकोऽपि भवति । तास्ता आपदस्तांस्तान् रोगांस्तं तं च मृत्युं सूक्तकर्त्ता महर्षिः प्रार्थनया परिहारयति । अपि च क्रव्यादो यद् घोरं रूपं तेन स शत्रून् मारयत्विति प्रार्थयते । सर्वाणि पापानि क्रव्यादपहरत्विति आशास्ते । तथैव क्रव्यादो नाशाय गार्हपत्यस्याग्नेः प्रार्थना । क्रव्यादोऽग्नेर्ये पर्युपासकास्ते नाशमाप्नुवन्तीत्याह ।

साम्प्रदायिकाः क्रव्याच्छमने विनियुञ्जते । क्रव्यादं शमयिष्यन् क्रव्याच्छमन-
कामः कौशिकोक्तप्रकारेण कर्म करोति । तत्सर्वं 'पित्र्यमग्निं शमयिष्यन् ज्येष्ठस्य चाविभक्तिः' (कौ०सू० ६६।१) इत्यादि नवमेऽध्याये चतुर्थकण्डिकां यावत्प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयमिदं सूक्तं द्वितीयानुवाकात्मकम् । ऋषिभृंगुः । देवता अग्निर्मन्त्रोक्ता वा । २१-३३ मन्त्राणां मृत्युः । विनियोगः पित्र्याग्निशमनम् इत्यादि पूर्वोक्तम् ।

नडमारोह न ते अत्र लोक इदं सीसं भागधेयं त एहि ।

यो गोषु यक्षमः पुरुषेषु यक्षमस्तेन त्वं साकमधराड् परेहि ॥१॥

पदपाठः

नडम् । आ । रोह । न । ते । अत्र । लोकः । इदम् । सीसम् ।
भागधेयम् । ते । आ । इहि । यः । गोषु । यक्षमः । पुरुषेषु । यक्षमः ।
तेन । त्वम् । साकम् । अधराड् । परा । इहि ॥१॥

क्रव्यस्यापक्वस्य मांसस्य भक्षक ! मृतशरीरदाहक हे क्रव्यान्नामक चिताग्ने !
नडं नडघासम् आ रोह नडघासं सम्यक् प्रदीपय । तेन च प्रदीप्तेन नडेन चितां
प्रज्वालय तत्रैव चितया सह शाम्य । न ते अत्र लोकः, अत्रास्माकं निवासभूतेषु
ग्रामनगरादिषु ते वासो नेष्टः । अर्थाद् अत्र ते निवासस्थानं नास्ति । यद्वा तव
दाहविषयभूतो लोकोऽत्र नास्ति, अतोऽत्र मा तिष्ठ । इदं सीसं नदीसीसं नडघास
एव अर्थात् नडस्य ज्वलनमेव ते भागधेयं तव भागः । नान्यत्किञ्चित् त्वमत्र लप्स्यसे ।
एहि इहागच्छ, नडमिमं प्रज्वालय । गोषु गवादिषु गृहपशुषु यो यक्ष्मो महारोगोऽ-
चिकित्स्यः, यश्च पुरुषेषु अस्मदीयेषु जनेषु यक्ष्मोऽचिकित्स्यो महारोगो भवति
तेन साकं त्वम् अधराड् परेहि दक्षिणां दिशं यमाधिष्ठितामुद्दिश्य दूरमस्मत्तो गच्छ ।
भागधेयं भागशब्दात् स्वार्थे 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा०पा० ५।४।२५) इति धेयः ।
यक्षमः यक्ष पूजायां चौरादिकाद् औणादिको मन् प्रत्ययः (उ० १।१४०) ।

अघशंसदुःशंसाभ्यां करेणानुकरेण च ।

यक्ष्मं च सर्वं तेनेतो मृत्युं च निरजामसि ॥२॥

पदपाठः

अघशंसदुःशंसाभ्याम् । करेण । अनुऽकरेण । च । यक्ष्मम् । च ।
सर्वम् । तेन । इतः । मृत्युम् । च । निः । अजामसि ॥२॥

अघशंस-दुःशंसाभ्याम् अघशंसः अघं पापं पापकारणं वधादिकं शंसति इच्छति
शंसनेनान्यान् वा प्रेरयति सः । दुःशंसो दुष्टं दोषयुक्तं परनिन्दावचनं चौर्यादिप्रेरकं
वचनं वा यः शंसति कर्तुमिच्छति सः । ताभ्यामघशंसदुःशंसाभ्यां सह । करेण
करोतीति करः कर्ता अन्येन प्रेरितो वधचौर्यादिकर्ता, तेन च सह । अनुकरेण
वधचौर्यादिकर्तारं योऽनुकरोति तमिवाचरति अथवा तस्य साहाय्यं करोति तेन च सह,
एवं तेन सह । समूहार्थे एकवचनम्, सर्वैस्तैः सहेत्यर्थः । यक्ष्मं महारोगं, सर्वं च मृत्युं
सर्वप्रकारकं मरणम् इतः अस्मादस्मन्निवासभूतात् प्रदेशात् निरजामसि दूरं निष्कास-
यामः । अघशंसोऽघस्य शंसः । अघ पापकरणे पचाद्यच् । शंस इच्छायां पचाद्यच् ।

निरितो मृत्युं निऋतिं निररातिमजामसि ।

यो नो द्वेष्टि तमद्विचग्ने अक्रव्याद् यमु द्विष्मस्तमु

ते प्र सुवामसि ॥३॥

पदपाठः

निः । इतः । मृत्युम् । निःऽऋतिम् । निः । अरातिम् । अजामसि ।
यः । नः । द्वेष्टि । तम् । अद्वि । अग्ने । अक्रव्यऽअत् । यम् । ऊँ इति ।
द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । ते । प्र । सुवामसि ॥३॥

इतः अस्मन्निवासात् अस्मत्तो वा मृत्युं निरजामसि दूरे क्षिपामो निष्कास-
यामः । निऋतिं शत्रुम् इतो निष्कासयामः । यद्वा निऋतिमङ्गलं निष्कासयामः ।
अरातिम् अदातारम् अननुक्रोशमपि इतो निष्कासयामः । हे अक्रव्याद् अमांसांशिन
अग्ने लौकिकान्ने ! यः कश्चित् नः अस्मान् द्वेष्टि द्विष्टे, अमित्रभूतं तम् अद्वि भक्षय,
दग्ध्वा विनाशयेत्यर्थः । यम् उ चापि कञ्चिद् वयं द्विष्मो वैरायामहे तं शत्रुम् उ
निश्चयेन ते प्रसुवामसि त्वां प्रति प्रेरयामः, त्वत्सात्कुर्मः । यद्वा त्वत्सकाशमानयामः ।
तस्यापराधं निश्चित्य यथायोग्यं कुर्विति भावः ।

यद्यग्निः क्रव्याद् यदि वा व्याघ्र इमं गोष्ठं प्रविवेशान्योकाः ।

तं माषाज्यं कृत्वा प्र हिणोमि दूरं स गच्छत्वप्सुषदोप्यग्नीन् ॥४॥

पदपाठः

यदि । अग्निः । क्रव्यऽअत् । यदि । वा । व्याघ्रः । इमम् । गोऽस्थम् ।
प्रऽविवेश । अग्निऽओकाः । तम् । माषऽआज्यम् । कृत्वा । प्र । हिणोमि ।
दूरम् । सः । गच्छतु । अप्सुऽसदः । अपि । अग्नीन् ॥४॥

यदि क्रव्यादग्निः ग्राममांसभक्षकोऽयज्ञियोऽग्निगार्हपत्यादिभ्यः इतरः इमम्
अस्मदीयं गोष्ठं गोष्ठीस्थानं, यद्वाऽस्मदीयं गोव्रजं प्रविवेश प्रविशति । यदि वा
अन्योकाः अन्यद् ओको यस्य सः, ग्रामनगरादेः भिन्ने स्थाने स्थाता व्याघ्रः, उपलक्षणेन
यः कश्चिद् हिंस्रः पशुः इमं गोष्ठं प्रविवेश । यद्वा निकृष्टमोको न्योकः । नास्ति
न्योकोऽपि यस्य, निकृष्टमपि निवासस्थानं नास्ति यस्य स व्याघ्रादिः इमं गोष्ठं
प्रविवेश । तं क्रव्यादमग्निं व्याघ्रादिकं पशुं, माषाज्यं कृत्वा आज्याभिधारितैर्मर्षि-
रभिमन्त्रितं कृत्वा विधाय, यद्वा माषो हिंसा, आजौ युद्धे साधु आज्यम् अस्त्र-
शस्त्रादि तेन भीषयित्वा तं प्रहिणोमि दूरे द्रावयामि । सः क्रव्याद् अस्मत्तो दूरं
गच्छतु, अस्माकं निवासस्थानं त्यक्त्वा गच्छतु । अप्सुषदः अग्नीन् जलस्थानीयान्
वैद्युतान् अग्नीन् अपि सः क्रव्याद् गच्छतु । विद्युद्वज्रेण ताडितो व्याघ्रो म्रियताम्,
अग्निरपि जलेनोक्षितः शाम्यतु च । क्रव्यात् क्रव्यमस्ति । अदेः 'क्रव्ये च' (पा० ३।
२।६६) इति विट् । गोष्ठं गावो बहुविधा वा वाचो तिष्ठन्त्यत्र । 'सुपि स्थः' (पा०
३।२।४) इति कः । माषाज्यं मष वधे भावे घञ् । अञ्जतेः क्यप् । माषाय
वधायाज्यं शस्त्रमिति ।

यत् त्वा क्रुद्धा प्रचक्रुर्मन्युना पुरुषे मृते ।

सुकल्पमग्ने तत् त्वया पुनस्त्वोद्दीपयामसि ॥५॥

पदपाठः

यत् । त्वा । क्रुद्धा । प्रऽचक्रुः । मन्युना । पुरुषे । मृते । सुऽकल्पम् ।
अग्ने । तत् । त्वया । पुनः । त्वा । उत् । दीपयामसि ॥५॥

हे क्रव्यादग्ने ! पुरुषे स्वजनभूते मृते क्रुद्धाः अतिनिर्वेदात् क्रोधयुक्तास्ते मनुष्या
यद् यदा त्वा त्वां प्र चक्रुः उद्दीपयामासुः तत् शवदाहरूपं कर्म, हे अग्ने ! त्वया सुकल्पं
सौकर्येण कल्पयितुं शक्यम्, न खेदकरमासीत् । अतोऽधुना त्वमितो गच्छ । पुनः
यदापि कश्चित् म्रियते तदा त्वा उद्दीपयामसि त्वां प्रज्वालयिष्यामः अतोऽत्र मा स्थाः ।

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः पुनर्ब्रह्मा वसुनीतिरग्ने ।

पुनस्त्वा ब्रह्मणस्पतिराधाद् दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥६॥

पदपाठः

पुनः । त्वा । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । पुनः । ब्रह्मा । वसु-
नीतिः । अग्ने । पुनः । त्वा । ब्रह्मणः । पतिः । आ । अधात् ।
दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय ॥६॥

अग्ने हे मङ्गलरूप गार्हपत्य ! आदित्याः अदितेः पुत्रा द्वादशादित्याः त्वा
त्वां शतशारदाय दीर्घायुत्वाय, शरदृतोः संबन्धिनस्तद्विशिष्टा वा संवत्सराः शारदाः ।
शतस्य शारदानां समाहारः तस्मै शतसंवत्सरात्मकाय, दीर्घस्य पूर्णस्यायुषो लाभार्थं
पुनः अभीक्षणं त्वामाधुः । रुद्राः अप्येकादश, वसवः अप्यष्टौ त्वा त्वां शतशारदाय दीर्घ-
युत्वायाधुः । यद्वा आदित्या आदित्यरूपाः प्रपितामहा आदित्यलोकस्थाः, तद्रूपं प्राप्ताः
पुनः त्वाम् आधुः । 'आदित्याः प्रपितामहास्तृतीयलोकाधिपतयः । (काठकसंकलनम्
१४१; १५) इति श्रुतेः । तथैव च रुद्ररूपाः प्रपितामहाः वसुरूपाश्च पितरस्त्वामा-
हितवन्तः । ब्रह्मा प्रजापतिरपि शतसांवत्सरिकाय शतकल्पमिताय पूर्णायुषे त्वाम्
आधाय यज्ञैरिष्टवान् । वसुनीतिः वसूनां स्वर्णरत्नादीनां श्रेष्ठधनानां नेता धनपतिः
कुबेरोऽपि त्वामाधात् । ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणोऽन्नस्य मन्त्राणां ऋगादीनां च पतिः
पालयिता, वर्षेणौषधीनां पालयिता, प्रेरणया च कवीनां हृदयेषु मेधाप्रदानेन च मन्त्राणां
पालयिता देवो बृहस्पतिरपि त्वां पुनः पुनराधात् । यथा पितरो देवाश्च पूर्णायुषो लाभाय
त्वामाधाय यज्ञैरिष्टवन्तस्तद्वयमपि दीर्घायुषो लाभाय यक्ष्यामः । 'पुनस्त्वेति' मन्त्रस्य
पूर्वार्धो भागो वाजसनेयसंहितायाम् (१२।४४) अपि पठ्यते ।

यो अग्निः क्रव्यात् प्रविवेश नो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् ।

तं हरामि पितृयज्ञाय दूरं स घर्ममिन्धां परमे सधस्थे ॥७॥

पदपाठः

यः । अग्निः । क्रव्यात् । प्रऽविवेश । नः । गृहम् । इमम् । पश्यन् ।
इतरम् । जातऽवेदसम् । तम् । हरामि । पितृऽयज्ञाय । दूरम् । सः । घर्मम् ।
इन्धाम् । परमे । सधऽस्थे ॥७॥

यः अयं क्रव्यात् शवमांसभक्षकः अग्निः मृतस्यास्मत्पूर्वजस्योपासनोऽपि सन्नधुना
चिताप्रदीपको भूत्वा क्रव्याद्रूपत्वमापन्नः, इतरम् औपासनमस्मदीयं जातवेदसम्

अग्निं पश्यन् दृष्ट्वा सजातीयत्वादैकात्म्यमनुभवन्; नः अस्मदीयम् आहिताग्नीनां गृहम् अग्निशरणं प्रविवेश । तं क्रव्यादं पितृयज्ञाय मृतस्यास्मत्पूर्वजस्य शवदाहरूपाय दूरम् इतोऽग्निगृहात् दूरं स्मशानं हरामि । तत्र तमग्निं नयामि । यद्वा यज्ञार्थ-
मन्यत आहुतेऽग्नौ स्थितं क्रव्यादांशम् उद्धृत्य हरामि दूरं क्षिपामि । स दूरस्थः
क्रव्याद् परमे सधस्थे परमोच्चे दिवि स्थितं घर्मम् उष्णरश्मिं सूर्यम् इन्धां प्रदीपयतु,
प्रकाशकर्मणि साहाय्यं करोतु । मन्त्रोऽयं मृतस्याहिताग्नेरौपासनिकस्य उद्दासनकर्मणि
विनियुक्तः, तथा मन्त्रोऽयं स्वल्पेन पाठभेदेन ऋग्वेदे (१०।१०।१०) अपि पठ्यते ।

क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहायमितरो जातवेदा देवो देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥८॥

पदपाठः

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । प्र । हिणोमि । दूरम् । यमऽराज्ञः । गच्छतु ।
रिप्रवाहः । इह । अयम् । इतरः । जातऽवेदाः । देवः । देवेभ्यः
हव्यम् । वहतु । प्रऽजानन् ॥८॥

क्रव्यादम् ग्राममांसभोक्तारम् अग्निं दूरं प्रहिणोमि विप्रकृष्टे देशे प्रगमयामि ।
स एवं प्रेषितो रिप्रवाहो रिप्रस्य पापस्य वाहको धारकः क्रव्याद् यमराज्ञो यमो
राजा येषां तान् प्रदेशान्, दक्षिणस्यां दिशि कुत्रचित् स्थितान् गच्छतु । नात्र समीपे
कुत्रापि तिष्ठतु । इह मदीयेऽग्निगृहे इतरो गार्हपत्याख्यो जातवेदाः देवः, जातानि
सर्वाणि वेत्येवंशीलोऽग्निदिव्यरूपः, प्रजानन् सर्वज्ञः, हव्यम् अस्मद्वत्तं देवेभ्यो वहतु
देवानां कृते वहतु नयतु । सोऽस्माकं यज्ञं निवर्तयत्विति भावः । मन्त्रोऽयं यज्ञार्थ-
माहुतादग्नेः क्रव्यादांशोद्धारविधौ अपि विनियुक्तः । पूर्वमन्त्रवदप्यस्य विनियोगः ।
ऋगियमृग्वेदेऽपि (ऋ० १०।१६।९) पाठभेदेन प्राप्यते ।

क्रव्यादमग्निमिषितो हरामि जनान् दृंहन्तं वज्रेण मृत्युम् ।

नि तं शास्मि गार्हपत्येन विद्वान् पितृऋणां लोकेऽपि भागो अस्तु । ९।

पदपाठः

क्रव्यऽअदम् । अग्निम् । इषितः । हरामि । जनान् । दृंहन्तम् ।
वज्रेण । मृत्युम् । नि । तम् । शास्मि । गार्हऽपत्येन । विद्वान् ।
पितृऋणाम् । लोके । अपि । भागः । अस्तु ॥९॥

अहं यजमानः ऋत्विग्भिः इषितः प्रेरितो यद्वा यज्ञविधिना प्रेरित आमक्रव्या-
दांशत्यागेन यज्ञियाग्नेः शुद्धिकर्मणि विधिना प्रेरितः सन् जनान् दृंहन्तं नरान् जिघां-
सन्तं, मृत्युं मारकं क्रव्यादमग्निं वज्रेण वज्रभूतेनानेन मन्त्रेण हरामि उद्धरामि ।
विद्वान् विधिज्ञोऽहं तम् एनं क्रव्यादं गार्हपत्येन सहायेन नि शास्मि प्रदेशादस्मानिर्गन्तुं
शास्मि आज्ञापयामि । तस्य क्रव्यादाग्नेः भागः कार्यभागः पितृऋणां लोके इतोऽन्य-
स्मिंल्लोके अस्तु अस्ति । अपिः पूरणः । अथवाऽत्र निश्चयार्थेऽपिः । पितृलोके एव
नान्यत्र तस्य कार्यमिति । दृंहन्तं द्रुह जिघांसायां दिवादेः शत्रन्तम् । सम्प्रसारण-
नुडागमावाषौ ।

क्रव्यादमग्निं शशमानमुक्थ्यं प्रहिणोमि पथिभिः पितृयारौः ।

मा देवयानैः पुनरा गा अत्रैवैधि पितृषु जागृहि त्वम् ॥१०॥

पदपाठः

क्रव्यऽग्रदम् । अग्निम् । शशमानम् । उक्थ्यऽम् । प्र । हिणोमि ।
पथिऽभिः । पितृयानैः । मा । देवयानैः । पुनः । गा । अत्र ।
एव । एधि । पितृषु । जागृहि । त्वम् ॥१०॥

मृतमांसभक्षकं शशमानम् उत्प्लुत्य गन्तारम् उद्गताभिर्ज्वालाभिर्ज्वलन्तम्,
उक्थ्यम् उक्थैः स्तुतिभिः प्रशंसनीयं क्रव्यादं पितृयारौः पथिभिः येन पितरो यान्ति
तैर्मागैः प्रहिणोमि प्रकृष्टं दूरं प्रेतावासं हिनोमि प्रेषयामि, देवयानैः देवानामावा-
गमनायोपयुक्तैः मार्गैः पुनः अस्मत्समीपं मा आगाः मा आगमः त्वं यज्ञियाग्निर्माभूश्च ।
अत्रैव स्मशाने पितृलोके वा पितृषु जागृहि पितृऋणां लोके तेषां सेवायां सावधानो
वर्तस्व । शशमानं शश प्लुतगतावित्यस्य शानच् । उक्थ्यं उक्थे भवः, तम् । तेन
स्तुत्यत्वेन तत्र भवः (सा० ऋ० १।१७।५) । 'भवे छन्दसि' (पा० ४।४।११०) इति
यत् । 'यस्य हलः' (पा० ६।४।४९) इत्यकारलोपः ।

समिन्धते संकसुकं स्वस्तये शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।

जहाति रिप्रमत्येन एति समिद्धो अग्निः सुपुना पुनाति ॥११॥

पदपाठः

सम् । इन्धते । सम्ऽकसुकम् । स्वस्तये । शुद्धाः । भवन्तः ।
शुचयः । पावकाः । जहाति । रिप्रम् । अति । एनः । एति । सम्ऽइद्धः ।
अग्निः । सुपुना । पुनाति ॥११॥

पावकाः अन्यान् पुनानाः, औपासनिका अग्नयः । सामान्ये बहुवचनम् । तेऽग्नयः शुचयः शुक्ला उज्ज्वलाः, शुद्धाः स्वयं शुद्धाः पवित्राः, अन्यांश्चाग्नीन् शवदाहकान् पुनानाः तान् क्रव्यदाहकान् समिन्धते उद्दीपयन्ति । मृतस्याग्निहोत्रिण-
श्चिता तस्यौपासनिकेनाग्निना प्रदीप्यत इति शास्त्रम् । एवं चिताग्निमुद्दीपयन्नौपास-
निकोऽग्निः स्वकीयं रिप्रं मलिनांशरूपं पापं जहाति मालिन्यान्मुक्तो भवति ।
एनः अत्येति पापमुल्लङ्घयति पापात्प्रमुच्यते । तथा च सुपुना सुष्ठु पुनानेन पावकेनौ-
पासनिकेन समिद्धः अग्निः प्रज्वलितोऽग्निः संकसुकं पुनाति शवभक्षकम् अशुद्धमग्निं
शोधयति । संकसुकं सम्पूर्णं कसति हिनस्ति दहतीति तम् ।

देवो अग्निः संकसुको दिवस्पृष्ठान्यारुहत् ।

मुच्यमानो निरेणसोऽमोगस्माँ अशस्त्याः ॥१२॥

पदपाठः

देवः । अग्निः । सम्ऽकसुकः । दिवः । पृष्ठानि । आ । अरुहत् ।
मुच्यमानः । निः । एनसः । अमोक् । अस्मान् । अशस्त्याः ॥१२॥

देवो द्योतनशीलोऽयं संकसुकः दाहेन शवनाशकोऽग्निः शवदाहात्मकं स्वकर्म
निर्वर्त्य दिवः पृष्ठानि द्युलोकप्रदेशान् आरुहत् आरोहत् दिवमारूढः प्राप्तः । एनसो
निर्मुच्यमानः शवदाहरूपादभद्रान्मुक्तोऽयमग्निः अस्मान् अपि अशस्त्याः वचनीयाद्
अमोक् अमोचयत् । अग्निना शवदाहे कृते नास्माकं किञ्चिद् वचनीयमुपस्थित-
मित्यर्थः । अमोक् मुञ्चतेर्ण्यन्तस्य लुङ् । आरुहत् गुणाभाव आर्षः ।

अस्मिन् वयं संकसुके अग्नौ रिप्राणि मृज्महे ।

अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ए आयूँषि तारिषत् ॥१३॥

पदपाठः

अस्मिन् । वयम् । सम्ऽकसुके । अग्नौ । रिप्राणि । मृज्महे ।
अभूम । यज्ञियाः । शुद्धाः । प्र । नः । आयूँषि । तारिषत् ॥१३॥

अस्मिन् योऽयमस्मत्समक्षं चितायां दृश्यते तस्मिन् संकसुके शवदाहकेऽग्नौ
वयं यजमाना रिप्राणि अस्मदीयान् मलान् शवसंसर्गजा अशुद्धीः मृज्महे मार्जयामः
शोधयामः । एवं दोषमार्जनानन्तरं शुद्धाः पवित्रीभूता वयं पुनरपि यज्ञियाः पूजार्हाः
यज्ञं कर्तुं च योग्या अभूम जाताः स्मः । स पावकोऽग्निः नः अस्माकम् आयूँषि

जीवनानि तारिषत् प्रवर्धयतु । दीर्घायुषोऽस्मान् करोतु । यज्ञियाः यज्ञमर्हन्ति
 'यज्ञात्विग्भ्यां घञौ' (पा० ५।१।७१) इति घः, इयादेशः । प्र ण इत्यत्र 'उपसर्गाद्
 बहुलम्' (पा० ८।४।२८) इति णत्वम् । तारिषत् त्क् प्लवनतरणयोरित्यस्य लेटि
 'सिब्वहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप् । 'सिब्वहुलं णिद्वक्तव्यः' (वा० पा०
 ३।४।३४) इति णित्वाद् वृद्धिः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।६७)
 इतीलोपः ।

संकसुको विकसुको निऋथो यश्च निःस्वरः ।

ते ते यक्ष्मं सवेदसो दूराद् दूरमनीनशन् ॥१४॥

पदपाठः

सम्ऽकसुकः । विऽकसुकः । निःऽऋथः । यः । च । निःस्वरः । ते ।
 ते । यक्ष्मम् । सऽवेदसः । दूरात् । दूरम् । अनीनशन् ॥१४॥

संकसुकः सम्यक् हिंसको शवस्य दाहकः, विकसुको विशेषण यः कसति
 विनाशयति दाहेन वस्तुजातं सः, निऋथः निराकर्ता दूरे विद्रावयिता । उल्काभिर्हि
 हिंसाः पशवो भीत्वा विद्राव्यन्ते, तादृशः । यश्च निःस्वरः ध्वनिरहितः सन् यो
 दहति तादृक्, ते ते त एते विविधा अग्नयः सवेदसः समानवेदनाः समानमतय ऐकमत्यं
 प्राप्ताः यक्ष्मं शरीरस्य क्षपयितारं महारोगं दूराद् दूरम् अतिदूरं यतः स निर्वर्तितुम्
 अस्मत्समीपमागन्तुं न शक्नोति तावदन्तरं अनीनशन् तं यक्ष्माणं नाशयन्तु । संकसुका-
 दिभिरग्निभिर्दूरं प्रणुन्नो यक्ष्मा न पुनरस्मान् प्रति आगच्छेदिति भावः । संकसुकः
 कसतिर्गत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र हिंसार्थः । तस्माच्छान्दंस औणादिक ऊकः,
 ह्रस्वश्च । निऋथः 'अर्तेनिरि' (उ० २।८) इति थक् । अनीनशन् नश्यतेरन्तर्भा-
 वितण्यर्थस्य लुङ् ।

यो नो अश्वेषु वीरेषु यो नो गोष्वजाविषु ।

क्रव्यादं निर्णुदामसि यो अग्निर्जनयोपनः ॥१५॥

पदपाठः

यः । नः । अश्वेषु । वीरेषु । यः । नः । गोषु । अजऽअविषु ।
 क्रव्यऽअदम् । निः । नुदामसि । यः । अग्निः । जनऽयोपनः ॥१५॥

यः अयं क्रव्याद् आममांसभुगग्निः नः अस्माकम् अश्वेषु बलमांसादिशोषक-
 रूपेण रोगरूपेणवस्थितः, यः अस्माकं वीरेषु पुत्रेषु शूरेषु वा यक्ष्मरूपेणवस्थितः,

योऽप्यस्माकं गोषु अजाविषु घेनुषु, अजेषु, अविषु च गृहपशुषु शरीरशोषकरोगरूपेणा-
वस्थितः तं क्रव्यादम् अग्निं रोगहेतुकं रोगरूपं चाममांसमुजमग्निं निर्णुदामसि दूरं
विद्रावयामः । पुनश्च योऽग्निः रोगरूपत्वाद्, जनयोपनः जनानां भीषकः, तमपि
क्रव्यादं मन्त्रेणानेन निर्णुदामसि दूरं विद्रावयामः । जनयोपनः यु जुगुप्सायां चौरा-
दिकस्य प्वुल् युगागमः ।

अन्येभ्यस्त्वा पुरुषेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्यस्त्वा ।

निः क्रव्यादं नुदामसि यो अग्निर्जीवितयोपनः ॥१६॥

पदपाठः

अन्येभ्यः । त्वा । पुरुषेभ्यः । गोभ्यः । अश्वेभ्यः । त्वा । निः ।
क्रव्यऽअदम् । नुदामसि । यः । अग्निः । जीवितऽयोपनः ॥१६॥

हे अग्ने ! यः त्वम् अग्निः क्रव्याद् सन्, जीवितयोपनः जीवतां जनानां
भयकारणं भवसि तं त्वा त्वां क्रव्यादम् अन्येभ्यः प्राणवद्भूयो जीवद्भूयः, पुरुषेभ्यो
जनेभ्यः गोभ्यः गवादिभ्यश्च क्षीरिभ्यो गृहपशुभ्यः, अश्वेभ्यः अस्माकं वाहनभूतेभ्यः
अश्वादिपशुभ्यः निःनुदामसि निःशेषेण निष्कासयामः । यथा त्वं पुनर्न निवर्तसे तथा
निष्कासयामः । सर्वेषामस्मदीयानां जनानां पशूनां च निरामयजीवनार्थं त्वां दूरे
प्रणुदामः । अन्येभ्यः अनप्राणाने छान्दस औणादिको यः ।

यस्मिन् देवा अमृजत यस्मिन् मनुष्याऽउत ।

तस्मिन् घृतस्तावो मृष्ट्वा त्वमग्ने दिवं रुह ॥१७॥

पदपाठः

यस्मिन् । देवाः । अमृजत । यस्मिन् । मनुष्याऽः । उत । तस्मिन् ।
घृतस्तावः । मृष्ट्वा । आ । त्वम् । अग्ने । दिवम् । रुह ॥१७॥

यस्मिन् यज्ञे उपासनाग्नौ वा देवाः द्योतनशीला दिवोकसः अमृजत आत्मानं
मार्जयित्वा निर्गतकिल्बिषा अभवन् । यज्ञैरिष्ट्वा औपांसनिके च प्रत्यहं हुत्वा परम-
पुरुषोपासनया गतकिल्बिषा अजायन्त । मनुष्याः उत अपि यस्मिन् अग्नी हुत्वा
यज्ञैरिष्ट्वा अमृजत निर्मला निष्पापा अभवन्, तस्मिन् यज्ञियेऽग्नी अग्ने
हे क्रव्यादग्ने ! त्वमपि घृतस्तावः घृतस्याज्यादिकस्याहुतेः समनन्तरमेव स्तावः स्तवः
स्तुतिर्यस्य स त्वं घृताहुत्या सहैव यस्य स्तुतिर्भवति तादृशस्त्वम् अथवा घृतस्य परम-

पुरुषविषयकस्य ज्ञानस्य स्तावः स्तुतिर्येन स त्वं परमात्मस्तुत्या स्वमात्मानं मृष्ट्वा
अमलं स्वच्छमुज्ज्वलं कृत्वा दिवमारुह इतः स्थानादिवं गच्छ, तत्रैव तिष्ठेति ।

समिद्धो अग्न आहुतः स नो माभ्यपक्रमीः ।

अत्रैव दीदिहि द्यवि ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥१८॥

पदपाठः

सम्सृद्धः । अग्ने । आहुतः । सः । नः । मा । अभिस्रपक्रमीः ।

अत्र । एव । दीदिहि । द्यवि । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥१८॥

यस्त्वम् आहुतः अस्मदीयं यज्ञमागन्तुं प्रेरितः, प्रसादितः, समिद्धः चाज्याद्या-
हुत्या सम्यक् प्रदीपितः सः त्वं हे अग्ने ! नः अस्माकम् अभि अभितः सर्वतः सन्निधेः
मा अपक्रमीः अपक्रम्य मा गच्छ । अत्रैव द्यवि अस्मिन्नेवास्मत्समक्षं व्योम्नि दीदिहि
तेजोभिर्द्योतस्व । माऽस्मत्तोऽन्तर्हितो भूः । येन च वयं ज्योक् चिरं यावत् सूर्यं सूर्य-
रूपेण व्योम्नि स्थितं त्वां दृशे द्रष्टुं प्रभवेम । औपासनेऽग्नौ नित्याग्निहोत्रेणाहवनी-
यादावग्निष्टामादिविधानेन तत्कृपाभाजो वयं यावज्जीवमरोगाः बह्वीः समाः यावत्
सूर्यं द्रष्टुं प्रभवेम । दीदिहि दीप्यतेर्बहुलं श्यनः श्लुः । 'तुजादीनाम्' (पा० ६।१।७)
इत्यभ्यासदीर्घः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः । घात्वन्तरं वा
दीद इति दीप्तिकर्मा छान्दसः । दृशे 'दृशेविष्ये च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे क्न्
प्रत्ययान्तो निपातः । सूर्यम् 'राजसूर्यसूर्यं' (पा० ३।१।११४) इति क्यबन्तो
निपातः ।

सीसे मृड्द्वं नडे मृड्द्वमग्नौ संकसुके च यत् ।

अथो अव्यां रामायां शीर्षक्तिमुपबर्हणे ॥१९॥

पदपाठः

सीसे । मृड्द्वम् । नडे । मृड्द्वम् । अग्नौ । सम्सृकसुके । च ।

यत् । अथो इति । अव्याम् । रामायाम् । शीर्षक्तिम् । उपबर्हणे ॥१९॥

हे यजमानाः ! शीर्षक्तिं शीर्षमञ्चति व्याप्य बाधते स शिरोरोगस्तं सीसे
नदीफेने सीसके वा घातौ मृड्द्वं मार्जयत । स्वशिरो मार्जयित्वा तत्रस्थं रोगं सीसो-
परि त्यजत । नडे मृड्द्वं नडनामके तृणविशेषे शीर्षक्तिं मृड्द्वम् । एतैरौषधविशेषैः
शिरःपीडां नाशयत । यत् च शीर्षक्तेः किञ्चिदवशिष्यते तद् अग्नौ संकसुके शवभक्षके
मृड्द्वम् । अथो अथवा अव्यां मेव्याम्, अथवा रामायां रमत अस्यां व्याधितो जन

इति रामा भृङ्गराजाख्या ओषधिर्गोरोचना वा, तस्यां शीर्षरोगं त्यजत । यद्वा रामायाम्
अव्यां श्यामवर्णायां मेघ्यां त्यजत । तस्या दानेन शीर्षक्तिर्नश्यति । अथवा उपबर्हणे
शीर्षोपधाने शिरःपीडां मृड्ब्वम् । सुखशयनेन शिरःपीडां त्यजत ।

सीसे मलं सादयित्वा शीर्षक्तिमुपबर्हणे ।

अव्यामसिक्न्यां मृष्ट्वा शुद्धा भवत यज्ञियाः ॥२०॥

पदपाठः

**सीसे । मलम् । सादयित्वा । शीर्षक्तिम् । उपऽबर्हणे । अव्याम् ।
असिक्न्याम् । मृष्ट्वा । शुद्धाः । भवत । यज्ञियाः ॥२०॥**

हे यजमानाः ! यूयं मलं स्वशरीरे रोगरूपं मलं सीसे नदीफेने यद्वा सीसे नागे
धातौ सादयित्वा निधाय नाशयित्वा वा, उपबर्हणे शिरोनिधाने, शीर्षक्तिं शिरःपीडां
सादयित्वा, तथा च असिक्न्याम् अशुक्लायामसितायाम् अव्यां मेघ्यां, मृष्ट्वा शिरः-
पीडां विमृज्य संशोध्येत्यर्थः, तदनन्तरं पुनरपि शुद्धाः पूताः, यज्ञिया यज्ञायाहर्हाः
भवत । सादयित्वा सीदतेर्ण्यन्तस्य क्त्वा । असिक्न्याम् असितशब्दाद् 'वर्णादिनुदात्ता-
त्तोपधात्तो नः (पा० ४।१।३६) इति प्राप्तयोर्डीर्घनकारयोः 'असितपलितयोः प्रतिषेधो
क्तव्यः' इति वार्तिकेन निषेधः । 'छन्दसि वनमेक इच्छन्ति इति च वचनात् डीप्,
तत्सन्नियोगेन च तकारस्य क्नादेशः ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्त एष इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीहेमे वीरा बहवो भवन्तु ॥२१॥

पदपाठः

**परम् । मृत्यो इति । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । एषः ।
इतरः । देवऽयानात् । चक्षुष्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । इह । इमे ।
वीराः । बहवः । भवन्तु ॥२१॥**

हे मृत्यो सर्वेषां मारकैतन्नामक देव ! परम् अन्यं पन्थां पन्थानम्, अनु आनु-
पूर्व्येण, परेहि पराङ्मुखो गच्छ, यजमानादिति शेषः । कोऽसौ पन्थाः ? ते तव, एष
समक्षं स्थितः, देवयानात् देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः ।
तस्माद् इतरः यः पन्थाः तं प्रगच्छ । न केवलमतः परागच्छ अपितु चक्षुष्मते दर्शनवते
शृण्वते च सर्वम्, अप्रतिहतसर्वेन्द्रियविज्ञानायेत्यर्थः, ते तुभ्यं ब्रवीमि कथयामि ।
(सा० ऋ० १०।१८।१) । अतो यदेव ते ब्रवीमि तत् साधु अवधारय । इतोऽस्म-

त्समीपाद् गच्छेति ध्वनितम् । इह अस्मत्कुले इमे एते समक्षं स्थिताः, वीराः शूराः पुरुषाः बहवो भवन्तु वीरपुत्रपौत्रादिलाभेन बहुसंख्याका भवन्तु । मा तेऽकालमृत्युमपमृत्युं वा प्राप्नुवन्तु । अस्य मन्त्रस्य प्रथमं पादत्रयम् ऋग्वेदे दशममण्डलस्याष्टादशे सूक्ते प्रथममन्त्रस्यान्तिमेन पादत्रयेण समानम् । केवलं द्वितीये पादे स्वः इति ऋग्वेदे पाठः ।

इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन्नभूद् भद्रा देवहूतिर्नो अद्य ।

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय सुवीरासो विदथमा वदेम ॥२२॥

पदपाठः

इमे । जीवाः । वि । मृतैः । आ । अववृत्रन् । अभूत् । भद्रा । देवऽ-
हूतिः । नः । अद्य । प्राञ्चः । अगाम । नृतये । हसाय । सुवीरासः ।
विदथम् । आ । वदेम ॥२२॥

इमे जीवाः जीवन्तः पुरुषाः मृतैः पूर्वपितृभिस्तेभ्यः इत्यर्थः । वि आ अववृत्रन् व्यावृत्य निवर्त्यागच्छन्ति व्यावृत्ता भवन्तु वा । एते न म्रियन्तां न म्रियन्ते वा इति भावः । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने अस्माकं कृते यद्वा अस्माकमाशौचे विसृष्टे देवहूतिः देवानामाह्वानं यत्र सा देवहूतिः पितृर्थे सम्पादितो पितृमेधाख्यो यज्ञः, भद्रा कल्याणावहोऽभूत् जातोऽस्ति भवतु वा । तत उत्तरं वयं प्राञ्चः प्राङ्मुखाञ्चना नृतये नर्तनाय सोल्लासं सलयं च गात्रविक्षेपाय, हसाय स्वजनैः सह सहासानन्दाय अगाम गताः स्मः गच्छेम वा । एवमेव सर्वथा सुवीरासः शोभना वीराः पुत्रपौत्रादयस्तैर्युक्ता वयं विदथम् आवदेम, विदथे यज्ञशालायाम् आसमन्तात् संधीभूय वदेम, स्तुतिं कुर्याम । विन्दन्ति प्राप्नुवन्ति फलमनेन विदथो यज्ञः । विदलु लाभे 'रुदिविदिभ्यां कित्' (उ० ३।११५) इति करणे अथ-प्रत्ययः । किच्वाद् लघूपधगुणाभावः । अववृत्रन् वर्तमाने लुङ् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।८) इति रुडागमः । मन्त्रोऽयं पाठभेदेन ऋग्वेदेऽपि (ऋ० १०।१।८।३) पठ्यते ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मेषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तः शरदः पुरुचोस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥२३॥

पदपाठः

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् ।
अपरः । अर्थम् । एतम् । शतम् । जीवन्तः । शरदः । पुरुचोः । तिरः ।
मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥२३॥

मन्त्रोऽयम् ऋक्संहितायामपि (१०।१८।४) पाठभेदेन उपलभ्यते । अनया जीवरक्षार्थं पाषाणं परिधिरूपेण स्थापयन्ति । जीवेभ्यः जीवद्वयः पुत्रपौत्रादिभ्यस्तेषां रक्षणार्थमेवं परिधिं मृत्योः परिधानभूतं पाषाणं दधामि निदधामि । ततः एषां जीवतां मध्ये अपरः अन्यः एतम् इमम् अर्थम् । अर्तेरिदं रूपम् । गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गं नु क्षिप्रं मा गात् मा गच्छतु । एतदर्थं परिधिं स्थापयामीति सम्बन्धः । किञ्च पुरुचीः बहुञ्चना बहुगमनाः शतं शरदः एतत्संख्याकानि वर्षाणि जीवन्तः स्वस्वप्राणान् धारयन्तः । पर्वतेन शिलोच्चयेन मृत्युं सर्वेषां मारकमेतन्नामकम् तिरः दधताम् अन्तर्हितं कुर्वन्तु । यथा नागच्छति तथा कुर्वताम् । जीवन्तः स्वस्वप्राणान् धारयन्तः इत्येवात्र पाठानुकूलोऽर्थः । अर्थम् अर्तेर्गत्यर्थस्य 'उषिकुषिर्गतिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । अर्थो मार्गः, तम् । पर्वतेन पर्व पूरणे इत्यस्मात् 'भृमृदृशियजिपविपच्यमितमिनमिह्येभ्योऽस्तच्' । इत्यच् तेन ।

आरोहतायुर्जरसं वृणाना अनुपूर्वं यतमाना यति स्थ ।

तान् वस्त्वष्टा सुजनिमा सजोषाः सर्वमायुर्नयतु जीवनाय ॥२४॥

पदपाठः

आ । रोहत । आयुः । जरसम् । वृणानाः । अनुऽपूर्वम् । यतमानाः । यति । स्थ । तान् । वः । त्वष्टा । सुजनिमा । सजोषाः । सर्वम् । आयुः । नयतु । जीवनाय ॥२४॥

मन्त्रोऽयं पाठभेदेन ऋग्वेदेऽपि (ऋ० १०।१८।६) पठ्यते । हे मृतस्य स्वजनाः पुत्रपौत्रादयः ! जरसं जरां वृणानाः संभजमाना यूयम् आयुः जीवनम् आ रोहत अधितिष्ठत । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण यतमानाः प्रयत्नं कुर्वन्तो यूयं यति स्थ यत्संख्याका भवथ । यच्छब्दाच्छान्दसो ऽतिः । सुजनिमा शोभनजननः त्वष्टा एतन्नामको देवः सजोषाः भवद्भिः संगतः सन् इह अस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तानां वः युष्माकं जीवनाय सर्वं दीर्घं प्रभूतम् आयुः नयतु करोतु ।

यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति यथर्तव ऋतुभिर्यन्ति साकम् ।

यथा न पूर्वमपरो जहात्येवा धातरायूंषि कल्पयैषाम् ॥२५॥

पदपाठः

यथा । अहानि । अनुऽपूर्वम् । भवन्ति । यथा । ऋतवः । ऋतुऽभिः । यन्ति । साकम् । यथा । न । पूर्वम् । अपरः । जहाति । एव । धातः । आयूंषि । कल्पय । एषाम् ॥२५॥

अयं मन्त्रः ऋग्वेदेऽपि (१०।१८।५) लभ्यते । केवलं 'साकं' इति स्थाने 'साधु' इति पाठभेदः । यथा येन प्रकारेण अहानि अहोरात्रात्मकानि दिनानि अनुपूर्वम् पूर्वं पूर्वमनुक्रमेण भवन्ति परिवर्तन्ते, यथा च ऋतवः वसन्तादयः ऋतुभिः साकं सह अविपर्ययिनः यन्ति गच्छन्ति, यथा च पूर्वं पूर्वकालीनं पितरम् अपरः अर्वाकालीनः पुत्रः न जहाति न परित्यजति पूर्वमरणेन । एव एवं तेनैवोक्तप्रकारेण हे धातः ! सर्वेषां धारयितरेतन्नामकदेव ! एषाम् अस्मत्कुलीनानां जीवानाम् आयुषि जीवनानि कल्पय समर्थय, कुर्वित्यर्थः ॥२५॥

अश्मन्वती रीयते सं रभध्वं वीरयध्वं प्र तरता सखायः ।

अत्रा जहीत ये असन् दुरेवा अनमीवानुत्तरेमाभि वाजान् ॥२६॥

पदपाठः

अश्मन्वती । रीयते । सम् । रभध्वम् । वीरयध्वम् । प्र । तरत । सखायः । अत्र । जहीत । ये । असन् । दुःऽएवाः । अनमीवान् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥२६॥

अश्मन्वती तन्नाम्नी नदी दृषद्वती । अथवा काचिद् गिरिनदी यस्याः प्रवाहे बहवोऽश्मानो भवन्ति । सा नदी रीयते वेगेन वहति । 'री गतिरेषणयो' । सखायः सहप्रवासिनः हे सुहृदः ! यूयमेतां नदीमुत्तरीतुं संरभध्वं सम्मिल्य एकीभूयेत्यर्थः प्रयतध्वम् । वीरयध्वं वीरवदाचरत, शौर्यं दर्शयत । प्रतरत इमां दुष्प्रतरां नदीं प्रकर्षेण बलेन तरत पारं गच्छत । अपि च अत्र जहीत नदीतरणात् पूर्वम् अस्मिन्नेव तटे परित्यजत । कान् ? ये दुरेवाः असन् । येऽस्मत्सहयायिनो दुरेवाः दुःखगमना गमने अशक्ताः दुराचारा वा भवेयुः । दुष्टतया ये गमने विघ्नमाचरन्ति तान् भार-भूतान् परित्यजत । अनमीवान् वाजान् अरोगाण्यन्तानि यद्वा रोगप्रतिरोधकं शरीरे स्थिरांशम् अभि तान् उद्दिश्य उत्तरेम । नदीमिमां तीर्त्वा अरोगमन्नं बलं वा रोग-प्रतिरोधकं लभेमहि । मन्त्रोऽयम् ऋग्वेदे (१०।५३।८) स्वल्पेन पाठान्तरेण सहोपलभ्यते ।

उत्तिष्ठता प्र तरता सखायोऽश्मन्वती नदी स्यन्दत इयम् ।

अत्रा जहीत ये असन्नशिवाः शिवान्तस्योनानुत्तरेमाभि वाजान् ॥२७॥

पदपाठः

उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः । अश्मन्वती । नदी । स्यन्दते । इयम् । अत्र । जहीत । ये । असन् । अशिवाः । शिवान् । स्योनान् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥२७॥

सखायः सहयायिनः हे सुहृदः ! उत्तिष्ठत तरणोद्यमाय सज्जा भवत । प्रतरत प्रकर्षेण सामर्थ्यमाश्रित्य तरत । इयं समक्षं दृश्यमाना अश्मन्वती तन्नाम्नी दृषद्वती भवति । अस्यास्तरणे विघ्नभूताः प्रस्तराः सन्तीति भावः । इयं नदी स्यन्दते वेगेन वहति । पुनश्च तरणाय बद्धपरिकरा यूयं तरणात्पूर्वम् अत्र अस्मिन्नेव तीरे जहीत त्यजत । कान् ? ये अशिवाः असन् । अस्मत्सहयायिनां ये केचन अकल्याणकराः सन्ति तान् । एवं कृते वयं शिवान् मङ्गलान् स्योनान् सुखकरान् वाजान् अन्नानि सामर्थ्यानि वा । मङ्गलं सुखकरं स्वर्गं वा अभि तां दिशमुद्दिश्य उत् तरेम तरीतुं प्रभवेम ।

वैश्वदेवीं वर्चस आ रभध्वं शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।

अतिक्रामन्तो दुरिता पदानि शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम ॥२८॥

पदपाठः

वैश्वदेवीम् । वर्चसे । आ । रभध्वम् । शुद्धाः । भवन्तः । शुचयः । पावकाः । अतिक्रामन्तः । दुःइता । पदानि । शतम् । हिमाः । सर्व-
वीराः । मदेम ॥२८॥

अस्मत्सगोत्रा हे जनाः ! यूयं सर्वे शुद्धा भवन्तः आशौचान्मुक्ताः शुद्धाः सन्तः, शुचयः स्वयं पवित्राः, पावकाः अन्यान् पुनानाश्च सन्तः वर्चसे ब्रह्मवर्चसः प्राप्तये । वैश्वदेवीं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हिताम् इष्टिं पञ्चमहायज्ञादिरूपाम् आरभध्वम् । नित्यं नैमित्तिकं च यत्कर्म आशौचवशान्न कृतं तत्पुनः प्रारभध्वम् । एवं प्रकारेण नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वाणा वयं दुरिता पदानि पापयुक्तानि स्थलानि अतिक्रामन्तः पापान्मुक्ताः सन्तः सर्ववीराः सर्वे वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः सहिता वयं शतं हिमाः शतं संवत्सरान् मदेम । शतायुषः सन्तः सानन्दा भवेम । वैश्वदेवीं 'तस्मै हितम्' (पा० ५।१।५) इत्यण् ङीप् च । हिमाः हिमो हेमन्तस्तेन संबद्धं हिमम् ।

उदीचीनैः पथिभिर्वायुमद्भिरतिक्रामन्तोऽवरान् परेभिः ।

त्रिः सप्त कृत्व ऋषयः परेता मृत्युं प्रत्यौहन् पदयोपनेन ॥२९॥

पदपाठः

उदीचीनैः । पथिभिः । वायुमत्सभिः । अतिऽक्रामन्तः । अवरान् । परेभिः । त्रिः । सप्त । कृत्वः । ऋषयः । पराऽइताः । मृत्युम् । प्रति । औहन् । पदऽयोपनेन ॥२९॥

ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः । सूक्ष्मज्ञानेन संसारपारं द्रष्टारः । ये यत्पुराऽस्मात् सर्वादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषंस्तस्माद् ऋषयः ।' (मा० श० ६।१।१।१) इति ब्राह्मणमपि भवति । तेऽस्मत्पूर्वजास्तपस्विनः उदीचीनैः उदगततरैरूर्ध्वतरैः स्वर्ग-गामिभिः उत्तरायणैः वायुमद्भिः वायुमण्डलमन्तरिक्षम् अतीत्य गतैः परेभिः परमैः उत्तमैः पथिभिः मार्गैः अवरान् अधस्तनान् दक्षिणायनान् अतिक्रामन्तः स्वतपसा तदुपरि गच्छन्तः परेताः समुच्छ्रिताः सन्तः पदयोपनेन च तन्नाम्ना गृह्यविधिना । यद्वा पदानि रोगवार्धक्यादीनि तेषां योपनेन परिवर्जनेन मार्जनेन त्रिः सप्तकृत्वः एकविंशति-वारम् अनेकवारमित्यर्थः । यद्वा एकविंशतिस्थानेभ्यः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनः, पञ्च तन्मात्राः, पञ्च महाभूतानि चेत्येकविंशतिस्थानेभ्यो मृत्योः द्वारभूतेभ्यः मृत्युं प्रत्यौहन् अरुन्धन् । उदीचीनैः उदीचीशब्दाद् 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' (पा० ५।४।८) इति खः । औहन् उह अर्दने लुङ् ।

मृत्योः पदं योपयन्त एत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।

आसीना मृत्युं नुदता सधस्थेथ जीवासो विदथमा वदेम ॥३०॥

पदपाठः

मृत्योः । पदम् । योपयन्तः । आ । इत । द्राघीयः । आयुः । प्रस्तरम् । दधानाः । आसीनाः । मृत्युम् । नुदत । सधस्थे । अथ । जीवासः । विदथम् । आ । वदेम ॥३०॥

हे अस्मद्गोत्राः स्वजनाः ! एत इह यज्ञशरणे एत्य सम्मिलत । अत्र च मृत्योः पदं योपयन्तः तन्निमित्तं गृह्यविधिं कुर्वन्तः । यद्वा मृत्योः पदं रोगं योपयन्तः लोपयन्तः दूरीकुर्वन्तः द्राघीयः दीर्घतरं प्रतरं प्रकर्षेण सामर्थ्येन विघ्नान् तरीतुं शक्तम् आयुः जीवनं दधानाः धारयन्तः तथा च आसीनाः व्रतोपवासादिकं कर्तुं शान्ते एकान्ते स्थिताः सर्वे यूयं मृत्युं नुदत । मरणां दूरे यापयत । अथ पुनश्च जीवासः अरोगा जीवन्तो वयं सधस्थे सह स्थीयते यत्र तादृशे यज्ञशरणे सम्मिलिताः सन्तः विदथं यज्ञम् इष्टदेवतापूजनं, सहकारं, ज्ञानस्यादानप्रदानं वा आ वदेम आ समन्ताद् सम्मिल्य वदेम यद्वा विविधाः स्तोत्रशस्त्ररूपा स्तुतीश्च कुर्मः शास्त्रं च विचारयामः । मन्त्रोऽयमृग्वेदे (ऋ० १०।१८।२) पाठभेदेन प्राप्यते ।

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवो अनमीवाः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥३१॥

पदपाठः

इमाः । नारीः । अविधवाः । सुऽपत्नीः । आऽअञ्जनेन । सर्पिषा ।
सम् । स्पृशन्ताम् । अनश्रवः । अनमीवाः । सुरत्नाः । आ । रोहन्तु ।
जनयः । योनिम् । अग्रे ॥३१॥

इमाः अस्मदीया नारीः नार्यः मातरो गृहिण्यो भगिन्यो दुहितरश्च सर्वाः अवि-
धवाः अविगतपतिकाः, जीवत्पतिका इति यावत् । तथाभूताः सन्तु । पुनश्च ताः
सुपत्नीः सुपत्न्यः सुगृहिण्यः सन्तु । तथा च आञ्जनेन अञ्जनयोग्येन सर्पिषा घृतेन
सर्पिर्मिश्रेण आञ्जनेनेत्यन्यत्र सायणः (अथर्व० १८।३।५७) । अक्तनेत्राः सत्यः
सं स्पृशन्तां भर्तृभिः सङ्गच्छन्ताम् । ताः पुनः अनश्रवः अश्रुरहिताः अश्रुकारणेन
शोकेन रहिताः सुमुखाः सन्तु । पुनश्च अनमीवाः अरोगा व्याधिरहिताः सन्तु ।
तथा च सुरत्नाः शोभनानि रत्नानि यासां ताः रत्नाभरणयुक्ताः सन्तु । जनयः
अपत्यानि जनयन्त्यः अवन्ध्याः सन्तु । आदरास्पदभूताः नार्यः अग्रे पुरुषाणामग्रे पूर्वं
योनिं यज्ञस्थानम् आरोहन्तु । सर्वेषामग्रे यज्ञशरणं प्रविशन्तु । जनयः 'जनिघसि०'
(उ० ४।१३०) इण् । 'जनिवध्योश्च' (पा० ७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । जनिर्जननं
तत्सम्बन्धात् स्त्री । अविधवा सधवा । धवः धून् कम्पने पचाद्यच् । विधवा
विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वा इति चर्मशिरा । अपिवा धव इति मनुष्यनाम
तद्वियोगाद् विधवा ।' (निरु० ३।१५) ।

व्याकरोमि हविषाहमेतौ तौ ब्रह्मणा व्य॑हं कल्पयामि ।

स्वधां पितृभ्यो अजरां कृणोमि दीर्घेणायुषा समिमान्सृजामि॥३२॥

पदपाठः

विऽआकरोमि । हविषा । अहम् । एतौ । तौ । ब्रह्मणा । वि ।
अहम् । कल्पयामि । स्वधाम् । पितृऽभ्यः । अजराम् । कृणोमि ।
दीर्घेण । आयुषा । सम् । इमान् । सृजामि ॥३२॥

एतौ गार्हपत्य-क्रव्यादावग्नी अहं हविषा व्याकरोमि । पृथक् पृथक् आहुति-
दानेन इमौ परस्परभिन्नौ दर्शयामि । ब्रह्मणा मन्त्रेण च अहं तौ गार्हपत्यक्रव्यादौ
विकल्पयामि विस्पष्टौ भिन्नौ कल्पयामि करोमि । गृहाग्निहोत्रे गार्हपत्यस्य, स्मशाने
च क्रव्याद इति तयोर्भिन्ने स्थाने विकल्पयामि । तदनन्तरं क्रव्यात्संबन्धात् पितृभ्यः
अजराम् अजीर्णमिक्षीणां स्वधां तेभ्यो दीयमानम् अन्नम् अक्षीणं करोमि । प्रत्यहं
पितृतर्पणेन नैमित्तिकैश्च श्राद्धैस्तेभ्यो दीयमानां स्वधाम् अजराम् अक्षीणां कृणोमि ।

इमान् च सम्मुखमासीनान् मत्कुलजान् दीर्घेणायुषा संसृजामि संयोजयामि । अग्नेः प्रसादेन ते दीर्घायुषो भवन्त्विति प्रार्थये ।

यो नो अग्निः पितरो हृत्स्व^१न्तराविवेशामृतो मर्त्येषु ।

मय्यहं तं परि गृह्णामि देवं मा सो अस्मान् द्विक्षत मा वयं तम् ॥३३॥

पदपाठः

यः । नः । अग्निः । पितरः । हृत्सु । अन्तः । आऽविवेश ।
अमृतः । मर्त्येषु । मयि । अहम् । तम् । परि । गृह्णामि । देवम् । मा ।
सः । अस्मान् । द्विक्षत । मा । वयम् । तम् ॥३३॥

अनेन यजमानः स्वहृदयमालम्बयति । पितरः इतः पूर्वं दिवं गताः हे अस्मत्पूर्वजाः ! यः अग्निः स्वयम् अमृतः मरणधर्मरहितः सनातनः परब्रह्मरूपः मर्त्येषु मरणधर्मसु अस्मासु मध्ये हृत्सु अस्माकं हृदयेषु अन्तः अन्तर्भागे अलक्षितः आविवेश प्रविष्टः । परमात्मनो योऽंशः अस्मासु वर्तते तं देवं द्योतमानममृतमग्निं मयि मम हृदयमध्ये परिगृह्णामि धारयामि । तदमृतं ज्योतिः अहं हृदये धारयामि । सः मे हृदये स्थितः परमप्रकाशरूपोऽग्निः अस्मान् अस्मत्कुलजान् सर्वान् मा द्विक्षत माऽस्मान् द्वेषेण त्यजतु । तथा च वयम् अपि तं अमृतम् अग्निं न द्विषीमहि न मायाभिभूता विस्मरेम । मा द्विक्षत द्विषो लुङ् । अडभावः ।

अपावृत्य गार्हपत्यात् क्रव्यादा प्रेत दक्षिणा ।

प्रियं पितृभ्य आत्मने ब्रह्मभ्यः कृणुता प्रियम् ॥३४॥

पदपाठः

अपऽआवृत्य । गार्हपत्यात् । क्रव्यऽअदा । प्र । इत । दक्षिणा ।
प्रियम् । पितृभ्यः । आत्मने । ब्रह्मभ्यः । कृणुत । प्रियम् ॥३४॥

शवदाहे ब्रूते । गार्हपत्याद् अपावृत्य गृह्याग्नेः स्वमात्मानं निवर्त्य । आशौचकारणात् नित्यमग्निहोत्रादिकं विहायेत्यर्थः । क्रव्यादा शवदाहकेनाग्निना सह दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि स्थितं स्मशानं प्रेत गच्छत । तत्र च पितृवने यदेव पितृकृणां प्रियं पिण्डोदकदानादि तत् कृणुत । आत्मने शवदाहकस्य स्वात्मने यत् प्रियं पितृकृणापाकरणरूपं कार्यं तत्कुरुत । ब्रह्मभ्यो वैदिकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यत्प्रियं ब्रह्मभोजन-दक्षिणादानरूपं तत्कुरुत । दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' (पा० ५।३।३६) इत्याच् ।

द्विभागधनमादाय प्र क्षिणात्यवर्त्या ।

अग्निः पुत्रस्य ज्येष्ठस्य यः क्रव्यादनिराहितः ॥३५॥

पदपाठः

द्विभागधनम् । आऽदाय । प्र । क्षिणाति । अवर्त्या । अग्निः ।
पुत्रस्य । ज्येष्ठस्य । यः । क्रव्यऽअत् । अग्निःऽआहितः ॥३५॥

यः क्रव्यात् शवदाहकोऽग्निः अनिराहितः आहितादग्नेः पृथक्कृत्य विधिपूर्वकं यथास्थानं न संरक्षितः, न दूरीकृतः, स अग्निः ज्येष्ठस्य पुत्रस्य मृतस्य यो ज्यायान् पुत्रः तस्य द्विभागधनं पितृसकाशाद् दायारूपेण लब्धस्य द्विगुणं धनम् आदाय तस्मात् पुत्रादाहृत्य तं पुत्रम् अवर्त्या वृत्तिच्छेदनेन जीविकोपार्जनाभावेन प्रक्षिणाति हिनस्ति, विनाशयतीति यावत् । ज्येष्ठस्य हि पुत्रस्य पितुरनन्तरं कुलधर्मपालनेऽधिकारः । अतोऽत्र तस्यैव निर्देशः । यो हि पुत्रो मृते पितरि न शवदाहकमग्निं पृथक् करोति नूनं स वृत्तिच्छेदेन विनश्यति पितृलब्धधनस्य च स्वकीयं द्विगुणमंशं विनाशयति । प्रक्षिणाति इत्यत्र प्र+क्षिणु हिंसायां तनादेश्छान्दसो विकरणाव्यत्ययः । पुत्रस्य पूज् शोधने क्तः । 'पूर्वो ह्रस्वश्चेति' (उ० ४।१६५) रेफागमो ह्रस्वश्च ।

यत् कृषते यद् वनुते यच्च वस्नेन विन्दते ।

सर्वं मर्त्यस्य तन्नास्ति क्रव्याच्चेदनिराहितः ॥३६॥

पदपाठः

यत् । कृषते । यत् । वनुते । यत् । च । वस्नेन । विन्दते ।
सर्वम् । मर्त्यस्य । तत् । न । अस्ति । क्रव्यऽअत् । च । इत् ।
अग्निःऽआहितः ॥३६॥

मृतस्य यो ज्येष्ठः पुत्रः तेन चेत् क्रव्यादग्निर्न निराकृतः विधिपूर्वकं न स्वस्थाने विसर्जितस्तदा स ज्येष्ठः यत् कृषते कृषिकर्मणा यदेवान्नादिकं लभते यद् वा वनुते पितुरन्यस्माद् वा याच्छ्रया लभते, यच्च पुनः वस्नेन मूल्येन विन्दते क्रयविक्रयादिरूपव्यवहारेण यदेव धनं वस्तु वा प्राप्नोति तत् सर्वं तस्य मर्त्यस्य मरणधर्मस्य ज्येष्ठपुत्रस्य नास्ति नैव भवति विनश्यत्येव, यदि चेत् क्रव्याद् अग्निर्न निराहितः न विधिपूर्वकं विसर्जितः । वस्नेन वसत्यत्रेति वस्नं । धाप् क्रव्यस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'वस्नं वस्त्रे धने मूल्ये भूतौ' इति अमरकोश-रामाश्रम्यां (२।६।७६) हेमचन्द्रः ।

अयज्ञियो हतवर्चा भवति नैनेन हविरत्तवे ।

छिनत्ति कृष्या गोर्धनाद् यं क्रव्यादनुवर्तते ॥३७॥

पदपाठः

अयज्ञियः । हतवर्चाः । भवति । न । एनेन । हविः । अत्तवे ।
छिनत्ति । कृष्याः । गोः । धनात् । यम् । क्रव्यऽअत् । अनुऽवर्तते ॥३७॥

यं ज्येष्ठं क्रव्यात् शवमांसभक्षकोऽग्निः अनुवर्तते निराधानविधेरसम्पादनात् तस्यैव सन्निधौ स्थितस्तमनुगच्छति स ज्येष्ठः अयज्ञियो भवति न यज्ञं सम्पादयितुं योग्यो भवति, न वा पूजाम् ऋत्विग्वरणादिरूपां लब्धुं योग्यो भवति । स च हतवर्चा भवति, तस्य ब्रह्मवर्चो हीयते । एनेन एतादृशेन पुरुषेण दत्तं हविः यज्ञे दत्तं देवभागरूपम् अत्तवे देवानाम् उपभोगाय न भवति । न तस्य हविर्देवा स्वीकुर्वन्ति । स पुनः कृष्याः स्वात्मानं छिनत्ति । तस्य कृषिर्निष्फला भवतीति भावः । गोः गवा-
दिरूपात् पशुधनात् धनात् हिरण्यरूप्यादिकादपि स स्वात्मानं छिनत्ति । सर्वं तस्य हीयत इत्यर्थः ।

मुहुर्गृध्रैः प्र वदत्यर्ति मर्त्यो नीत्य ।

क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादनुविद्वान् वितावति ॥३८॥

पदपाठः

मुहुः । गृध्रैः । प्र । वदति । अर्तिम् । मर्त्यः । निऽइत्य । क्रव्यऽअत् ।
यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अनुऽविद्वान् । विऽतावति ।

विधिपूर्वकमनिराकृतः क्रव्याद् अग्निः यान् यं मनुष्यम् अन्तिकात् समीप एव स्थित्वा अनुवर्तते मर्त्यो मरणधर्मा स जनः अर्तिं नीत्य प्रकर्षेण पीडां प्राप्य अति-
दुःखितो भूत्वा दुःखं परिहर्तुकामः गृध्रैः परधनलुब्धैः मुहुः वारंवारं प्रवदति दुःख-
निवृत्त्युपायार्थं तैर्लुब्धैः पुनः पुनर्मन्त्रयते । अनन्तरं च तान् लुब्धान् अनुविद्वान्
जानन् तैर्दक्षितानां चोपायानां कृतकत्वं जानन् तन्निमित्तमनुशोचन् वितावति विशेषेण
दुःखितो भवति । वितावति विपूर्वो तु गतिवृद्धिर्हिंसासु अदादिः । शपो लोपाभाव-
श्चान्दसः । वितौतीत्यर्थः ।

ग्राह्या गृहाः सं सृज्यन्ते स्त्रिया यन्म्रियते पतिः ।

ब्रह्मैव विद्वानेष्यो ३ यः क्रव्यादं निरादधत् ॥३९॥

पदपाठः

ग्राह्या । गृहाः । सम् । सृज्यन्ते । स्त्रियाः । यत् । स्त्रियते ।
पतिः । ब्रह्मा । एव । विद्वान् । एष्यः । ऋग्यऽअदम् । निःआदधत् ॥३६॥

यद् यदा स्त्रियाः पतिस्त्रियते तदा गृहाः गृहवासिनः सर्वे स्वजनाः ग्राह्या
गृह्णातीति तथा शोकच्छायायां सं सृज्यन्ते शोकाभिभूता भवन्ति । स शोकश्च पुनः
श्राद्धादिक्रियया ऋग्यान्निराधानाच्चैव निवर्तते । अतस्तदर्थं विद्वान् ब्रह्मा विधिज्ञ
आथर्वणिको विद्वान् ब्राह्मण एव एष्यः श्राद्धादिविधिषु तादृशस्य विदुष इच्छा
कर्तव्या यो विद्वान् शास्त्रविधिना ऋग्यादं निरादधत् तं गार्हपत्यान्निराकरोति
निष्कासयति । ग्राह्या ग्रह उपादाने 'विभाषा ग्रहः' (पा० ३।१।१४३) इति णः,
डीप् । निरादधत् निर् आङ् पूर्वस्य दधातेः रूपम् ।

यद् रिप्रं शमलं चक्रुम यच्च दुष्कृतम् ।

आपो मा तस्माच्छुम्भन्त्वग्नेः संकसुकाच्च यत् ॥४०॥

पदपाठः

यत् । रिप्रम् । शमलम् । चक्रुम । यत् । च । दुःकृतम् । आपः ।
मा । तस्मात् । शुम्भन्तु । अग्नेः । सम्कसुकात् । च । यत् ॥४०॥

अनेन मन्त्रेण मृतस्य बान्धवाः स्नात्वा आशौचशुद्धिं कुर्वन्ति । यद् रिप्रं
'रिपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः ।' (निघ० ४।२१) । रिप्रं पापं चक्रुम ।
यच्च शमलं मलिनमशुद्धं कर्म चक्रुम, यद्वा शमलमिति रिप्रविशेषणं कर्तव्यम् ।
यच्च दुष्कृतं दोषयुक्तं कर्म चक्रुम । तस्मात् रिप्रात् शमलाद् दुष्कृतात् इमा आपः
यत्र नद्यां जलाशये वा वयं स्नामस्तत्रत्यानि जलानि मा मां शुम्भन्तु शोधयन्तु
पवित्रीकुर्वन्तु । यच्च संकसुकात् ऋग्यभुजः अग्नेः आशौचं प्राप्तवानहं तस्मादपीमा
आपो मां शोधयन्तु । शमलं शमु उपशमे 'शकिशम्योनि' (उ० १।११७) इति कल-
प्रत्ययः ।

ता अधरादुदीचीराववृत्रन् प्रजानतीः पथिभिर्देवयानैः ।

पर्वतस्य वृषभस्याधि पृष्ठे नवाश्चरन्ति सरितः पुराणीः ॥४१॥

पदपाठः

ताः । अधरात् । उदीचीः । आ । अववृत्रन् । प्रजानतीः ।
पथिऽभिः । देवऽयानैः । पर्वतस्य । वृषभस्य । अधि । पृष्ठे । नवाः ।
चरन्ति । सरितः । पुराणीः ॥४१॥

प्रजानतीः मनुष्याणां शुद्धचुपायं प्रकर्षेण जानत्यः ताः आपः देवयानैः ऊर्ध्वमन्तरिक्षगैर्गर्गिः अधरात् अधःस्थानात् भूमिपृष्ठात् उदीचीः उदञ्चन्त्यः वाष्प-
रूपेणोर्ध्वं गच्छन्त्यः आववृत्रन् मेघरूपेण अन्तरिक्षमाच्छादयन् । ताश्च मेघरूपा आपः
वृषभस्य अत्युच्चसानुमतः पर्वतस्य गिरेः पृष्ठे अधि उपरितनेषु उपत्यकाभागेषु
पुराणीः सरितः पूर्वकाले प्रवृत्ता नदीरूपाः याः सन्ति तासु वृष्टिरूपेण गत्वा नवाः
सरितः पुनर्नवतां जलपूर्णतां प्राप्ताः सत्यः चरन्ति प्रवहन्ति । एष्वेव जलेषु स्नात्वा
वयमात्मानं पुनीमहे ।

अग्ने अक्रव्यान्निः क्रव्यादं नुदा देवयजनं वह ॥४२॥

पदपाठः

अग्ने । अक्रव्यऽअत् । निः । क्रव्यऽअदम् । नुद । आ । देवऽयजनम् ।
वह ॥४२॥

मृतमुद्दिश्य पितृकर्मणः समाप्तौ आशीचनिवृत्त्यनन्तरं यो गार्हपत्येऽग्नौ प्रथमो
होमः क्रियते तमग्निमुद्दिश्यायं मन्त्रः । अक्रव्यात् शवमांसभोक्तुरग्नेभिन्न अग्ने
हे गार्हपत्याग्ने ! क्रव्यादं शवमांसभोक्तारमग्निं निः नुद दूरमपसारय । यच्च मे देव-
यजनं हविर्दारुणं तत्तेभ्यो देवेभ्यो वह प्रापय । त्वमात्मनो हव्यवाहनस्वरूपं
पुनरप्यादेहि ।

इमं क्रव्यादा विवेशायं क्रव्यादमन्वगात् ।

व्याघ्रौ कृत्वा नानानं तं हरामि शिवापरम् ॥४३॥

पदपाठः

इमम् । क्रव्यऽअत् । आ । विवेश । अयम् । क्रव्यऽअदम् । अनु ।
अगात् । व्याघ्रौ । कृत्वा । नानानम् । तम् । हरामि । शिवऽअपरम्
॥४३॥

क्रव्यादमग्निं निरादधत् ब्रूते । इमं मृतस्य ज्येष्ठं पुत्रं येन पितृकर्म सम्पा-
दितं तं क्रव्याद् अग्निः सम्पर्कवशाद् आ विवेश प्रविष्टः, स तेन अशुचिर्जातः ।
पुनश्च अयं पुरुषः क्रव्यादम् अन्वगात् पितृकर्मसम्पादने तस्य सपर्यां कृतवान् ।
तावुभौ स पुरुषः क्रव्याच्चेत्युभौ व्याघ्रौ व्याघ्रवद् हिंस्रौ नानानं कृत्वा परस्परतः
असम्पृक्तौ भिन्नौ कृत्वा तं शिवापरम् अमङ्गलं क्रव्यादं हरामि दूरे करोमि । तं च
पुरुषं शोधयामीत्युन्नेयम् । एवं चायं शुचिर्भूतः देवकार्यं कर्तुं योग्यः सज्जात इति ।

अन्तर्धिर्देवानां परिधिर्मनुष्याऽणामग्नि-
गार्हपत्य उभयानन्तरा श्रितः ॥४४॥

पदपाठः

अन्तःऽधिः । देवानाम् । परिऽधिः । मनुष्याऽणाम् । अग्निः ।
ऽपत्यः । उभयान् । अन्तरा । श्रितः ॥४४॥

अग्निः अयं गार्हपत्यः गार्हपत्योऽग्निः गृहपतिना यजमानेन संयुक्तः नित्या-
ग्निहोत्रास्पदभूतः देवानामन्तर्धिः अन्तर्धानिमाच्छादनरूपः रक्षकः भवति 'देवानां ह्येष
(अग्निः) परिभूः ।' (तै० सं० २५।१।३) इति श्रुतिरपि । तथैवायं गार्हपत्यः
मनुष्याणां परिधिः प्राकारभूतः सर्वतो दिशि सुरक्षकः । इत्थम् उभये देवमनुष्या
अग्निना रक्षिताः । सोऽयमग्निः उभयान् अन्तरा उभयेषां देवमनुष्याणां मध्ये
श्रितः दूतरूपेण हव्यवाहनरूपेण च देवमनुष्याणां मध्यस्थः तेषां सम्बन्धकर्ता
भवति । अग्निः मनुष्याणां रक्षक इति प्रसिद्धः श्रुतावपि । 'तमग्निरब्रवीत् अहमेव
त्वेतः पास्यामीति पृथिव्या अहमन्तरिक्षादिति वरुणः ।' (मै० सं० ४।३।४) ।
अन्तर्धिः अन्तः शब्दस्य 'अङ्गिविधि० इति वार्तिकादुपसर्गत्वे डुधाजः 'उपसर्गे घोः
किः ।' (पा० ३।३।१२) कित्वादातो लोपः । एवं परिधिः । गार्हपत्यः 'गृहपतिना
संयुक्ते ज्यः ।' (पा० ४।४।१०) ।

जीवानामायुः प्र तिर त्वमग्ने पितृऋणां लोकमपि गच्छन्तु ये मृताः ।
सुगार्हपत्यो वितपन्नरातिमुषामुषां श्रेयसीं धेह्यस्मै ॥४५॥

पदपाठः

जीवानाम् । आयुः । प्र । तिर । त्वम् । अग्ने । पितृऋणाम् ।
लोकम् । अपि । गच्छन्तु । ये । मृताः । सुगार्हपत्यः । वितपन् ।
अरातिम् । उषाम् उषाम् । श्रेयसीम् । धेहि । अस्मै ॥४५॥

अग्ने हे गार्हपत्य! जीवानां जीवतामस्माकं अस्मद्वृद्धानां च आयुः 'जीवनकालं
प्र तिर प्रकर्षेण वर्धय । 'प्रपूर्वकस्तिरतिवर्धनार्थः ।' (सा० ऋ० १।४।१६) । ये
चास्माकं पूर्वजा मृताः पञ्चत्वं गतास्ते अपि पितृऋणां लोकं सुकृतलभ्यं गच्छन्तु ।
सुगार्हपत्यः शोभनः सुखदो गार्हपत्यस्त्वम् अरातिम् अदातारमस्मच्छन्तु वितपन्
विशेषेण पीडयन् अस्मै जनाय मह्यम् उषाम् उषां प्रतिदिनं श्रेयसीं श्रेयस्कारीमधिक-
कल्याणीं बुद्धिं धेहि देहि । 'यजमानदैवत्यो वै गार्हपत्यः' (सा० श० २।३।२।६)
इति ब्राह्मणमपि ।

सर्वानग्ने सहमानः सपत्नानैषामूर्जं रयिमस्मासु धेहि ॥४६॥

पदपाठः

सर्वान् । अग्ने । सहमानः । सऽपत्नान् । आ । एषाम् । ऊर्जम् ।
रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥४६॥

अग्ने हे गार्हपत्य ! सर्वान् अस्माकं सपत्नान् विरोधिनः सहमानः बलेन अभिभवन् त्वम् एषां शत्रूणां यदेव ऊर्जं बलं बलदायकं यत् स्यात् तत्, यच्च तेषां सपत्नानां रयिः हिरण्यपञ्चादिकं स्यात् तत्सर्वं अस्मासु धेहि सर्वेभ्यः अस्मद्गोत्रेभ्यो वितर ॥४६॥

इममिन्द्रं वह्निं पप्रिमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात् ।
तेनाप हत शरुमापतन्तं तेन रुद्रस्य परिपातास्ताम् ॥४७॥

पदपाठः

इमम् । इन्द्रम् । वह्निम् । पप्रिम् । अनुऽआरभध्वम् । सः । वः ।
तिः । वक्षत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । तेन । अप । हत । शरुम् ।
आऽपतन्तम् । तेन । रुद्रस्य । परि । पात । अस्ताम् ॥४७॥

इमम् इन्द्रं द्योतमानं, वह्निं देवेभ्यो हविषां वोढारं, पप्रि कामानां पूरयितारं गार्हपत्यादिरूपेणास्मत्सन्निधाने अवस्थितं देवमग्निम् अन्वारभध्वम् अनुलक्ष्य यज्ञ-
मारभध्वम् । सभक्तिकां पूजां कुरुत, भक्त्या तमनुसरत, सः अग्निर्यज्ञेन प्रीतः वो युष्मान् दुरितात् पापरूपाद् दुष्कृतात्, कीदृशात् ? अवद्यात् निन्दनीयात् कर्मणाः
निर्वक्षत् निर्वहतु उद्धरतु निवारयतु वा । तेन चाग्निना सहायभूतेन आपतन्तं शत्रुणा
क्षिप्तमस्मान् प्रति आगच्छन्तं शरुं हिंसकमायुधं खड्गादिरूपम् अपहत नाशयत ।
पुनश्च तेन अग्निना सहायेन रुद्रस्य रोद्रकस्य । तृतीयार्थे षष्ठी । रुद्रेण रोगेण
अस्तां क्षिप्तां रुजं परिपात परितो निवारयत । अथेवा रुद्रस्यैतन्नामकस्य देवस्य,
तेनेत्यर्थः । क्षिप्तां रुजं विरोधिता क्षिप्तां रुद्रदैवत्यां कृत्यामभिचारं परितो
निवारयत । वह्निं वोढारं (निरु० ८।३) 'वहिश्चिश्च्युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।'
(उ० ४।५१) इति निः । पप्रिम् 'आद्गमहनजनः किकिनौ लिट् च' (पा० ३।२।१७१)
इति कित् लिङ्बद्धावाद्भ्यासः । निर्वक्षत् निःपूर्वस्य वहतेर्लिट् । रुद्रस्य 'रोर्देशि
लुक् च' (उ० २।२२) इति रक् । शरुम् शरुस्वृस्निहि० (उ० १।१०) इत्युः
प्रत्ययः ।

अनङ्वाहं प्लवमन्वारभध्वं स वो निर्वक्षद् दुरितादवद्यात् ।

आ रोहत सवितुर्नावमेतां षड्भिर्वीभिर्मतिं तरेम ॥४८॥

पदपाठः

अनङ्वाहम् । प्लवम् । अनुऽआरभध्वम् । सः । वः । निः ।
वक्षत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । आ । रोहत । सवितुः । नावम् । एताम्
षट्सभिः । उर्वीभिः । अमतिम् । तरेम ॥४८॥

मृतकनिमित्तकस्यानङ्गानस्यात्रार्थवादः । मृतमुद्दिश्य श्राद्धकर्ता गोदानं
कुर्वन्नाह । अस्मत्सगोत्रा हे बान्धवाः ! इमं प्लवं संसारसागरतरणे नौरूपम् अनङ्वाहं
बलीवर्दम् अन्वारभध्वं पृष्ठतः स्पृशत । येनानङ्गानजन्ये सुकृते युष्माकमपि भागो
भवेत् । सः अयमनङ्गद्रूपः प्लवः वो युष्मान् दुरितात् पापाद् अवद्याद् वचनीयात्
निर्वक्षत् निर्वहतु उत्तारयतु । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमात्मनः प्राप्तये नावं प्लवभूतम्
आरुह्य, षड्भिः उर्वीभिः विशालाभिर्देवताभिः सहायरूपाभिः अग्निवायुपृथिवीजल-
दिवसरात्रिभिः अमतिम् अज्ञानं मायाजनितम् । अथवा अमतिं रोगं तज्जनितं पीडां
तरेम पारयेम । सुकृतद्वारेण मायाजनितमज्ञानं पारयेम नीरोगतां वा लभेमहि ।
'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तवग्निश्च पृथिवी चापश्च वातश्चाहश्च रात्रिश्चेत्येता देवता आर्ते-
र्गोपायन्त्वित्येवै तदाह ।' (मा०श० १।५।१।२२) इति ब्राह्मणमपि भवति । अनङ्वाहं
अनो वहति तम् । 'अनसि बहेः क्विवनसोडश्च' (अमरकोश-रामाश्रमी १।१।६०) ।
प्लवम् प्लुङ् गतौ पचाद्यच् । सवितुः षू प्रेरणे तृच् । अमतिं अम रोगे 'अमेरतिः'
(उ० ४।५०) इत्यतिः ।

अहोरात्रे अन्वेषि बिभ्रत् क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः सुवीरः ।

अनातुरान्तमुमनसस्तल्प बिभ्रज्ज्योगेव नः पुरुषगन्धिरेधि ॥४९॥

पदपाठः

अहोरात्रे इति । अनु । एषि । बिभ्रत् । क्षेम्यः । तिष्ठन् ।
प्रतरणः । सुवीरः । अनातुरान् । मुमनसः । तल्प । बिभ्रत् । ज्योक् ।
एव । नः । पुरुषगन्धिः । एधि ॥४९॥

मृतकमुद्दिश्य शय्यादानस्यार्थवादोऽयम् । तल्पं हे शय्ये ! शय्यागतानस्मान्
बिभ्रत् धारयन्, क्षेम्यः क्षेमावहः अप्राप्तस्य सुखस्य प्रापकः, तिष्ठन् अचलस्तिष्ठन्,

प्रतरणः दुःखेभ्यः आधिव्याधिभ्यस्तारको रक्षकः, सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तस्त्वम् अहोरात्रे अर्हनिशम् अन्वेषि अनुसरसि सर्वथा अस्माकमनुकूलो भवसि । स त्वम् अनातुरान् अरोगान्, सुमनसः सौमनस्ययुक्तान् स्वस्थमनस्कान् नः अस्मान् बिभ्रत् तवोपरि शयानान् धारयन् ज्योगेव सदैव पुरुषगन्धिः पुरुषस्य मनुष्यस्य गन्धः यस्मिन् सः । तादृशः एधि भव । न कदापि पुरुषगन्धहीनः रिक्तो भव । सर्वथाऽस्मत्कुले न कश्चित्तल्पो रिक्तः भवतु । पुरुषगन्धिः 'गन्धस्येत्०' (पा० ५।४।१३५) इति समासान्त इः । तल्पः 'खष्पशिल्प०' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययान्तो निपातः ।

ते देवेभ्य आ वृश्चन्ते पापं जीवन्ति सर्वदा ।

ऋव्याद् यानग्निरन्तिकादश्व इवानुवपते नडम् ॥५०॥

पदपाठः

ते । देवेभ्यः । आ । वृश्चन्ते । पापम् । जीवन्ति । सर्वदा । ऋव्यऽअत् । यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अश्वःऽइव । अनुऽवपते । नडम् ॥५०॥

यान् मनुष्यान् ऋव्यादग्निः निराधानाभावात्तेषाम् अन्तिकात् अन्तिक एव वसन् अश्वो नडगिव यथा स्वैरं भ्राम्यन् कश्चिदश्वः जलाशयतीरस्थं नडं नडघासम् अनुवपते पादाक्रमणेनाहत्य विशारयति तथैव यान् ऋव्यादनुवपते ते ऋव्यादा विशीर्णा जनाः देवेभ्यः आ वृश्चन्ते देवेभ्यः सकाशात् स्वमात्मानं वृक्तं भिन्नं कुर्वते । ते देवैर्वियुज्यन्ते । अत एवैते सर्वदा सदा पापं धर्मविधिहीनं जीवनं जीवन्ति ।

येऽश्रद्धा धनकाम्या ऋव्यादा समासते ।

ते वा अन्येषां कुम्भीं पर्यादधति सर्वदा ॥५१॥

पदपाठः

ये । अश्रद्धाः । धनऽकाम्या । ऋव्यऽअदा । सम्ऽआसते । ते । वै । अन्येषाम् । कुम्भीम् । परिऽआदधति । सर्वदा ॥५१॥

ये पुनः अश्रद्धाः पितृकृत्यादिधर्मविधिषु अश्रद्धाणाः सन्तः धनकाम्या धनस्य कामिः कामना तया, धनलोभेनेत्यर्थः । पितृर्कौ सम्पत्तिमेव प्राप्तुकामाः लुब्धाः ऋव्यादा समासते ऋव्यादाग्निना संमिल्य वर्तन्ते, न च ऋव्यादं विधिपूर्वकं निरादधति ते नष्ट-सम्पदः सन्तः सर्वदा यावज्जीवम् अन्येषां कुम्भीं पर्यादधति अन्येषां गृहेषु जलहारका भूत्वा जलकुम्भान् धारयन्ति । कष्टं जीवन्तीति भावः । धनकाम्या धनपूर्वात् कमु कान्तौ इत्यस्मात् 'वसिवपियजि०' (उ० ४।१२५) इति इङ् ।

प्रेव पिपतिषति मनसा मुहुरा वर्तते पुनः ।

क्रव्याद् यानग्निरन्तिकादनुविद्वान् वितावति ॥५२॥

पदपाठः

प्रऽइव । पिपतिषति । मनसा । मुहुः । आ । वर्तते । पुनः । क्रव्यऽअत् ।
यान् । अग्निः । अन्तिकात् । अनुऽविद्वान् । विऽतावति ॥५२॥

यान् पितृकर्मलोपिनो जनान् एष क्रव्यादग्निः अन्तिकात् अव्यवधानात्तेषां
समीपादेव, अनुविद्वान् अनेन नाहं निराहित इति कञ्चित् कालानन्तरं जानन्
वितावति विविधैः प्रकारैस्तावति तपति स तादृशः वितावितः पुरुषः, मनसा
प्रपिपतिषति इव पुनः पुनः प्रगन्तुं मनसा इच्छतीव । अग्रेसरो भूत्वा वृत्त्यर्थं धनमाप्तुं
मनसा निश्चिनोति । न चैवं कर्तुं पारयति । प्रत्युत मुहुः वारं वारं पुनः अनेकवारम्
अपि आवर्तते प्रगत्य निवर्तते । पिपतिषति पतलू गतौ सन् ।

अविः कृष्णा भागधेयं पशूनां सीसं क्रव्यादपि चन्द्रं त आहुः ।

माषाः पिष्टा भागधेयं ते हव्यमरण्यान्या गह्वरं सचस्व ॥५३॥

पदपाठः

अविः । कृष्णा । भागऽधेयम् । पशूनाम् । सीसम् । क्रव्यऽअत् । अपि ।
चन्द्रम् । ते । आहुः । माषाः । पिष्टाः । भागऽधेयम् । ते । हव्यम् ।
अरण्यान्याः । गह्वरम् । सचस्व ॥५३॥

क्रव्याद् हे अग्ने ! पशूनां पशुजातिमध्ये कृष्णा कृष्णवर्णा अविः मेघी ते
तव भागधेयं तव भागे निश्चितो बलिः पूजासाधनम् । अतो नान्यत् किञ्चित्
पूजायां प्राप्तुमाशाधि । चन्द्रं सीसं त्रपु ते धातुषु भागधेयं न स्वर्णादि । पिष्टाः माषाः
माषपिष्टं ते हव्यं न घृतादि । तत् सर्वं तुभ्यं दत्तमतः अरण्यान्याः महतो वनस्य
गह्वरं गाढं तमोमयं भागं यत्र गन्तुमपि दुष्करं तं तत्र अपुनरावर्तनाय सचस्व सेवस्व ।
तत्र गच्छ, मात्र वात्सीः इत्यर्थः ।

इषीकां जरतीमिष्ट्वा तिलिपञ्जं दण्डनं नडम् ।

तमिन्द्र इध्मं कृत्वा यमस्याग्निं निरादधौ ॥५४॥

पदपाठः

इषीकाम् । जरतीम् । इष्ट्वा । तिलिपञ्जम् । दण्डनम् । नडम् ।
तम् । इन्द्रः । इध्मम् । कृत्वा । यमस्य । अग्निम् । निऽआदधौ ॥५४॥

इन्द्रः यमस्याग्निं मृतकनिमित्तं यमदैवत्यमग्निं निरादधौ निराधानविधिना अशामयत् । कथम् ? जरतीम् इषीकाम् इध्मं कृत्वा जरठं पक्वं शरघासं समिद्रूपेण हुत्वा । अपरमपि तिलिपञ्जं वन्यतिलं जतिलपादपं तैलहीनतिलपादपम् इष्ट्वा हुत्वा । तथा दण्डनं वंशवृक्षस्य समिधं, नडं नडघासदण्डस्य च समिधं हुत्वा तं क्रव्यादं यम-दैवत्यमग्निं निराधानक्रियया अशामयत् । इषीकाम् इष्यत इतीषीका । ईष उञ्छे, ईष गतिहिंसादानेषु वेत्यस्माद् 'ईषेः किद्ध्रस्वश्च' (उ० ४।२१) इति ईकन्, टाप् धातोर्ह्रस्वश्च । तिलिपञ्जं 'तिलान्निष्फलात् पिञ्जमेजौ' (वा०पा० ४।२।३६) । 'वेदे डिच्च' (शब्दरत्नमहोदधिः) तिलिपञ्जः । इध्मम् इध्यते अनेन । जि इन्धी दीप्तौ 'इषियुधीन्धि०' (उ० १।१४२) इति मक् । 'अनिदिताम्' (पा० ६।४।२४) इति नलोपः ।

प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्पयित्वा प्रविद्वान् पन्थां वि ह्याऽविवेश ।

परामीषामसून् दिदेश दीर्घेणायुषा समिमान्तसृजामि ॥५५॥

पदपाठः

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । प्रतिऽअर्पयित्वा । प्रऽविद्वान् । पन्थाम् । वि । हि । आऽविवेश । परा । अमीषाम् । असून् । दिदेश । दीर्घेण । आयुषा । सम् । इमान् । सृजामि ॥५५॥

प्रत्यञ्चं प्रत्यक् स्थितं सर्वेषां हृदि स्थितम्, अर्कम् अर्चनीयं पूजनीयं देवमग्निं प्रत्यर्पयित्वा प्रत्यर्प्य स्वशरीरं तस्मै समर्प्य मरणानन्तरं शरीरमग्निं सात् कृत्वेत्यर्थः । अर्कोऽग्निः । 'अस्य (अग्नेः) एवैतानि नामानि (धर्मः अर्कः शुक्रः ज्योतिः सूर्य इत्येतानि) ।' (मा०श० ६।४।२।२५) इति ब्राह्मणमपि भवति । प्रविद्वान् अत्यन्तं ज्ञानवान् अहं पन्थां देवयानं पन्थानं वि आ विवेश विशेषेणात्मपुण्येन प्रविष्टः । एवं देवयानेन पथा दिवङ्गतः, अमीषाम् इतः पूर्वं दिवङ्गतानामेषां पूर्वपुरुषाणाम् असून् प्राणान् परा दिदेश पुनरत्र पृथिव्यां निवर्तितुं निदिशामि तानभ्यर्थयामि । इमान् अत्र स्थितान् स्वजनान् दीर्घेणायुषा सं सृजामि । देवतानां पूर्वपुरुषाणां च प्रभावेण एतान् दीर्घायुषः करोमि । प्रत्यर्पयित्वा 'क्त्वापि छन्दसि' (पा० ७।१।३८) ।

इति द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

तृतीयं सूक्तम्

‘पुमान् पुंसोऽधि तिष्ठ चर्म’ इति स्वर्गौदनविषयकं सूक्तम् । ऋषिः क्वचिद् ओदनं क्वचिद् दम्पती च संबोधयति । पक्वस्य स्वर्गौदनस्य प्रतापं तथा तेन प्रापणीयानि फलानि चिन्तयित्वाह । स्वर्गोऽनेनौदनेन पुत्रादिभिः समागमो भविष्यतीत्यभिप्रायं दर्शयति । स्वर्गौदनात् ऋग्यादं रक्षश्च पिशाचं च परिहरति । आदित्याश्च अङ्गिरसश्च एतं ऋग्यादादिभ्यः पालयन्त्वित्याशास्ते । यः स्वर्गौदनः स षष्टिवर्षानन्तरं फलप्रदो भवतीति तथा पक्तुर्निधिपा इवेति वर्ण्यते । तं च प्राच्यादिभ्यः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः संरक्षणार्थं परिदक्ष्यता एतम् अस्मदर्थे परिरक्षन्तु, स चास्मान् जरापूर्वकं मृत्युं यावत् भागधेयम् आनयत्वित्याशास्य सूक्तमुपसंहरति ।

साम्प्रदायिका यत् सवयज्ञविधौ विनियुञ्जते सूक्तं सम्यक् तत् । तच्च ‘अग्नीन् आधास्यमानः सवान् वा दास्यन्’ इति प्रक्रम्य ‘यथासवम् अन्यान् पृथग्वेति प्रकृतिः’ (कौ० सू० ६०।१; ६३ २३) इत्यन्ते कौशिकसूत्रे द्रष्टव्यम् । अयं यः सौत्रिको विनियोगस्तेन कतिपयमन्त्राणां तात्पर्यं समीचीनम् आविर्भवतीत्यसंशयम् ।

पुमान् पुंसोऽधि तिष्ठ चर्मैहि तत्र ह्वयस्व यतमा प्रिया ते ।

यावन्तावग्रे प्रथमं समेयथुस्तद् वां वयो यमराज्ये समानम् ॥१॥

पदपाठः

पुमान् । पुंसः । अधि । तिष्ठ । चर्म । इहि । तत्र । ह्वयस्व । यतमा । प्रिया । ते । यावन्तौ । अग्रे । प्रथमम् । सम्ऽएयथुः । तत् । वाम् । वयः । यमऽराज्ये । समानम् ॥१॥

अग्नीनाधास्यमानः सवान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति । (कौ० सू० ६०।१) इति ब्रह्मौदनिकविधानम् । ब्रह्मौदन एव स्वर्गौदनः । तत्र ब्रह्मौदनिके यज्ञे स्वर्गौदनरूपान्नसत्रप्रवर्तकौ यजमानदम्पती प्रति ब्रूते ऋत्विक्-हे पुरुष! त्वं पुमान् भव पौरुषयुक्तो भव । पुंसः अधितिष्ठ पराक्रमवतां पुरुषाणाम् अधिष्ठाता अग्रणीर्भव । इहि अत्रागच्छ । चर्म अधितिष्ठ नेतुर्योग्ये चर्मासने उपविश । तत्र चाधिकारासने ताम् एतादृशीं स्त्रियं ह्वयस्व आहूयोपवेशय, याचिदेका समनादिषु मिलितानां युवतीनां मध्ये ते यतमा या कापि तव प्रिया भवति । स्वानुकूलां स्त्रियं विवाह्य सहधर्माचरणं कुर्वित्यर्थः । ‘अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया । तस्माद् यावज्जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायतेऽसर्वो हि तावत् भवति....तस्माज्जायामा-मन्त्रयते ।’ (मा० श० ५।२।१।१०) इति ब्राह्मणमपि भवति । पुनश्च अग्रे इतः

पूर्वकाले यावन्तौ यद्वयस्कौ युवां प्रथमं विवाहे समेयथुः यस्मिन् वयसि युवां ब्रह्मचर्य-
व्रतसमाप्त्यनन्तरं यथाविधि विवाहे सम्मिलितौ तत् तावन्मितं वां वयो यमराज्ये
पितृलोकेऽपि समानं समानरूपेण भवतु । तावद्वयस्कौ पितृलोके मोदयाम् । गृहस्थ-
धर्ममनुष्ठाय पूर्णायुषोऽन्ते पितृलोके यौवनवन्तौ भोगान् भुङ्क्त । यमराज्यं वा अग्नि-
ष्टोमेनाभिजयति । (मै० सं० १.८।६) इति श्रुतिरपि ।

तावद् वां चक्षुस्तति वीर्याऽणि तावत्तेजस्ततिधा वाजिनानि ।

अग्निः शरीरं सचते यदैधोधा पक्वान्मिथुना सं भवाथः ॥२॥

पदपाठः

तावत् । वाम् । चक्षुः । तति । वीर्याऽणि । तावत् । तेजः । ततिऽधा ।
वाजिनानि । अग्निः । शरीरम् । सचते । यदा । एधः । अध । पक्वात् ।
मिथुना । सम् । भवाथः ॥२॥

हे दम्पती ! यावद् यन्मात्रं युवयोः पूर्वजन्मार्जितं सुकृतं भवति, तावत्
तन्मात्रं पूर्वजन्मकर्माजितफलानुरूपं वां युवयोः चक्षुः नेत्रबलम् अस्ति, न न्यूनमधिकं
वा । तति तावत्प्रमाणानि वीर्याणि वीरकर्मणि सन्ति । तावत् तत्प्रमाणकं तेजः
प्रभावः ततिधा तावत्प्रकाराणि वाजिनानि बलयुक्तानि कर्माणि पराक्रमाः च
भवन्ति । अग्निः एधः इव अग्निर्यथा काष्ठेऽन्धनं सचते सेवते इन्धनमासज्य यथा
ज्वलति तद्वद् यदा कामाग्निर्युवयोः शरीरं सेवते अध तदैव मिथुना सन्तौ व्यवयाय
मिलितौ सन्तौ पक्वात् युवाभ्यां पाचितात् ब्रह्मादनात् तत्प्रभावात् सं भवाथः सम्यग्रूपेण
सुयोग्यां प्रजाम् उत्पादयेथाम् । ततिधा तत् प्रमाणमस्येत्यर्थे तच्छब्दाद्धृतिः, तस्माद्
घाच् । 'शरीरं शृणातेर्वा शम्नातेर्वा । (निरु० २।५।२) । मिथुना मिथिः सौत्रो
घातुर्वघार्थो मेघार्थो वा । तस्मात् 'क्षधिपिशिमिथिभ्यः कित् ।' (उ० ३।५।५)
इत्योणादिक उन् प्रत्ययः । कित्त्वाद् गुणाभावः, तौ ।

समस्मिंल्लोके समु देवयाने सं स्मा समेतं यमराज्येषु ।

पूतौ पवित्रैरुप तद्धवयेथां यद्यद् रेतो अधि वां संबभूव ॥३॥

पदपाठः

सम् । अस्मिन् । लोके । सम् । ऊँ इति । देवऽयाने । सम् । स्म ।
सम्ऽएतम् । यमऽराज्येषु । पूतौ । पवित्रैः । उप । तत् । ह्वयेथाम् ।
यत्स्यत् । रेतः । अधि । वाम् । सम्ऽबभूव ॥३॥

ब्रह्मौदनदातृभ्यां गृहस्थदम्पतीभ्यां स्वर्गसुखस्याशिषं ब्रूते ग्रहीता । हे ब्रह्मौ-
दनदातारौ यजमानदम्पती ! अस्मिन् लोके सम् एतम् अस्मिन् मर्त्यलोके ब्रह्मौदन-
दानप्रभावाद् यावज्जीवं सह सम्मिलितौ गच्छतं मा वियुज्येयाताम् । समानहृदयौ
सहधर्मचारिणौ तिष्ठतम् । देवयाने सम्मन्त्रणे वागव्यवहारे समेतम् । 'वागु देवयानः
पन्थाः ।' (जै० ब्रा० २।२६८) इति ब्राह्मणमपि । अथवा देवयाने ज्योतिष्मति
पथि पुण्यकल्लभ्ये सह एतम् । 'देवयाना वै ज्योतिष्मन्तः पन्थानः' (ऐ० ब्रा०
३।३८) इत्यपि ब्राह्मणम् । एवं सञ्चरन्तौ युवां यमराज्येषु पितृलोके । 'पितृलोको
यमः ।' (कौ० ब्रा० १६।८) इति ब्राह्मणं भवति । तत्र समेतम् । एवम् इह लोके
देवयाने पथि पितृलोके चेति सर्वत्र समेतौ युवां पवित्रैः पूतौ सन्तौ यज्ञे अग्निना अद्भिः
दर्भपवित्रैश्च पावितौ । 'अग्निर्वाव पवित्रम् ।' (ऐ० ब्रा० ८।२७), 'आपो वै पवित्रम्
(पावकाः) ।' (काठ सं० ८।८), 'पवित्रं वै दर्भाः ।' (तै० सं० १।३।७।१) इति
श्रुतिब्राह्मणान्यपि भवन्ति । तादृशौ युवाम् उपह्वयेथां युष्मत्सन्निधौ आह्वयेथाम् ।
कम् ? यद् यद् रेतः वाम् अधि संबभूव या सन्ततिः पुत्रपौत्रादिका युवयोरजाता,
ताम् । यथाऽत्र लोके यजन्तौ ब्रह्मौदनं ददतौ पुत्रपौत्रैः सह मोदेथे तथैव ब्रह्मौदन-
प्रभावात् युष्मत्सन्ततेरपि स्वर्गलाभात् तत्रापि सर्वैः सह मोदेथाम् । स्वर्गसुखसम्पादकः
सन् ब्रह्मौदनः स्वर्गौदनो भवति ।

आपस्पुत्रासो अभि सं विशध्वमिमं जीवं जीवधन्याः समेत्य ।

तासां भजध्वममृतं यमाहुर्मोदनं पचति वां जनित्री ॥४॥

पदपाठः

आपः । पुत्रासः । अभि । सम् । विशध्वम् । इमम् । जीवम् ।
जीवधन्याः । सम्ऽएत्य । तासाम् । भजध्वम् । अमृतम् । यम् । आहुः ।
यम् । ओदनम् । पचति । वाम् । जनित्री ॥४॥

पुत्रासः ब्रह्मौदनदातुर्यजमानस्य हे पुत्रपौत्रादयः ! यूयम् आपः अपः ।
द्वितीयार्थे जस् छान्दसः । जलानि अभिसंविशध्वम् । बहून् यज्ञान् कुर्वाणा यूयं यज्ञ-
समाप्तौ स्नानविधिम् अवभृथं भजत । इमं च जीवं युष्माकं पितरं यजमानम् अनेकै-
र्यज्ञैः सफलजीवितं समेत्य सम्मिल्य जीवधन्याः जीवो जीवितं धन्यो येषां तादृशाः
यूयं भवत । तासाम् अपाम् अभिषेकजलानां सुफलं यम् अमृतमाहुः अर्थात् यो
ब्रह्मौदनः अमृतरूपस्तं भजध्वं प्राप्नुत । 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ।'
(तै० आ० ८।१) इति रूपमपां फलममृतं इति ब्राह्मणम् । स एवायममृतरूप ओदनः
यं ब्रह्मौदनं यद्वा युष्माकमाहारभूतम् ओदनं वां युवयोर्यजमानदम्पत्योः जनित्री

जननी पचति । सोऽयम् ऋत्विग्भ्यो दीयमानो ब्रह्मौदनः स्वर्गाय कल्पते अतः स स्वर्गौदनः ।

यं वां पिता पचति यं च माता रिप्रात्निर्मुक्त्यै शमलाच्च वाचः ।

स ओदनः शतधारः स्वर्ग उभे व्याप नभसी महित्वा ॥५॥

पदपाठः

यम् । वाम् । पिता । पचति । यम् । च । माता । रिप्रात् ।
निःऽमुक्त्यै । शमलात् । च । वाचः । सः । ओदनः । शतऽधारः । स्वःऽगः ।
उभे इति । वि । आप । नभसी इति । महिऽत्वा ॥५॥

यम् ओदनं वां दम्पत्योः पिता पत्युर्जायाया वा पिता पचति यज्ञे आहुति-
हेतोश्चरुम् ऋत्विग्भ्यो दानार्थं ब्रह्मौदनं च पचति, सांवत्सरिकं ब्रह्मौदनिकं यज्ञं
करोति । यम् ओदनं च युवयोः माता रिप्रात् निर्मुक्त्यै अमेध्यकरणादिकात् पापात्
स्वमात्मानं मोचयितुं पचति, वाचः शमलाद् असद्वाग्व्यवहाराद् वा निर्मोक्तुं
पचति । 'वाग्वै पथ्या-स्वस्तिः ।' (कौ० ब्रा० ७।६) इति ब्राह्मणादपथ्या वागेव
शमलम् । मनुरपि 'नारुनुदः स्यादातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः । ययास्योद्विजते वाचा
नालोक्यां तामुदीरयेत् । (मनुस्मृतिः २।५४) । सः अयं शतधारः बहुभिर्धाराभि-
र्मार्गैः यजमानस्येष्टं ददत्, स्वर्गः स्वः दिवं गच्छति दातारं च गमयति स ओदनः
स्वर्गौदनः महित्वा महत्त्वेन स्वमहिम्ना उभे नभसी दिवं चान्तरिक्षं च द्वेऽपि व्याप
विशेषेण प्राप्नोति व्याप्नुते वा । महित्वा 'सुपां सुलुक्० (पा० ६।१।३६) इति
टा स्थाने आ छान्दसः ।

उभे नभसी उभयांश्च लोकान् ये यज्वनामभिजिताः स्वर्गाः ।

तेषां ज्योतिष्मान् मधुमान् यो अग्ने तस्मिन् पुत्रैर्जरसि सं श्रयेथाम् ॥

पदपाठः

उभे इति । नभसी इति । उभयान् । च । लोकान् । ये । यज्वनाम् ।
अभिऽजिताः । स्वःऽगाः । तेषाम् । ज्योतिष्मान् । मधुऽमान् । यः । अग्ने ।
तस्मिन् । पुत्रैः । जरसि । सम् । श्रयेथाम् ॥६॥

हे यजमानदम्पती ! उभे नभसी उभयत्र पृथिव्याम् अन्तरिक्षे च स्थिता आपः ।
'क्षोदः क्षयनभोऽम्भोर्णा' इति जलनामसु नभःशब्दो पठ्यते (वै० कोष-सनातन-

भाष्ये उद्धृतः) । नदीसमुद्रादिरूपाणि वृष्टिरूपाणि च जलानि, उभयान् च लोकान् पृथिवीलोकान् स्वर्गलोकांश्च व्याप्य स्थितेषु लोकेषु ये लोका यज्वनाम् अभिजिताः यज्वभिर्यजनशीलैर्ब्रह्मादनदातृभिः स्वपुण्यबलेन जिताः, स्वर्गाः सुखकराः 'उपक्षरन्ति मधुनो घृतस्य कुल्याः पूर्णास्सिद्धमक्षीयमाणाः । तदग्निर्वैश्वकर्माणस्स्वर्देवेषु नो दधत् ।' (काठ० सं० ४०।१३) इति श्रुत्युक्तसुखेन पूर्णाः, तेषां सर्वेषां लोकानां मध्ये यो लोको ज्योतिष्मान् ज्ञानरूपप्रकाशेन पूर्णः, यश्च मधुमान् प्रचुरैर्मधुरैः पूर्णः सर्वेषां सुखावहानां लोकानाम् अग्रे स्थितः प्रधानः सर्वोत्तमत्वाद् वर्तते तस्मिन् लोके उभौ युवां यजमानदम्पती जरसि शरीरे जीर्णौ नष्टे सति मरणानन्तरं पुत्रैः पुत्र-पौत्रैः सह संश्रयेथाम् सम्यक् सुसुखं वसताम् । युवाभ्यामर्जितस्य सुकृतस्य बलेन युवयोः सन्ततिरपि स्वर्गसुखं लप्स्यत इति भावः । यज्वनां यजेः 'सुयजोऽवनिप् ।' (पा० ३।२।१०३) इति उवनिप् ।

प्राचींप्राचीं प्रदिशमा रभेथामेतं लोकं श्रद्धधानाः सचन्ते ।

यद् वां पक्वं परिविष्टमग्नौ तस्य गुप्तये दंपती संश्रयेथाम् ७॥

पदपाठः

प्राचीम्प्राचीम् । प्रदिशम् । आ । रभेथाम् । एतम् । लोकम् । श्रत्सद्धधानाः । सचन्ते । यत् । वाम् । पक्वम् । परिविष्टम् । अग्नौ । तस्य । गुप्तये । दंपती इति दम्पती । सम् । श्रयेथाम् ॥७॥

हे दम्पती ! प्राचीं प्राचीं दिशं प्र आरभेथाम् । प्राची यथा पूर्वा स्यात्तथा तत् आरभ्य दक्षिणादिदिक्षु प्रदक्षिणीकरणं प्रशस्तं यथा स्यात्तथा आरभेथाम् । 'प्राची वै देवानां दिक्' (मा०श० १।२।५।१७) । अतो देवदिशः आरभ्य प्रदक्षिणीकुरुतम् । श्रद्धधानाः देवेषु तत्प्राप्तिक्रमेषु चेष्टापूर्वादिकर्मसु श्रद्धावन्तः एव एतं देवानां स्वर्गं लोकं सचन्ते सेवन्ते । स्वर्गं प्राप्य तत्र सुखमनुभवन्ति । अत एव यद् वां पक्वं य एव यज्ञार्थो चरुर्दानार्थश्च ब्रह्मादनः वां युवयोः कर्त्र्ये षष्ठी । युवाभ्यामिति यावत् । युवाभ्यां पाचितं चरु ब्रह्मादनादिरूपं, यच्च अग्नौ परिविष्टं हुतं वा अतिथिभ्यो परिवेषणेन दत्तं वा तस्य हुतस्य परिविष्टस्य चौदनादिकस्य गुप्तये यदेव युवाभ्यां कृतं तत् स्वतनकारणान्मा विनश्यतु, सुरक्षितं स्वर्गफलदातृ भवत्वित्यर्थं संश्रयेथां सम्यक् श्रद्धामाश्रयेथाम् । एवमेव देवानां लोकः प्राप्यत इति ।

दक्षिणां दिशमभि नक्षमाणौ पर्यावर्तेथामभि पात्रमेतत् ।

तस्मिन् वां यमः पितृभिः संविदानः पक्वाय शर्म बहुलं नि यच्छात् ॥

पदपाठः

दक्षिणाम् । दिशम् । अग्नि । नक्षमाणौ । परिऽआवर्तयाम् । अग्नि ।
पात्रम् । एतत् । तस्मिन् । वाम् । यमः । पितृऽग्निः । सम्ऽविदानः ।
पक्वाय । शर्म । बहुलम् । नि । यच्छात् ॥८॥

प्राचीतः दक्षिणां दिशमग्निं तां दिशमुद्दिश्य नक्षमाणौ गच्छन्ती युवाम्
एतत् पात्रमग्निं चरुपात्रं ब्रह्मौदनपात्रं वा पर्यावर्तयाम् प्रदक्षिणक्रमेण नयतम् । अस्यां
दक्षिणास्यां दिशि पितृलोकाधिपतिः यमो राजा पितृभिः संविदानः ये तत्र पितरो
वसन्ति तैः सम्मन्त्र्य निश्चिन्वन् सन् तस्मिन् पक्वाय तस्मिन् श्रपणपात्रे स्थाल्यां
श्रपितायौदनाय बहुलं शर्म नियच्छात् पुष्कलं कल्याणं नियच्छात् निःशेषेण यच्छतु ।
शर्म श्रुणात्यशुभमिति । ऋद्धिं हिंसायां क्रयादेः 'धातुभ्यो मनिन् ।' (उ० ४।१४५),
भावे वा मनिन् । यच्छात् यमेः लेटि आडागमः ।

प्रतीची दिशामियमिद् वरं यस्यां सोमो अधिपा मृडिता च ।

तस्यां श्रयेथां सुकृतः सचेथामधा पक्वान्मिथुना सं भवाथः ॥९॥

पदपाठः

प्रतीची । दिशाम् । इयम् । इत् । वरम् । यस्याम् । सोमः ।
अधिऽपा । मृडिता । च । तस्याम् । श्रयेथाम् । सुऽकृतः । सचेथाम् ।
अध । पक्वात् । मिथुना । सम् । भवाथः ॥९॥

दक्षिणातः पर्यावर्तमानौ युवां क्रमेण प्रतीचीं दिशमागच्छथः । इयं प्रतीची
पश्चिमा दिक् दिशां प्राच्यादीनां वरम् इत् श्रेष्ठा नूनम् । यस्यां प्रतीच्यां सोमः
अधिपा अधिकं पाता रक्षिता मृडिता सुखयिता च भवति । प्रतीच्या हि सोमो
राजा श्रूयते । 'प्रतीची दिक् सोमो देवता ।' (काठक सं० ७।२, तै०सं० ३।११।५।२)
इति, 'प्राची नामासि प्रतीची दिक् तस्यास्ते सोमोऽधिपतिः स्वजः' (तै०सं० ५।५।१०।१)
इति च श्रुतिः । तस्यां प्रतीच्यां श्रयेथां प्रतीचीं प्राप्नुत । सोमः उमया सहितः
सपार्वतीकः शिव इति केचित् । तत्र च प्रतीच्यां सुकृतः पुण्यकृतो जनान् सचेथां
सङ्गच्छेथाम् । अध तदनन्तरम् पक्वात् ब्रह्मौदनात् तस्य प्रभावात् । अथवा दीक्षायां
ब्रह्मचर्यपालनात् पक्वात् प्रजोत्पादनसमर्थात् रेतसः मिथुना मिथुनासन्ती प्रजोत्पादनाय
मिथुनीभावं प्राप्ती सन्ती सं भवाथः सुप्रजां लब्धुं समर्थौ भवाथः । लिङ्गर्थे लेट्
सम्भवेतम् इत्यर्थः । भवाथः लेटि आडागमः ।

उत्तरं राष्ट्रं प्रजयोत्तरावद् दिशामुदीची कृणवन्नो अग्रम् ।

पाङ्क्तं छन्दः पुरुषो बभूव विश्वैर्विश्वाङ्गैः सह सं भवेम ॥१०॥

पदपाठः

उत्तरम् । राष्ट्रम् । प्रजया । उत्तरावत् । दिशाम् । उदीची ।
कृणवत् । नः । अग्रम् । पाङ्क्तम् । छन्दः । पुरुषः । बभूव । विश्वैः ।
विश्वऽग्रङ्गैः । सह । सम् । भवेम ॥१०॥

दिशां सर्वासां मध्ये इयम् उदीची उत्तरा दिक् प्रजया अत्र राष्ट्रे वसता धर्मानुसारिणा लोकसमूहेन साकं नः अस्माकं राष्ट्रं राज्यम् उत्तरम् अन्येभ्यो राष्ट्रेभ्यः प्रशस्तम्, उत्तरवत् ततोऽप्यधिकं प्रशस्ततरं तथा अग्रम् अभि सर्वाग्रगण्यं कृणवत् कुर्यात् । यथा पाङ्क्तं छन्दः पञ्चपादा पङ्क्तिः चतुष्पादवद्भ्यः अनुष्टुबादि-
च्छन्दोभ्यः अधिकं महत्तरं तद्वत् पुरुषः राष्ट्रस्यास्य वास्तव्यो जनः गुणाधिक्येनान्येभ्यो राष्ट्रियेभ्यः श्रेयान् बभूव 'प्रतिष्ठा वै पङ्क्तिः ।' (कौ० ब्रा० ११।३) इति ब्राह्मण-
मपि । तद्वद् विश्वैः सकलैः विश्वाङ्गैः पूर्णैरक्षतैरहीनैरङ्गैः सह युक्ताः वयमपि
सम्भवेम कर्तव्यं कर्म निर्वर्तयितुं समर्था भवेम । उत्तरावत् 'मतौ बह्वचोऽनजिरादी-
नाम् ।' (पा० ६।३।११६) इति उत्तरशब्दस्यान्त्यदीर्घः ।

ध्रुवेयं विराणनमो अस्त्वस्यै शिवा पुत्रेभ्य उत मह्यमस्तु ।

सा नो देव्यदिते विश्ववार इर्य इव गोपा अभि रक्ष पक्वम् ॥११॥

पदपाठः

ध्रुवा । इयम् । विराट् । नमः । अस्तु । अस्यै । शिवा । पुत्रेभ्यः ।
उत । मह्यम् । अस्तु । सा । नः । देवि । अदिते । विश्वऽवारे । इर्यऽइव ।
गोपाः । अभि । रक्ष । पक्वम् ॥११॥

इयं पृथिवी ध्रुवा अचला । 'इयं ध्रुवा दिगदितिर्देवता (पृथिवी) ।' (काठ०
सं० ३।१।६) इति श्रुतिरपि । पुनश्चेयं पृथिवी विराट्, स्थूलस्य प्रपञ्चस्य कर्त्री
(सा० अ० ३।११।७) साधनभूता वा भवति । 'इयं वाव (पृथिवी) विराट् ।' (का०
सं० ४०।२) इति श्रुतिः, 'विराट् विरमणाद् विराजनाद्वा ।' (दौ० ब्रा० ३।१२)
इति च ब्राह्मणम् । अस्यै सर्वप्रपञ्चकारणभूतायै विराड्रूपिण्यै पृथिव्यै नमोऽस्तु
मम नमांसि सन्तु । मह्यं यजमानाय, उत पुत्रेभ्यः मम पुत्राणां कृतेऽपि शिवा
श्रेयोविधायिनी भवतु । तथा हे देवि अदिते ! अखण्डनीये अक्षय्ये, विश्ववारे विश्वैः

समस्तैः प्राणिभिर्वरणीये च पृथिवि ! त्वं नः पक्वम् अस्माकं श्रपितमोदनं अभि रक्ष
अभितः सर्वतः सर्वासु दिक्षु रक्ष । कथम् ? इयं इव यथा स्फूर्तिमान् गोपाः गवां
गोः पृथिव्या वा पालयिता देवः पूषा गाः पृथिवीं वा अभि अभितः सर्वतो रक्षति
तथा रक्ष । विश्ववारा विश्वैर्व्रियते सा । कर्मणि घञ् । (सा० ऋ० १।४८।१३) ।

पितेव पुत्रानभि सं स्वजस्व नः शिवा नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
यमोदनं पचतो देवते इह तं नस्तप उत सत्यं च वेत्तु ॥१२॥

पदपाठः

पिताऽइव । पुत्रान् । अभि । सम् । स्वजस्व । नः । शिवा । नः ।
वाताः । इह । वान्तु । भूमौ । यम् । ओदनम् । पचतः । देवते इति ।
इह । तम् । नः । तपः । उत । सत्यम् । च । वेत्तु ॥१२॥

हे यज्ञपते ! सत्रोपविष्टान् नः अभि संस्वजस्व अभितः सम्यगालिङ्ग्य परिरक्ष
पिता पुत्रानिव । यथा पिता आत्मजान् स्नेहवशाद् गाढमालिङ्गति परिरक्षति च
तद्वत् । तथा च इह भूमौ यां भूमिं पृथिवीं वयमधितिष्ठामस्तस्मिन् भूभागे नः
अस्मदर्थं शिवाः वाताः कल्याणकराः शान्तानुकूलाः पवना वान्तु वहन्तु । अथ च
देवते देवतास्वरूपिण्यौ यजमानदम्पती यमोदनं यज्ञियं चरुं ब्रह्मोदनं च इह अस्मिन्
सत्रे पचतः श्रपयतः संस्क्रुतः । तं तयोः ओदनं तपः उत कृच्छ्रादि कर्म अपि सत्यं च
वेत्तु । स ब्रह्मोदनः तपसा सत्येन चापि परिशुद्ध्यताम् । तपसा सत्येन च कर्त्तव्यं ज्ञात्वा
तदनुसारं वर्तमहीत्याशयः । एतेन ओदनोऽयं तपसि सत्ये च प्रतिष्ठित इत्युक्तम् ।

यद्यत् कृष्णः शकुन एह गत्वा त्सरन् विषक्तं बिल आससाद ।
यद्वा दास्यारेद्रंहस्ता समङ्क्त उलूखलं मुसलं शुम्भतापः ॥१३॥

पदपाठः

यत्स्यत् । कृष्णः । शकुनः । आ । इह । गत्वा । त्सरन् ।
विऽसक्तम् । बिले । आऽससाद । यत् । वा । दासी । आर्द्रहस्ता ।
सम्सङ्क्ते । उलूखलम् । मुसलम् । शुम्भत । आपः ॥१३॥

यज्ञपात्राणि शोधयन् ब्रूते । कृष्णः शकुनः कृष्णवर्णी विहगः काकः इह
यज्ञभूमौ आ इतस्ततो गत्वा अत्रागत्य त्सरन् कुटिलं सरन् सञ्चरन् यद् यत् यदेव
किञ्चित् बिले विषक्तं स्थाल्या उलूखलस्य वान्तभणि लग्नं शिष्टमन्तम् आससाद

लभते तेन चाशुचिस्पर्शेन पात्रस्य यदशुचित्वं जातम् । यद् वा अथवा आर्द्रहस्ता उच्छिष्टहस्ता दासी गृहसेविका यदेव उलूखलं मुसलं च कण्डनोपकरणे समङ्क्ते अशुद्धेन वारिणा क्षालयति तत्सर्वमशुचित्वं मया निर्णेजनाय उत्सृष्टा इमा आपः शुभ्रत शोधयन्तु । सर्वाणि यज्ञपात्राणि जलेन शोधयामीत्यभिप्रायः ।

अयं ग्रावा पृथुबुध्नो वयोधाः पूतः पवित्रैरप हन्तु रक्षः ।

आ रोह चर्म महि शर्म यच्छ मा दम्पती पौत्रमघं नि गाताम् १४॥

पदपाठः

अयम् । ग्रावा । पृथुबुध्नः । वयःऽधाः । पूतः । पवित्रैः । अप । हन्तु । रक्षः । आ । रोह । चर्म । महि । शर्म । यच्छ । मा । दम्पती इति दम्पती । पौत्रम् । अघम् । नि । गाताम् ॥१४॥

प्रक्षालितमुलूखलं ग्रावाणं शूर्पं च चर्मणि आधास्यन् ब्रूते । अयं समक्षं स्थितः पृथुबुध्नः विशालमूलाधारः पवित्रैः पूतः शुद्धजलैः कुशपवित्रैर्वा पवित्रीकृतः, जलप्रक्षालित इत्यर्थः । तथा वयोधाः वयोऽन्नं दधाति धारयति कण्डनार्थमिति वयोधाः ब्रीहिकण्डनार्थे ग्रावा प्रेषणार्थः प्रस्तरस्तत्सहितमुलूखलं च, रक्षः अपहन्तु ब्रीह्यादीनां रक्षणभूतान् तुषान् अवघातैर्दूरीकरोतु । अथवा रक्षः यज्ञोपघातकं सत्त्वं राक्षसादिकम् अपहत्य दूरीकरोतु । हे मुसल ! उलूखल ! शूर्प ! चर्म आरोह चर्मासने अत्रास्तीर्णे तिष्ठ स्थिरतां लभस्व महि महत् शर्म सुखं कल्याणं वा अस्मभ्यं यच्छ । दम्पती यजमानजायापती पौत्रं पूतत्वसम्बद्धं पूतत्वहानेरुद्धूतम् अघं पापं मा नि गाताम् मा प्राप्नुताम् । मा कुत्रचिदशुचित्वजातं पापमेतयोरस्त्विति पौत्रं पुनातीति पुत्र उणादिः ष्ट्रन् । इडभावः गुणाभावश्च छान्दसः ।

वनस्पतिः सहदेवैर्न आगन् रक्षः पिशाचाँ अपबाधमानः ।

स उच्छ्रयातै प्र वदाति वाचं तेन लोकाँ अभि सर्वान् जयेम ॥१५॥

पदपाठः

वनस्पतिः । सह । देवैः । नः । आ । अगन् । रक्षः । पिशाचान् । अपऽबाधमानः । सः । उत् । श्रयातै । प्र । वदाति । वाचम् । तेन । लोकान् । अभि । सर्वान् । जयेम ॥१५॥

उलूखल उप्तान् ब्रीहीन् कण्डयितुमनेन मन्त्रेण मुसलमुच्छ्रयति । यदि वा निखातो यूपो विरोहति पल्लवितो भवति तदा अनेन मन्त्रेण जुहोति । अयं वनस्पतिः

खदिरादिवृक्षशाखा-निर्मितं मुसलं देवैः सह यज्ञियान् देवान् पुरस्कृत्य नः अस्मत्स-
न्निधौ आगन् आगतः । स च कीदृशः ? रक्षः रक्षतीति रक्षः ब्रीह्यादीनां
कणरक्षकस्तुषः । समूहार्थं एकवचनम् । तुषानिति यावत् । तान् तुषान् अपवाधमानः
आघातैर्दूरीकुर्वन् । अथवा रक्षः रक्षांसि यज्ञविध्युपघातकानि, तानि विद्रावयन् ।
तथा च पिशाचान् मांसाशिनः अयाजकान् मनुष्यान् जन्तून् वा अपवाधमानः अस्म-
त्समीपमागन्निति भावः । 'रक्षसां भागोऽसि निरस्तम् ।' (वा० सं० ६।१६) इति
श्रुतिरपि । सः वनस्पतिः मुसलरूपः उच्छ्रयातै उच्छ्रितो भवति तुषकण्डनार्थम् ।
आघातसमये च प्र वदाति वाचम् उच्चैर्वाणीं वदति तेन मुसलशब्देन वयं सर्वान्
लोकान् स्वर्गपर्यन्तान् अभि आभिमुख्येन जयेम । स ध्वनिरस्माकं स्वर्गप्राप्तौ सहायो
भवत्वित्यर्थः । उच्छ्रयातै उत्पूर्वस्य श्रयतेर्लेटि तिप् । 'वैतोऽन्यत्र ।' (पा० ३।४।६६)
इति ऐ ।

सप्त मेधान् पशवः पर्यगृह्णन् य एषां ज्योतिष्मां उत यश्चकर्श ।
त्रयस्त्रिंशद् देवतास्तान्सचन्ते स नः स्वर्गमभि नेष लोकम् ॥१६॥

पदपाठः

सप्त । मेधान् । पशवः । परि । अगृह्णन् । यः । एषाम् ।
ज्योतिष्मान् । उत । यः । चकर्श । त्रयःऽत्रिंशत् । देवताः । तान् ।
सचन्ते । सः । नः । स्वःऽगम् । अभि । नेष । लोकम् ॥१६॥

उलूखले निक्षिप्तान् ब्रीहीन् अनेन सापत्यौ अभिमृशतः । (कौ० ६।१।१३) ।
पशवः पश्यन्ति इति । प्राणिनो मनुष्यादयः । ते सप्त मेधान् सप्त प्रकाराणि
अन्नानि अन्न-हुत-प्रहुत-पयो-मनो-वाक्-प्राणादीनि पित्रा प्रजापतिना मेधया
निर्मितानि पर्यगृह्णन् भोजनार्थं स्वीचक्रुः । 'सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता ।'
(वृ० उ० १।५।१) इत्युपनिषत् । यद्वा सप्त मेधान् सप्त धान्यानि यव-ब्रीह्यादीनि
पर्यगृह्णन् । त्रयस्त्रिंशद् देवताः अपि तान् सप्त मेधान् सचन्ते । 'त्रयस्त्रिंशद् वै
देवताः सोमपाः त्रयस्त्रिंशदसोमपाः, अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या
वषट्कारश्च प्रजापतिश्च ते सोमपाः ... ।' (काठ० सं० २६।६) इति श्रुत्युक्ता देवा
अपि एतान् मेधान् सेवन्ते मनुष्यैर्दत्तान् स्वीकुर्वन्ति । यश्च देवः एषां त्रयस्त्रिं-
शत्संख्याकानां देवानां मध्ये ज्योतिष्मान् तेजस्वितमः उत तथा च यश्चकर्श यः सूक्ष्मः
इन्द्रियातीतः प्रजापतिः अस्मद्वत् मेधं परिगृह्य स्वर्गं लोकं नो नेष स्वर्गं प्रापयतु ।
मेधानां प्रभावेण स्वर्गोऽस्माकं भवतु । पशवः दृशिर् प्रेक्षणे भौवादिकात् 'अजिदृशि०'
(उ० १।२७) इति उः प्रत्ययः पशिरादेशश्च । नेष नयतेर्लुङि आर्षम् ।

स्वर्गं लोकमभि नो नयासि सं जायया सह पुत्रैः स्याम ।

गृह्णामि हस्तमनु मैत्रव्र मा नस्तारीन्निर्ऋतिर्मो अरातिः ॥१७॥

पदपाठः

स्वःऽगम् । लोकम् । अभि । नः । नयासि । सम् । जायया । सह ।
पुत्रैः । स्याम । गृह्णामि । हस्तम् । अनु । मा । आ । एतु । अत्र । मा ।
नः । तारीत् । निःऽऋतिः । मो इति । अरातिः ॥१७॥

स्वर्गं लोकमित्यनेन मन्त्रेण ब्रहीन् स्पृशन्त्या सापत्याया जायाया हस्तं
गृह्णाति । (कौ० सू० ६१।१४) । हे उलूखलस्थ ब्रीह्युपलक्षित स्वर्गौदन !
सापत्यामिमां मे जायां मां चेति सर्वान् नः अस्मान् स्वर्गं लोकं पुण्यलभ्यं दिव्यलोकम्
अभि नयासि स्वर्गं लोकं प्रति नय । तत्र स्वर्गे वयं जायया मम धर्मपत्न्या पुत्रैः च
सह सं स्याम सुखं वसेम । गृह्णामि हस्तं यथा पूर्वमपि विवाहसमये सौभगत्वाय
सहधर्माचरणाय अस्या मे जायाया हस्तो मया गृहीतस्तथा अस्मिन्नपि ब्रह्मादनसत्रे
गृह्णामीत्यर्थः । सा मा माम् अत्र अस्मिन् ब्रह्मादनसत्रे अनु आ एतु अनुसरतु । धर्मा-
चरणे अस्मिन् सा मे सहाया भवतु । अथवा अत्र अस्मिन् लोके सा मामन्वेतु ।
निर्ऋतिः नः मा तारीत् । 'पाप्मा वै निर्ऋतिः ।' (मा०श० ७।२।१।१) इति पाप-
रूपा 'निर्ऋतिगृहीता वा एषा स्त्री या पुंरूपा, निर्ऋतिगृहीत एष पुमान् यः
स्त्रीरूपः ।' (मै०सं० २।५।५) इति विरूपत्वापादिका देवता अस्मान् मा अभिभवतु ।
तया अभिभूता मा वयं लज्जास्पदं गच्छामेति । मा उ अरातिः शत्रुरपि मा अस्मान्
अभिभवतु । सर्वथा स्वर्गौदनप्रभावेण अनभिभूता जीवेम । तारीत् त्ऋ प्लवनतरणयोः
इत्यस्य लुङ् । माङ्योगे अडभावः ।

ग्राहिं पाप्मानमति तां अयाम तमो व्यस्य प्र वदासि वल्गु ।

वानस्पत्य उद्यतो मा जिहिंसीर्मा तण्डुलं विशरीर्देवयन्तम् ॥१८॥

पदपाठः

ग्राहिम् । पाप्मानम् । अति । तान् । अयाम । तमः । वि । अस्य ।
प्र । वदासि । वल्गु । वानस्पत्यः । उत्स्यतः । मा । जिहिंसीः । मा ।
तण्डुलम् । वि । शरीः । देवस्यन्तम् ॥१८॥

उलूखलस्थानां ब्रहीणां मुसलेनावकण्डने अयं प्रयुज्यते मन्त्रः । (कौ० सू०
६२।२२) । वानस्पत्य ! हे खदिरादिवनस्पतिनिर्मित मुसल ! तव प्रभावेण वयं

पाप्मानं पापयुक्तं, ग्राहिं गृहीत्वा स्ववशे कृत्वा पीडयितारं व्याधिं शोकं च अति
 अयाम् तस्य पीडां जयेम । तथैव तान् तत्सदृशान् अन्यान् अपि पीडयितृन् अति
 अयाम् अतिक्राम्येम अतीत्य पारं गच्छेम । हे मुसल ! तमः व्यस्य अज्ञानजम्
 अस्माकम् अन्धकारं नाशय, अज्ञानं नाशयेत्याशयः, तमोगुणं वा नाशय । वल्गु
 प्रवदासि ब्रीह्यवघातसमये त्वं मनोज्ञं ध्वनिं प्रकर्षेण करोषि । कर्णप्रियं ते अवघात-
 ध्वनिं पुनः पुनः शृणुयाम् इत्यर्थः । अवघाताय उद्यतः उपरि नीतः सज्जो वा त्वं
 मा जिहिंसीः अवघातकर्तारमन्यं वा समीपस्थं न क्षणुयाः पुनश्च देवयन्तं देवानात्मनः
 कामयन्तं देवकार्यार्थमुपयोक्ष्यमाणं तण्डुलम् अवघातसमये मा विशरीः न विशीर्णं,
 खण्डितं कुर्याः । त्वत्साहाय्येन अक्षतैस्तण्डुलैर्देवकार्यं सम्पादयेमेत्यर्थः । अयाम् अयं गतौ
 भ्वादेः लेट् । ग्राहिं गृह्णातेः 'सर्वघातुभ्य इन् ।' (उ० ४।१।१६), तम् । मा जिहिंसीः
 हिनस्तेः लुङि वधादेशाभावः । विशरीः विपूर्वस्य शृणातेर्लुङ्, ह्रस्वः छान्दसः ।

विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्तसयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ।

वर्षवृद्धमुप यच्छ शूर्पं तुषं पलावानप तद् विनक्तु ॥१६॥

पदपाठः

विश्वव्यचाः । घृतपृष्ठः । भविष्यन् । सयोनिः । लोकम् । उप ।
 याहि । एतम् । वर्षवृद्धम् । उप । यच्छ । शूर्पम् । तुषम् । पलावान् ।
 अप । तत् । विनक्तु ॥१६॥

कण्डितेभ्यो ब्रीहिभ्यस्तुषान् तृणादिकं च अपविनक्ति अनेन मन्त्रेण । तत्पूर्वं
 वर्षवृद्धमित्युत्तरार्धेन शूर्पं गृह्णाति । (कौ० सू० ६।१।२३।२४।२५) हे शूर्प !
 विश्वव्यचाः गृहोपकरणरूपेण सर्वत्र गृहेषु व्याप्तः, घृतपृष्ठः घृतं पृष्ठे यस्य तादृशः
 घृताक्तपृष्ठः । शूर्पस्योपरितने पृष्ठे घृतलेपनानन्तरं तद् यज्ञकार्ये उपयुज्यते ।
 सयोनिः भविष्यन् तण्डुलेभ्यः तुषानपवृज्य पक्वस्य ब्रह्मौदनस्य परम्परया सहाय-
 भूतत्वात् शूर्पस्तस्य सयोनिः । तादृशो भविष्यन् त्वम् एतं लोकम् इममस्मन्निवास-
 भूतं लोकं मनुष्यलोकम्, यद्वा स्वर्गौदनसत्रस्थानमिदम् उप याहि समीपमागच्छ ।
 अस्मान् उपतिष्ठेत्यर्थः । उत्तरार्धेन अपवेत्तारम् आमन्त्रययते । हे अपवेत्तः ! त्वमिमं
 वर्षवृद्धं वर्षायां वृद्धात् शरघासनिमित्तं शूर्पम् उपयच्छ गृहाण । तत् शूर्पं । शूर्पशब्दः
 पुंनपुंसकयोर्भवतीति नपुंसकेन निर्देशः । तत् शूर्पं तुषं धान्यत्वचम्, पलावान्
 तृणखण्डान् च ब्रीहिभ्यः अपविनक्तु दूरीकरोतु । विश्वव्यचाः व्यचतेस्तौदादिकात्
 असुन् औणादिकः ।

त्रयो लोकाः सम्मिता ब्राह्मणेन द्यौरेवासौ पृथिव्यन्तरिक्षम् ।

अंशून् गृभीत्वान्वारभेथामा प्यायन्तां पुनरा यन्तु शूर्पम् ॥२०॥

पदपाठः

त्रयः । लोकाः । सम्मिताः । ब्राह्मणेन । द्यौः । एव । असौ ।
पृथिवी । अन्तरिक्षम् । अंशून् । गृभीत्वा । अनुऽआरभेथाम् । आ ।
प्यायन्ताम् । पुनः । आ । यन्तु । शूर्पम् ॥२०॥

असौ दूरस्था द्यौः देवलोकः, इयं पृथिवी मनुष्यलोकः, इदम् अन्तरिक्षं
पितृलोकः इतीमे त्रयो लोकाः ब्राह्मणेन अनुचानेन विप्रेण संमिताः सम्यक् तपोबलेन
ज्ञाताः । अतस्तस्य ब्राह्मणस्य कृते ब्रह्मादनपाकावसरे अंशून् सोमलताया अग्राङ्कु-
रान् गृभीत्वा हस्ते कृत्वा अन्वारभेथाम् युवां सापत्यौ यजमानदम्पती तान् कण्डितान्
व्रीहीन् अनुस्पृशतम् । प्रातःकालीनं सोमसवनं कृत्वा कण्डनकर्म आरभेथाम् । एते
व्रीहयः यद्वा तुषाः । पुनः आप्यायन्तां पुनः क्षेत्रेषु जलपुष्टा भवन्तु । धान्यरूपेण च
पुनरपि शूर्पं तुषविजनार्थम् आयन्तु ब्रह्मादनव्रतपुण्येन अन्नवृद्धिरस्माकं भवत्वित्यहम् ।
मन्त्रेणानेन यजमानदम्पती तुषान् अपर्वजितान् अभिमृशतः । पुनरायन्तु
इति पुनः शूर्पं तण्डुलेषु तुषानुद्वपति यजमानः । (कौ० सू० ६१।२७,२८) ।

पृथग्रूपाणि बहुधा पशूनामेकरूपो भवसि सं समृद्ध्या ।

एतां त्वचं लोहिनीं तां नुदस्व ग्रावा शुम्भाति मलग इव वस्त्रा ॥२१॥

पदपाठः

पृथक् । रूपाणि । बहुऽधा । पशूनाम् । एकऽरूपः । भवसि । सम् ।
सम्ऽऋद्ध्या । एताम् । त्वचम् । लोहिनीम् । ताम् । नुदस्व । ग्रावा ।
शुम्भाति । मलगऽइव । वस्त्रा ॥२१॥

‘पृथग्रूपाणीत्यवक्षिणतीम् ।’ (कौ० सू० ६१।२६) इति अपवृक्तान् तुषान्
बहिः क्षिपति । हे ग्रावन् उलूखलरूप ! पशूनां पश्यन्तीति पशवो मनुष्यादयो जीवा-
स्तेषां बहुधा जीवजात्यनुसारम् अनेकप्रकाराणि पृथग् भिन्नानि रूपाणि भवन्ति ।
त्वं तु समृद्ध्या आत्मप्रभावेण, तव यज्ञाङ्गत्वादजितेन सुकृतेन एकरूपः एकमेव रूपं
यस्य सः अविकृतरूपः सं सम्यक् प्रकारेण भवसि असि । एतां समक्षं स्थिताम् इमां
लोहिनीं त्वचं व्रीहीणाम् आरक्तवर्णां त्वचं तुषरूपां नुदस्व अपवृज्य दूरे कुरु । अयं
ग्रावा उलूखलरूपः शुम्भाति शोधयति व्रीहीन् तुषमुक्तान् करोति । कथम् ? मलगः

इव यथा मलगो रजकः मलापवर्जनेन वस्त्रा वस्त्राणि शोधयति तद्वत् । मलगः मलं गलयतीति । 'मृजेष्टिलोपश्च' (उ० १।११०) इति कल् टिलोपश्च मलः । मलं गलयति मलगः, गल धातोर्दः ।

पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेशयामि तनूः समानी विकृता त एषा ।
यद्यत् द्युत्तं लिखितमर्पणेन तेन मा सुस्रोर्ब्रह्मणापि तद् वपामि ॥२२

पदपाठः

पृथिवीम् । त्वा । पृथिव्याम् । आ । वेशयामि । तनूः । समानी ।
विऽकृता । ते । एषा । यत्स्यत् । द्युत्तम् । लिखितम् । अर्पणेन । तेन । मा ।
सुस्रोः । ब्रह्मणा । अपि । तत् । वपामि ॥२२॥

पृथिवीं त्वेति कुम्भीं मृदा आलिम्पति । (कौ० सू० ६।१३०) । हे मृत्तिके !
पृथिवीं पृथिव्यां खनितां तद्रूपां त्वां त्वां पृथिव्याम् अस्यां मृत्तिकामय्याम् अतः पृथिव्यां
कुम्भ्याम् आवेशयामि प्रवेशयामि लिम्पामि वा । ते तव पृथिव्याः एषा मृत्-कुम्भी-
रूपा तनूः शरीरं विकृता मृत्स्वरूपाद् विकारं प्राप्ता । सैषा तनूः मृत्लेपनेन मया
समानी समरूपा क्रियते इति शेषः । यद् यद् एतस्याः कुम्भ्या अग्नौ पाकावसरे द्युत्तं
द्योतितम् अग्निना दग्धं, यद्वापि अर्पणेन पाकायाग्नौ निधानावसरे लिखितं धर्पणेन
क्षतं, तेन दग्धेन क्षतेन वा भागेन मा सुस्रोः मा स्रव । मृत्तिका-लेपनेन तत्सर्वं समं
भवत्विति । ब्रह्मणा अपि मन्त्रेणाप्यनेन तत् सर्वं क्षतं दग्धं च वपामि लेपनेन समं
करोमि । द्युत्तं द्युत् दीप्तौ इत्यस्य निष्ठा । इडभावश्छान्दसः । सुस्रोः सृ गतौ
क्षरणे चेत्यस्य लङ् । 'बहुलं छन्दसि ।' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुश्छान्दसः
द्वित्वं माङ् योगे अडभावश्च ।

जनित्रीव प्रति हर्यासि सूनुं सं त्वा दधामि पृथिवीं पृथिव्या ।
उखा कुम्भी वेद्यां मा व्यथिष्ठा यज्ञायुधैराज्येनातिषक्ता ॥२३॥

पदपाठः

जनित्रीऽइव । प्रति । हर्यासि । सूनुम् । सम् । त्वा । दधामि ।
पृथिवीम् । पृथिव्या । उखा । कुम्भी । वेद्याम् । मा । व्यथिष्ठाः । यज्ञ-
आयुधैः । आज्येन । अतिऽसक्ता ॥२३॥

यस्यामोदनः पच्यते तां स्थालीमुद्दिशति । हे स्थालि ! जनित्रीव सूनुं यथा
जननी स्वात्मजं प्रति हर्याति अग्रतो गत्वा सस्नेहमालिङ्गति तद्वत् त्वमपि मां प्रति-

हर्यासि मत्समीपमागत्य मां स्वीकरोषि । त्वा त्वां पृथिवीं मृत्तिकामयीं स्थालीं पृथिव्या
संदधामि वेदिरूपपृथिव्यामाधाय सम्यग् यथा न च्यवसे तथा स्थापयामि । उखा
स्थालीरूपा, कुम्भी घटिकारूपा पृथिवी, त्वं वेद्यां मा व्यथिष्ठाः वेद्युपरि निहिता
मा कम्पस्व स्थानान्मा च्युता भव । समीपे आस्तृतैः यज्ञायुक्तैः त्वम् अतिषक्ता असि ।
यज्ञायुधानि तव समीप एव सन्तीति न ते किञ्चिद् भयकारणमस्ति । पुनश्च आज्येन
अतिषक्ता लिप्ता सती पवित्रासि । अतो मा वेपस्व । हर्यासि हर्यं गतिकान्त्योः
भौवादिकस्य लेट् । उखा उख गतौ 'इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः ।' (पा० ३।१।१३५)
टाप् । कुम्भी कुं भुवम् उम्भति उम्भ प्रेरणे तौदादिकस्य कर्मण्यण् । शकन्च्वादित्वात्
पररूपम् । टिट्ढाणन्निति० डीप् ।

अग्निः पचन् रक्षतु त्वा पुरस्तादिन्द्रो रक्षतु दक्षिणतो मरुत्वान् ।
वरुणस्त्वाद्दंहाद्धरुणो प्रतीच्या उत्तरात् त्वा सोमः संददातै ॥२४॥

पदपाठः

अग्निः । पचन् । रक्षतु । त्वा । पुरस्तात् । इन्द्रः । रक्षतु ।
दक्षिणतः । मरुत्वान् । वरुणः । त्वा । दंहात् । धरुणे । प्रतीच्याः ।
उत्तरात् । त्वा । सोमः । सम् । ददातै ॥२४॥

'अग्निः पचन्निति पर्यादधाति ।' (कौ० सू० ६।१।६२) इति चरम् अग्नी
आदधाति । हे चरो ! अग्निस्त्वा ओदनरूपेण पचन् रन्धयन् त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि रक्षतु । 'अग्निर्वै पुरस्ताद् यत्तमाह पुरः इति । प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति
प्राञ्चमुपचरन्ति ।' (मा० श० ८।१।१।४) इति ब्राह्मणमपि । इन्द्रो मरुत्वान्
मरुद्भिः सहितः दक्षिणतः चरोर्दक्षिणे दिग्भागे रक्षतु । 'तं (इन्द्रं) हेमास्तिलो
(पत्नीभूता) दिशोऽतिचेरुः । इयं हैवास्यानुव्रततमा (पत्नी) आस येयं दक्षिणा
दिक् । तस्मादेष एतामेवाभ्युपावर्तते ।' (जै० ब्रा० २।६२) इति ब्राह्मणमपि ।
वरुणः प्रचेता देवः प्रतीच्याः धरुणे पश्चिमदिग्भागस्थे धरुणे धारयतीति धरुण
आधारः तस्मिन् आधारप्रदेशे त्वा त्वां रक्षतु । 'यत्पश्चाद् वासि वरुणो राजा भूतो-
वासि ।' (जै० उ० ३।५।२।२) इत्युपनिषदपि । उत्तरात् उत्तरदिग्भागस्थधरुणे
त्वा त्वां सोमः सं ददातै सम्यक् स्वीकरोतु रक्षतु । सर्वासु दिक्षु देवास्त्वां रक्षन्त्विति
भावः । वरुणः 'ऋवृदादिभ्य उन्न' (उ० ३।५३) ।

पूताः पवित्रैः पवते अभ्राद् दिवं च यन्ति पृथिवीं च लोकान् ।
ता जीवला जीवधन्याः प्रतिष्ठाः पात्र आसिक्ताः पर्यग्निरिन्धाम् ॥

पदपाठः

पूताः । पवित्रैः । पवन्ते । अत्रात् । दिवम् । च । यन्ति ।
 पृथिवीम् । च । लोकान् । ताः । जीवलाः । जीवधन्याः । प्रतिस्थाः ।
 पात्रे । आसिक्ताः । परि । अग्निः । इन्धाम् ॥२५॥

तण्डुलश्रपणात् पूर्वमुखायां मन्त्रेणानेन पवित्रानादधाति 'शुद्धाः पूताः पूताः
 पवित्रैरिति पवित्रे अन्तर्धाय ।' (कौ० सू० ६१।३४) इत्यनुसारम् । पवित्रैः कुश-
 पवित्रैः पूताः शुद्धा इमाः स्थाल्यां निक्षिप्यमाणा आपः अत्रात् मेघात् पवन्ते
 वहन्ति । एता आपः दिवं स्वर्गं लोकम् अन्तरिक्षं वा वाष्परूपेण यन्ति गच्छन्ति ।
 ततः च पृथिवीं वृष्टिरूपेणेत्येवं त्रीन् लोकान् गच्छन्ति । ताः एता जीवलाः जीवं
 जीवनं लान्ति ददतीति जीवला जीवनदात्र्यः, जीवधन्याः जीवेभ्यो मनुष्यादिभ्यो
 धन्या धननिमित्तभूता वा प्रतिष्ठाः प्राणिनामाधारभूता आपः पात्रे स्थाल्याम्
 आसिक्ताः पाकाय निहिताः । अग्निः ता अपः परि परितः इन्धाम् प्रज्वलतु ।
 अत्रात् दुभृन् धारणपोषणयोरित्यस्य दैवादिकस्य 'तुन्दशोकयो०' (पा० ३।२।५)
 इति सूत्रे 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।' इति वार्तिकेन कः । न विभक्ति
 इत्यभ्रम् । जीवलाः जीववत्यः जीवयुक्ताः । 'सिध्मादिभ्यश्च ।' इति मत्वर्थीयो लच् ।

आ यन्ति दिवः पृथिवीं सचन्ते भूम्याः सचन्ते अध्यन्तरिक्षम् ।

शुद्धाः सतीस्ता उ शुम्भन्त एव ता नः स्वर्गमभि लोकं नयन्तु ॥२६॥

पदपाठः

आ । यन्ति । दिवः । पृथिवीम् । सचन्ते । भूम्याः । सचन्ते ।
 अधि । अन्तरिक्षम् । शुद्धाः । सतीः । ताः । ऊँ इति । शुम्भन्ते । एव ।
 ताः । नः । स्वःऽगम् । अभि । लोकम् । नयन्तु ॥२६॥

इमा उखायां निक्षिप्ता आपः दिव आयन्ति स्वर्गात्प्रभवन्ति । अतः शुद्धाः इति
 भावः । ता एता आपः पृथिवीं सचन्ते भूमौ जलाशयेषु समूह्यन्ते तत्रस्थाः स्नानपान-
 भोजनकृष्यादिपूषयुज्यन्त इति । भूम्याः पुनः अन्तरिक्षम् अधि सचन्ते वाष्पीभूयोर्ध्वं
 गता मेघरूपेण अन्तरिक्षे तिष्ठन्ति । ता इमाः शुद्धाः सतीः निर्मलाः पवित्राश्च सत्यः
 उ निश्चयेन, शुम्भन्ते एव शोभन्त एव । एवकारो निश्चयदाढ्यार्थः । निःशङ्कं
 हृद्यदर्शना भवन्तीत्यर्थः । एवं भूता ताः आपः नः अस्मान् स्वर्गं लोकमभि स्वोत्पत्ति-
 भूतं स्वर्गमुद्दिश्य नयन्तु । स्वर्गमस्मान् प्रापयन्तु ।

उतेव प्रभ्वीरुत संमितास उत शुक्राः शुचयश्चामृतासः ।

ता ओदनं दंपतिभ्यां प्रशिष्टा आपः शिक्षन्तीः पचता सुनाथाः ॥२७॥

पदपाठः

उतऽइव । प्रऽभ्वीः । उत । समऽमितासः । उत । शुक्राः । शुचयः ।
च । अमृतासः । ताः । ओदनम् । दंपतिभ्याम् । प्रऽशिष्टाः । आपः ।
शिक्षन्तीः । पचत । सुनाथाः ॥२७॥

उत पुनश्च हे आपः ! यूयं प्रभ्वीः इव प्रभव्यः प्रभूता इव सर्वत्रापां सद्भावात् ।
उत पुनश्च सम्मितासः सर्वत्र समानभावेन मिताः समप्रमाणाः भवथ । उत शुक्राः
धवलोज्ज्वला भास्वराश्च, शुचयः शुद्धाः, अमृतासः न कदापि मृताः सनातनाः स्थ ।
सृष्ट्यारम्भात्पूर्वमपि युष्माकं सद्भावात् । ता यूयं प्रशिष्टाः प्रकृष्टं यथास्यात्तथा
ईश्वरेणाज्ञप्ताः, शिक्षन्तीः शुचित्वमस्मान् उपदिशन्त्यः शिक्षयन्त्यः सुनाथाः शोभना-
भिराशीभिर्युक्ताः शुभाशिषो वितरन्त्यः दंपतिभ्यां याजकजायापतिभ्यां तयोरर्थे
ओदनं पचत श्रपितानिमान् तण्डुलान् पचत । अद्भिरमूभिरोदनोऽस्माकं प्रसिध्यत्व-
त्यर्थः । शिक्षन्तीः शिक्षयन्त्य इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । पचता इति सांहितिको दीर्घः ।

संख्याता स्तोकाः पृथिवीं सचन्ते प्राणापानैः संमिता ओषधीभिः ।

असंख्याता ओप्यमानाः सुवर्णाः सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम् ॥२८॥

पदपाठः

समऽख्याताः । स्तोकाः । पृथिवीम् । सचन्ते । प्राणापानैः ।
समऽमिताः । ओषधीभिः । असमऽख्याताः । आऽउप्यमानाः । सुवर्णाः ।
सर्वम् । वि । आपुः । शुचयः । शुचित्वम् ॥२८॥

पचनार्थायां स्थाल्यां जलं निक्षिप्य तदनन्तरं मन्त्रेणानेन तण्डुलानावपति ।
(कौ०सू० ६१।३६) । स्थाल्यां तण्डुलावापसमये संख्याताः परिमिताः स्तोका जलस्य
बिन्दवः पृथिवीं सचन्ते भूम्यां पतन्ति । एते जलबिन्दवः प्राणापानैः प्राणादिभिः
पञ्चभिर्वायुभिः सम्मिताः तैः सदृशा जीवनदायिनः, ओषधीभिश्च सम्मिता
आरोग्यप्रदा भवन्ति । तामु च ओप्यमानाः पचनाय । निक्षिप्यमाणाः सुवर्णाः
शोभनवर्णपिताः तण्डुलाः असंख्याताः अगणिताः, शुचयः शुभ्राः सन्तः, सर्वं शुचित्वं
पावित्र्यमपां भास्वरत्वं च व्यापुः शुचित्वं प्राप्य स्वयं शुचयः सञ्जाताः । ओप्यमानाः
आङ्पूर्वादि वपतेः कर्मणि शानच् ।

उद्योधन्त्यभि वल्गन्ति तप्ताः फेनमस्यन्ति बहुलांश्च बिन्दून् ।

योषेव दृष्ट्वा पतिमृत्विषयायैतैस्तण्डुलैर्भवता समापः ॥२६॥

पदपाठः

उत् । योधन्ति । अभि । वल्गन्ति । तप्ताः । फेनम् । अस्यन्ति ।
बहुलान् । च । बिन्दून् । योषाऽइव । दृष्ट्वा । पतिम् । ऋत्विषाय ।
एतैः । तण्डुलैः । भवत । सम् । आपः ॥२६॥

अग्नौ तप्ताः एता आपः उद्योधन्ति उद्युध्यन्ते । यथा क्रोधतप्ता योधाः
उच्छल्योच्छल्य युध्यन्ते यथा च योधा परस्परमाहूय युध्यन्ते तद्वदेता आपः
अभिवल्गन्ति उत्कलनध्वनिं कुर्वाणाः परस्परमाह्वयन्त्य इव यद्वा उदगत्य
सम्मुखा भवन्ति । तप्ताः फेनम् अस्यन्ति प्रक्षिपन्ति उदगिरन्तीत्यर्थः । योधा यथा
क्रुद्धा मुखात् फेनमुदगिरन्ति तथा उत्कलनजनितं फेनं बहिरुखाया उदगिरन्ति परिवहन्ति
च तथैव बहुलान् बिन्दून् जलबिन्दून् अपि अस्यन्ति योधा यथा शस्त्राण्यस्यन्ति तद्वत् ।
योषा पुरुषकामा स्त्री पतिं दृष्ट्वाैव ऋतुस्नाता सती ऋत्विषाय ऋतुसम्बन्धिने
गर्भाधानाय यथा भर्तारं दृष्ट्वा मिलित्वा संभवति सङ्गच्छते तथैव ऋत्विषाय ऋतौ
वसन्ताद्ये भवाय अस्मै ब्रह्मादनयागाय एतैः स्थाल्यां निक्षिप्तैस्तण्डुलैः सम्भवत, तैः
सङ्गत्य तान् पचत । स्थाल्यां निक्षिप्तानां श्रपणेश्यं मन्त्रो विनियुक्तः । उद्योधन्ति
यवेदेवादिकस्य व्यत्ययेन शप् परस्मैपदं च । ऋत्विषाय ऋतोः तदस्य सम्प्राप्तमित्यर्थे
“छन्दसि घस् ।” (पा० ५।१।१०६) । ‘क्रियार्थोपदो’ (पा० २।३।१४) इति तुमुन्नर्थे
चतुर्थी ।

उत्थापय सीदतो बुध्न एनानद्भिरात्मानमभि सं स्पृशन्ताम् ।

अमासि पात्रैरुदकं यदेतन्मितास्तण्डुलाः प्रदिशो यदीमाः ॥३०॥

पदपाठः

उत् । स्थापय । सीदतः । बुध्ने । एनान् । अत्सभिः । आत्मानम् ।
अभि । सम् । स्पृशन्ताम् । अमासि । पात्रैः । उदकम् । यत् । एतत् ।
मिताः । तण्डुलाः । प्रदिशः । यदि । इमाः ॥३०॥

हे ओदनपाकाधिष्ठातः ! बुध्ने स्थाल्यास्तलभागे सीदतः एनान् निष्क्रियान्
तण्डुलान् उत्थापय घृतांस्तान् स्थाल्या निष्कासय । एते तण्डुलाः उत्कलद्भिः

अद्भिः जलैः आत्मानम् अभि अभितः संस्पृशन्ताम् सम्यक् संस्पृश्यन्ताम् । यग्लोप-
श्छान्दसः । यदेतद् अत्र स्थाल्याम् उदकं वर्तते तदहं पात्रैः यज्ञपात्रैः अमासि यावन्मानं
गृहीतवान् । तथैव तण्डुलाः अपि मिताः यथावश्यं गृहीताः । यदि इमाः प्रदिशः
योऽयं स्थालीमध्ये रिक्तो दिग्भागः स तान् पक्वान् ओदनभूतान् तण्डुलान् माययितुं
पर्याप्तो भवेदित्याशासे । अमासि माङ् माने लुङि उत्तमैकवचनम् ।

प्र यच्छ पशुं त्वरया हरौषमहिंसन्त ओषधीर्दान्तु पर्वन् ।

यासां सोमः परि राज्यं बभूवामन्युता नो वीरुधो भवन्तु ॥३१॥

पदपाठः

प्र । यच्छ । पशुम् । त्वरय । आ । हर । ओषम् । अहिंसन्तः ।
ओषधीः । दान्तु । पर्वन् । यासाम् । सोमः । परि । राज्यम् । बभूव ।
अमन्युताः । नः । वीरुधः । भवन्तु ।

प्रयच्छ पशुं मिति दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति । (कौ०सू० ६१।३८) हे दर्भ-
हारक ! इमं पशुं दर्भकर्तृनाथं दात्रं त्वरया प्रयच्छ सत्वरं दृढं गृहाण । ओषं क्षिप्रं
यथा स्यात्तथा आहर दर्भानानय । ये केचन दर्भाहरणं कुर्वन्ति ते सर्वे ओषधीः अहिं-
सन्तः दर्भरूपा ओषधीः कर्तृनेन यथा न नश्येयुस्तथा कर्तयन्तः पर्वन् पर्वणि पर्व-
ग्रन्थेरुपरितने भागे दान्तु लुनन्तु । यासां दर्भरूपोषधीनां सोमः ओषधीनां
रसापादनेन उज्जीवयिता देवः राज्यं परि राज्यस्योपरि अधिष्ठाता बभूव भवति,
ताः सोमराज्ये स्थिता वीरुधो दर्भाद्याः नः अस्मान् प्रति अमन्युताः मन्योरभावः
अमन्युस्तं तन्वन्ति कुर्वन्ति ता अमन्युता अक्रोधकरा अशोककरा वा भवन्तु । यद्वा
अस्मान् प्रति क्रोधरहिता भवन्तु ।

नवं बहिरोदनाय स्तृणीत प्रियं हृदश्चक्षुषो वल्ग्वस्तु ।

तस्मिन् देवाः सह दैवीर्विशन्तिवमं प्राशनन्त्वृतुभिर्निषद्य ॥३२॥

पदपाठः

नवम् । बहिः । ओदनाय । स्तृणीत । प्रियम् । हृदः । चक्षुषः ।
वल्गु । अस्तु । तस्मिन् । देवाः । सह । दैवीः । विशन्तु । इमम् । प्र ।
अशनन्तु । ऋतुभिः । निऽसद्य ॥३२॥

नवं बहिरिति बहिस्तृणाति (कौ०सू० ६०।४०) इति ओदननिधानस्थले
आहृतान् दर्भान् आस्तृणाति । हे ऋतिवजः ! ओदनाय अस्य पक्वस्य स्वर्गोदनस्य कृते

तन्निधानभूमौ नवं बर्हिः नवैर्दर्भैर्निर्मितमासनं स्तृणीत आस्तृणुत । इदं बर्हिः दर्भासनं हृदः प्रियं हृदयस्य प्रीतिपात्रं, चक्षुषः बन्धु प्रियदर्शनम् अस्तु भवतु । तस्मिन् एतस्मिन् कुशासने देवाः यज्ञियाः सह दैवीः देवीभिः स्वपत्नीभिः सह विशन्तु उपविशन्तु आसीदन्तु । देवेभ्य इदं दर्भासनमास्तीर्यत इति भावः । अस्मिन्दर्भासने निषद्य उपविश्य ऋतुभिः ऋतुष्वनुकूलं यथा भवेत्तथा इमम् ओदनं प्राशनन्तु मद्दत्तमिम-
मोदनं भक्षयन्तु । स्तृणीतेति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः ।

वनस्पते स्तीर्णमा सीद बर्हिरग्निष्टोमैः संमितो देवताभिः ।

त्वष्ट्रेव रूपं सुकृतं स्वधित्यैना एहाः परि पात्रे ददृशाम् ॥३३॥

पदपाठः

वनस्पते । स्तीर्णम् । आ । सीद । बर्हिः । अग्निष्टोमैः । सम्मितः ।
देवताभिः । त्वष्ट्राऽइव । रूपम् । सुकृतम् । स्वधित्या । एना । एहाः ।
परि । पात्रे । ददृशाम् ॥३३॥

वनस्पते स्तीर्णमिति मन्त्रेण दर्भासने पात्रौ निदधाति । (कौ० सू० ६१।४३) । वनस्पते हे तन्निमित्तयज्ञपात्र ! इदं त्वदर्थे स्तीर्णं विस्तारितं बर्हिः दर्भासनम् आसीद आगत्योपविश । पुनश्च हे यज्ञपात्र ! त्वम् अग्निष्टोमैः अग्नये ये स्तोमाः स्तुतिमन्त्रा गीयन्ते तैः देवताभिः सम्मितः सम्मानितोऽसि । देवता अपि त्वामुपस्तुवन्ति । यद्वा उद्गातृभिर्मन्त्रैः स्तुतं त्वं देवताभिः समानत्वेन स्वीकृतमसि । अतोऽस्मिन्नासन उपवेष्टुं त्वमर्हसि । त्वष्ट्रा इव काष्ठकारेण स्वधित्या परशुना साधनेन ते रूपं सुकृतं शोभनं कृतम् अस्ति । एना एतादृशेन पात्रेण सह, एहाः आसमन्ताद् यज्ञफल-
मीहमानाः यजमानादयः पात्रे परि यज्ञपात्रस्यास्य परितः ददृशाम् दृश्यन्ताम् । यजमानादयः सर्वे यज्ञपात्रस्य परितस्तिष्ठन्तु । तथा कृत्वा सुकृतं लभन्तामिति भावः । एना एतच्छब्दस्य तृतीयायाम् एनादेशः, 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३६) इति आजदेशः । एहाः आङ्पूर्वाद् ईह चेष्टायामित्यस्माद् 'गुरोश्च हलः' (पा० ३।३। १०३) इति अः । ददृशाम् दृशेः कर्मणि लोट्, बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः, द्वित्वम् । अस्य अत् । तलोपः पररूपम् 'आमेतः' (पा० ३।४।६०) इत्याम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।८) इति रुट् ।

षष्ट्यां शरत्सु निधिपा अभोऽच्छात् स्वः पक्वेनाभ्यऽश्नवातै ।

उपैनं जीवान् पितरश्च पुत्रा एतं स्वर्गं गमयान्तमग्नेः ॥३४॥

पदपाठः

षष्ट्याम् । शरत्सु । निधिऽपाः । अभि । इच्छात् । स्वऽः ।
पक्वेन । अभि । अश्नवातै । उप । एनम् । जीवान् । पितरः । च । पुत्राः ।
एतम् । स्वऽगम् । गमय । अन्तम् । अग्नेः ॥३४॥

षष्ट्यां शरत्सु इत्यनेन मन्त्रेण अग्नेः पश्चाद्भागे ओदनमुपसादयति ।
(कौ० सू० ६२।६) । निधिपाः निधिमग्निरूपं पाति अग्निहोत्रमनाहतं यो रक्षति
सोऽग्निहोत्री षष्ट्यां शरत्सु गार्हपत्याधानानन्तरमेतावत्सु संवत्सरेषु व्यतीतेषु,
अभीच्छात् स्वर्गादनस्य फलं प्राप्नुमभीच्छेत् आशासीत् । तावन्ति वर्षाण्यग्निहोत्रं
जुह्वानस्य तत् फलार्हत्वं संपद्यत इति भावः । किं तत्फलम् ? स्वः पक्वेन अभ्यश्नवातै
पक्वेन ब्रह्मादनेन कारणेन यजमानः स्वर्गं लोकं अभ्यश्नुते प्राप्नोति । पितरो
यजमानस्य पूर्वजाः पुत्राः सन्तानभूताः पुत्रपौत्राद्याश्च ये दिवं प्राप्नुवन्ति ते एनं
ब्रह्मादनम् उपजीवान् उपजीवन्तु । ओदनस्तेषां जीविका भवतु । हे ब्रह्मादन ! एतं
यजमानम् अग्नेः अन्तम् अग्निहोत्रव्रतस्यान्ते लभ्यमानं स्वर्गं गमय । स यथा स्वर्गं
लभते तथा कुरु । अश्नवातै अश्नोतेर्लेट् । अभीच्छात् विध्यर्थे लिङ् । उपजीवान्
लेट् ।

धर्ता ध्रियस्व धरुणे पृथिव्या अच्युतं त्वा देवताश्च्यावयन्तु ।

तं त्वा दम्पती जीवन्तौ जीवपुत्रावुद् वासयातः पर्यग्निधानात् ॥३५॥

पदपाठः

धर्ता । ध्रियस्व । धरुणे । पृथिव्याः । अच्युतम् । त्वा । देवताः ।
च्यवयन्तु । तम् । त्वा । दंपती इति दम्, ऽपती । जीवन्तौ । जीवऽपुत्रौ ।
उत् । वासयातः । परि । अग्निऽधानात् ॥३५॥

धर्तेति मन्त्रेणोदनमुद्गासयति । (कौ० सू० ६१।४१) । यूपनिखननेऽप्यस्य
विनियोगो वेदाने । हे ओदन ! त्वं धर्ता स्वर्गादीष्टफलस्य धारकोऽसि । तथैव
पृथिव्याः धरुणे धारणकर्मणि ध्रियस्व स्तम्भवत्पृथिवीं धारय । दृढस्त्वं पृथिवीं
स्थिरां धारय । अच्युतं च्यावयितुमशक्यं यज्ञेभ्य उत्पन्नात् सुकृताद्धेतोः अतिदृढं
त्वा त्वामोदनं देवताः देवाः च्यावयन्तु स्वस्थानात् स्वर्गं प्रति गन्तुं त्वां प्रेरयन्तु ।
ओदनप्रिया देवास्त्वां स्वर्गं नयन्त्विति । तम् एतादृशं देवानां प्रीतिभाजनं त्वा त्वां
जीवन्तौ दीर्घायुषौ दम्पती अक्षुण्णादाम्पत्यौ यजमानजायापती, जीवपुत्रौ ययोर-

पत्यानां नैकमपि नष्टं तादृशौ दम्पती पर्यग्निधानात् पर्यग्निकरणानन्तरं स्थापितस्य ओदनस्याधानस्थानात् उद्वासयात् त्वाम् उद्वासयताम्, स्थाल्या बहिरुद्धरताम् । धरुणे 'धारेणिलुक् च' (पा० उणादिदशपादी ५।६०) इत्युनन् ।

सर्वान्समागा अभिजित्य लोकान् यावन्तः कामाः समतीतृपस्तान् ।
वि गाहेथामायवनं च दर्विरेकस्मिन् पात्रे अध्युद्धरैनम् ॥३६॥

पदपाठः

सर्वान् । सम् । आगाः । अभिजित्य । लोकान् । यावन्तः । कामाः ।
सम् । समतीतृपः । तान् । वि । गाहेथाम् । आयवनम् । च । दर्विः ।
एकस्मिन् । पात्रे । अधि । उत् । हर । एनम् ॥३६॥

सर्वान्समागा इति मन्त्रेणोदनं चमसेनालोडयति दर्व्या चान्यस्मिन् पात्रे उद्धरति । (कौ० सू० ६२।१) । हे ओदन ! त्वं सर्वान् लोकान् स्वर्गादीन् अभिजित्य अभितः सर्वथा जित्वाऽऽत्मवशे कृत्वा समागाः सम्यग् विजयेन वर्धमानः अत्रागतोऽसि । अतो यजमानमपि स्वर्गं लोकं प्रापयितुं त्वं प्रभुः । अस्माकं यजमानत्विगादीनां यावन्तः येऽपि केचन कामाः मनोरथा आसन् तान् त्वं समतीतृपः सम्यक् प्रकारेण अस्माकं कामास्त्वया तर्पिताः । इदम् आयवनम् अयमालोडकश्चमसः दर्विश्च उभौ युवामोदने विगाहेथाम् चमस आलोडनार्थं दर्विश्च पात्रान्तरे ओदनमुद्धतुं युवामुभौ ओदनस्यान्तः प्रविशतम् इत्यर्थः । हे पाचक ऋत्विक् ! एनम् एतादृशमोदनं दर्व्या एकस्मिन् अपरस्मिन् पात्रे उद्धर स्थाल्या बहिर्निष्कासय । समतीतृपः सम् अतिपूर्वस्य तृप्यतेः णिच् सन् लुङ् । आयवनम् आङ्पूर्वस्य यीतेल्युट् ।

उप स्तृणीहि प्रथय पुरस्ताद् घृतेन पात्रमभि धारयेतत् ।
वाश्वेवोस्त्रा तरुणं स्तनस्युमिमं देवासो अभिहिङ् कृणोत ॥३७॥

पदपाठः

उप । स्तृणीहि । प्रथय । पुरस्तात् । घृतेन । पात्रम् । अभि ।
धारय । एतत् । वाश्वाऽइव । उस्त्रा । तरुणम् । स्तनस्युम् । इमम् ।
देवासः । अभिहिङ् कृणोत ॥३७॥

उपस्तृणीहीति मन्त्रः ओदनस्याज्येनोपस्तरणविधौ विनियुक्तः । (कौ० सू० ६१।४५) । हे ओदनपात्रधारक ! ओदनमिमं पुरस्तात् प्रथय अग्रे विस्तारय, घृतेन आज्येन उपस्तृणीहि अभ्यङ्घि । ओदनस्योपरि आज्यस्याधारं कुर्वित्यर्थः । एतत्

पात्रम् ओदनो यस्मिन्नुद्धर्तव्यस्तत्पात्रमपि घृतेन अभिधारय आज्येनाभ्यङ्गि ।
हे देवासः हे यज्ञिया देवाः ! इममभि इममोदनमभितः स्थित्वा हिङ्करोत हर्ष-
सूचकं हिङ् इति ध्वनिं कुरुत । कथमिति ? वाश्रा इव यथा वाश्राः रेभमाणाः उन्नाः
पयस्विन्यो गावः स्तनस्युं स्तनमात्मन इच्छन्तं पयः पातुकामं तरुणं वत्सतरं
दृष्ट्वा हर्षविश्वशात् हिङ् इति ध्वनिं कुर्वन्ति तद्वत् । वाश्रा वाशृ शब्दे 'स्फायि-
तञ्चि०' (उ० २।१३) इति रक् । उन्नाः वस निवासे रक् । स्तनस्युं 'सुप आत्मनः
क्वच्' (पा० ३।१।८), 'सर्वप्रातिपदिकानां क्वचि लालसायां सुगमुकौ' (वा० पा०
७।१।५१) इति सुगागमः । 'क्वाच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उः ।

उपास्तरीरकरो लोकमेतमुरुः प्रथतामसमः स्वर्गः ।

तस्मिच्छ्रयातै महिषः सुपर्णो देवा एनं देवताभ्यः प्र यच्छान् ॥३८

पदपाठः

उप । अस्तरीः । अकरः । लोकम् । एतम् । उरुः । प्रथताम् ।
असमः । स्वःऽगः । तस्मिन् । श्रयातै । महिषः । सुऽपर्णः । देवाः ।
एनम् । देवताभ्यः । प्र । यच्छान् ॥३८॥

हे यजमान ! त्वमिममोदनम् उपास्तरीः देवानाम् ऋत्विजां च पात्रेषु अस्थी-
दनस्य उपास्तरणं परिवेशनं कृतवानसि । तेन च सुकृतेन त्वम् एतम् उरुं विशालं
लोकं स्वर्गलोकम् अकरः । त्वमेतेन सुकृतेन स्वर्गं जितवानसि । अयम् असमः स्वर्गः
नास्ति समो येन तादृग् अद्वितीयः स्वर्गलोकः त्वत्कृते प्रथतां विस्तारं लभतां, त्वां
प्राप्नोत्वित्यर्थः । अयं चापि महिषो महनीयः पूज्यः सुपर्णः शोभनो पर्णो पक्षौ
यस्य सः दृढाभ्यां पक्षाभ्यामिति दूरं गन्तुं क्षमं ओदनः तस्मिन् स्वर्गे श्रयातै तत्र
स्वर्गे तिष्ठतु । येभ्य ओदन आस्तीर्णस्ते देवा अन्याभ्योऽपि देवताभ्यः देवेभ्य एनम्
ओदनं प्रयच्छान् प्रयच्छन्तु । ओदनोऽयं सर्वेषां देवानां प्रीतिकरो भवत्विति ।
उपास्तरीः श्रयातै प्रयच्छानित्यादीनि लेटि रूपाणि । महिषः 'अविमह्योष्टिषन् ।'
(उ० १।४८) ।

यद्यज्जाया पचति त्वत् परः परः पतिर्वा जाये त्वत् तिरः ।

सं तत् सृजेथां सह वां तदस्तु संपादयन्तौ सह लोकमेकम् ॥३९॥

पदपाठः

यत्स्वयत् । जाया । पचति । त्वत् । परःऽपरः । पतिः । वा ।
जाये । त्वत् । तिरः । सम् । तत् । सृजेथाम् । सह । वाम् । तत् । अस्तु ।
सम्ऽपादयन्तौ । सह । लोकम् । एकम् ॥३९॥

हे यजमान ! जाया तव भार्या त्वत् परः परः त्वत्तः परमविज्ञातं पुनः पुनः यद्यत् पचति स्वार्थायैव करोति । वा अथवा जाये हे यजमानपत्नि ! तव पतिः भर्ता त्वत् तिरः तवाविज्ञातं पचति करोति तत् उभाभ्यामविज्ञातं कृतं संसृजेथाम् परस्परंज्ञातं स्वीकृतं कुरुतम् । यदेव पत्न्यैकया पत्या वैकाकिना रहसि कृतं तद् वां युवयोरुभयोरपि सहकृतवद् अस्तु भवतु । यतो युवां सह सहकारेण एकं समानं लोकं स्वर्गं सम्पादयन्तौ प्राप्नुवन्तौ स्थः । यदेव युवयोरिह कृतं तत् सहभक्तं भवेत् सम एव लोकः स्वर्गो युवयोर्भवेत् । परः परशब्दाद् असुन् छान्दसः । तिरः अन्तर्धौ तिर्यगर्थेऽव्ययम् ।

यावन्तो अस्याः पृथिवीं सचन्ते अस्मत् पुत्राः परि ये संबभूवुः ।
सर्वास्तां उप पात्रे ह्वयेथां नाभिं जानानाः शिशवः समायान् ॥४०॥

पदपाठः

यावन्तः । अस्याः । पृथिवीम् । सचन्ते । अस्मत् । पुत्राः । परि ।
ये । सम्बभूवुः । सर्वान् । तान् । उप । पात्रे । ह्वयेथाम् । नाभिम् ।
जानानाः । शिशवः । सम्ऽआयान् ॥४०॥

अन्वारब्धो यजमानो जपति यावन्तो अस्या इति (कौ० सू० ६२।१३) । अस्याः मे जायाया अस्मत् मानार्थे बहुवचनम् । मत्तः संभूता यावन्तः यावत्संख्याकाः पुत्राः पृथिवीं सचन्ते जीवन्तो भूमौ वर्तन्ते ये च तेषामपि अस्मत्पुत्राणां पुत्राः परि परितो यत्र यत्रास्मत्पुत्रा वसन्ति तत्र संबभूवुः जाताः, तान् पुत्रपौत्रान् सर्वान् पात्रे भोक्तव्ये उपह्वयेथां युवां यजमानदम्पती तान् सर्वानाहूय भोजयेथाम् । भोजयेथामिति यजमानस्य यजमानमुद्दिश्योक्तिः । पित्रोः सन्ततिभूताः पुत्रपौत्रादयः सहैव वसेयुः सहोपभुञ्जीयुर्न विभजेयुः । नाभिं स्वोत्पत्तेः केन्द्रभूतौ पितरौ जानानाः सम्यगवधारयमाणास्ते शिशवः पित्रोः शिशुभूताः पुत्रपौत्रादयः समायान् समागच्छन्तु सहैव वसन्तु ।

वसोर्या धारा मधुना प्रपीना घृतेन मिश्रा अमृतस्य नाभयः ।
सर्वास्ता अव रुन्धे स्वर्गः षष्ट्यां शरत्सु निधिपा अभीच्छात् ॥४१॥

पदपाठः

वसोः । याः । धाराः । मधुना । प्रपीनाः । घृतेन । मिश्राः ।
अमृतस्य । नाभयः । सर्वाः । ताः । अव । रुन्धे । स्वऽऽगः । षष्ट्याम् ।
शरत्सु । निधिऽपाः । अभि । इच्छात् ॥४१॥

वसोर्या धारा इति मन्त्रेणोदनं मधुघृतादिभिरुपसिञ्चति । (कौ० सू० ६२।१८) । वसोः उत्तमस्य हविषः याः धाराः ओदनोपरि सिच्यमानाः, मधुना क्षौद्रेण मधुररसेन वा प्रपीनाः पुष्टतां नीताः, घृतेन आज्येन मिश्राः मिश्रिताः अमृतस्य अमरत्वस्य दीर्घायुषो नाभयः योनिभूताः सन्ति ताः सर्वाः वसोर्धाराः, स्वर्गोऽवरुन्धे स्वर्गे यजमानस्य सुखार्थं समूह्य निदधाति । निधिपाः ओदनरूपस्य निधेः रक्षिता यजमानः षष्ट्यां शरत्सु तावत्संख्याकेषु वत्सरेषु सर्वं तत्स्वर्गे सुरक्षितं वसोर्धारारूपं फलम् अभीच्छात् अभीच्छतु । तावता कालेन तत्फलं प्राप्तुं योग्यो भवतु । अभीच्छात् लेट् ।

निधिं निधिपा अभ्येनमिच्छादनीश्वरा अभितः सन्तु येऽन्ये ।

अस्माभिर्दत्तो निहितः स्वर्गस्त्रिभिः काण्डैस्त्रीन्स्वर्गानरुक्षत् ॥४२

पदपाठः

निऽधिम् । निधिऽपाः । अभि । एनम् । इच्छात् । अनीश्वराः । अभितः । सन्तु । ये । अन्ये । अस्माभिः । दत्तः । निऽहितः । स्वऽगः । त्रिऽभिः । काण्डैः । त्रीन् । स्वऽगान् । अरुक्षत् ॥४२॥

निधिपाः स्वर्गोदनरूपस्य निधेः पालयिता एनं तज्जन्यस्य सुकृतस्य निधिम् अभीच्छात् प्राप्तुमिच्छतु । नान्यो येन स्वर्गोदनव्रतं नाचरितम्, ये अन्ये जना यैरिदम् ओदनव्रतं नाचरितं ते अनीश्वराः स्वर्गं प्राप्तुमसमर्थाः तस्य सुकृतवतो यजमानस्य अभितः सन्तु तमाश्रयन्तु । यजमानस्तान् स्वर्गसुखं लम्भयिष्यतीत्येवमाशास्य तमाश्रयन्तु । स यजमानो ब्रूते— अस्माभिः यजमानत्विग्भिः दत्तः निहितः स्थापितश्च योऽयमोदनः स स्वर्गः स्वर्लोकां गन्ता भवति । त्रिभिः काण्डैः देवपित्र्यब्राह्मेति विभागैस्तेभ्यो दत्तः स त्रीन् स्वर्गान् देवपितृब्रह्मणां निवासभूतान् स्वर्गसदृशान् त्रीन् लोकान् अरुक्षत् आरोहतु ।

अग्नी रक्षस्तपतु यद् विदेवं क्रव्यात् पिशाच इह मा प्र पास्त ।

नुदाम एनमप रुध्मो अस्मदादित्या एनमङ्गिरसः सचन्ताम् ॥४३॥

पदपाठः

अग्निः । रक्षः । तपतु । यत् । विऽदेवम् । क्रव्यऽग्रत् । पिशाचः । इह । मा । प्र । पास्त । नुदामः । एनम् । अप । रुध्मः । अस्मत् । आदित्याः । एनम् । अङ्गिरसः । सचन्ताम् ॥४३॥

ओदनस्य पर्यग्निकरणे अग्नी रक्ष इति मन्त्रस्य विनियोगः कौशिकसूत्रे (६२।१४) उक्तः । अग्निः अयम् ओदनस्य परितो नीयमानः विदेवं विरुद्धं देवेभ्यः देवरहितं देवेष्ववास्थारहितं वा यद् रक्षः दुष्टसत्त्वं यो वा राक्षसस्तं तपतु दाहकेन स्वतेजसा पीडयतु । पीडयित्वा अपसारयत्विति भावः । क्रव्यात् आममांसभक्षकः पिशाचो दुष्टसत्त्वम् इह अस्मदीयायां यज्ञभूमौ अस्मन्निवासे वा मा प्र पास्त मा जलं पिबतु । जलमपि यथा न लभते तथा स पिशाचः दूरे निष्कासितो भवतु । एनं क्रव्यादं पिशाचं नुदामः दूरे अपसारयामः । पुनः एनम् अस्मत् अस्मत्त अप रुध्मः न यथा समीपमागच्छेत्तथा अस्मत्तस्तं दूरे प्रतिहतं कुर्मः । आदित्याः द्वादशादित्या दिविस्थाः एनं पिशाचं विदेवं च राक्षसं सचन्ताम् तं गच्छन्तु अस्मत्तो दूरं चापसारयन्तु । अङ्गिरसः अपि मुनय एनं सचन्ताम् । स्वतपोवलेन तान् अस्मत्तो दूरे निष्कासयन्तु “असावेवास्माद् यदादित्यः उद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति ।” (काठक सं० ३१।१०) इति श्रुतिरपि । प्रपास्त पातेरात्मनेपदं छान्दसम् । रुध्म इत्यत्र नलोपश्छान्दसः ।

आदित्येभ्यो अङ्गिरोभ्यो मध्वदं घृतेन मिश्रं प्रति वेदयामि ।

शुद्धहस्तौ ब्राह्मणस्यानिहत्यैतं स्वर्गं सुकृतावपीतम् ॥४४॥

पदपाठः

आदित्येभ्यः । अङ्गिरःऽभ्यः । मधु । इदम् । घृतेन । मिश्रम् । प्रति । वेदयामि । शुद्धहस्तौ । ब्राह्मणस्य । अनिऽहत्य । एतम् । स्वःऽगम् । सुऽकृतौ । अपि । इतम् ॥४४॥

मधुरसेनोदनमुपसिञ्चत्यनेन मन्त्रेण यजमानः । (कौ० सू० ६२।१८) । अहं यजमानः इदं मधु क्षौद्रमिदम्, अन्यं वा मधुरं रसं घृतेन मिश्रं सहितम् ओदनोपरि सिक्तम् आदित्येभ्यो देवेभ्यः अङ्गिरोभ्यश्च ऋषिभ्यः रक्षःपिशाचापनोदकेभ्यः प्रति-वेदयामि इदमादित्येभ्यो न ममेति, इदमङ्गिरोभ्यो न ममेत्युक्तवैव निवेदयामि । इतः परम् ऋत्विग् ब्रूते हे यजमानदम्पती ? युवां शुद्धहस्तौ दानादिक्रियया पवित्र-हस्तौ सन्तौ, ब्राह्मणस्य अनिहत्य ब्राह्मणं न कदापि वृत्त्युपघातेन पीडयित्वा, ब्राह्मणस्य वृत्तिरनुपहता यथा भवेत्तथा कृत्वेति भावः । सुकृतौ ओदनेष्टिरूपाण्यने-कानि सुकृतानि कुर्वन्तौ तत्प्रसादलभ्यं स्वर्गमपीतं प्राप्नुतम् ।

इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात् परमेष्ठी समाप ।

आ सिञ्च सर्पिर्घृतवत् समङ्ग्ध्येष भागो अङ्गिरसो नो अत्र ॥

पदपाठः

इदम् । प्र । आपम् । उत्सतमम् । काण्डम् । अस्य । यस्मात् ।
लोकात् । परमेऽस्थी । सम्ऽआप । आ । सिञ्च । सर्पिः । घृतऽवत् । सम् ।
अङ्ग्धि । एषः । भागः । अङ्गिरसः । नः । अत्र ॥४५॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वार्धेनौदने घृतक्षेपायापानं करोति, उत्तरार्धेन च घृतं पर्याप्त-
मभिषिञ्चति । यस्मात् लोकात् स्वर्गात् परमेष्ठी प्रजापतिः इममौदनं समाप सम्यक्
प्राप्तवान् तस्यास्यौदनस्य त्रिष्वेकम् उत्तमं भागं घृतमधुमिश्रं स्वादिष्टं काण्डं
भागम् अहं यजमानः प्रापं प्राप्तवानस्मि । अयमेको भागो मदीयोऽस्तु । अस्मिन्नौदने
सर्पिः घृतम् आसिञ्च समङ्ग्धि च संमिश्रय । एष अयम् अत्र घृतवत् घृतयुक्तोऽयं
भागः नः अस्माकम् अङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्राणां भवतु । यद्वा इदमङ्गिरोभ्यो न मम
इति तेभ्यो निवेदितोऽयं भागस्तेषां भवतु ।

सत्याय च तपसे देवताभ्यो निधिं शेर्वाधिं परि दद्म एतम् ।

मा नो द्यूतेव गान्मा समित्यां मा स्मान्यस्मा उत्सृजता पुरा मत् ॥४६॥

पदपाठः

सत्याय । च । तपसे । देवताभ्यः । निऽधिम् । शेवऽधिम् । परि ।
दद्मः । एतम् । मा । नः । द्यूते । अत्र । गात् । मा । सम्ऽइत्याम् । मा ।
स्म । अन्यस्मै । उत् । सृजत । पुरा । मत् ॥४६॥

एतम् अस्मत्समक्षं स्थितं ब्रह्मौदनरूपं शेर्वाधिं सुखदायकं निधिं सत्याय सत्या-
चरणेन ब्रह्मवर्चसः प्राप्तये । 'स यः सत्यं वदति यथाग्निं समिद्धं तं घृतेनाभिषिञ्चेदेवं
हैनं स उद्दीपयति, तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति श्वः श्वः श्रेयान् भवति ।' (मा०श०
२।२।२।१६) इति ब्राह्मणमपि भवति । तपसे सत्याय च तपसः सत्यस्य च
प्राप्तिहेतोः । "ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।" (ऋ० १०।१६०।१) इति
श्रुतिरपि । देवताभ्यः परिदद्मः तेभ्यो निवेदयामः । एष देवानां भागोऽस्तु । स
देवभागः नः अस्माकं द्यूते मा अत्रगात् केवलं मनोविनोदायाचरिते द्यूते न तं देवभागम्
अविचारितं हारयेम । मा समित्यामवगात् समिती समाजे मिलितानां जनानां
सत्कारक्रियायां देवानगणाय्य नोपयुञ्जाम । अहं यजमानो नैवं करिष्यामि । न वा
यूयमन्ये कुटुम्बस्था यूयम् ऋत्विजश्च मत्पुरा मम समक्षं मामवगणाय्य अन्यस्मै
अनर्हयि कस्मैचित् देवभागमेतम् उत्सृजत दत्त । देवानामेव कृतेऽयं भागोऽस्ति ।

अहं पचाम्यहं ददामि ममेदु कर्मन् करुणेऽधि जाया ।

कौमारो लोको अजनिष्ट पुत्रोऽन्वारभेथां वय उत्तरावत् ॥४७॥

पदपाठः

अहम् । पचामि । अहम् । ददामि । मम । इत् । ऊं इति । कर्मन् ।
करुणे । अधि । जाया । कौमारः । लोकः । अजनिष्ट । पुत्रः ।
अनुऽआरभेथाम् । वयः । उत्तरऽवत् ॥४७॥

अहं यजमानः पचामि मयैव प्रयत्नेनाजितं यज्ञार्थमुपयुनज्मि । अहं ददामि
देवपितृब्राह्मणेभ्यो निष्ठापूर्वकं ब्रह्मौदनमिमं ददामि । तेभ्यो दत्त्वा शिष्टं मुनज्मीति
भावः । मम जाया धर्मपत्नी करुणे कर्मन् अभिमतफलदायकेऽस्मिन् कर्मणि (ऋ०
१।१००।७) अधि अधिकृता सहधर्माचरणे पत्नीत्वेन साधिकारा इत् उ सहाया
आसीदेव । कौमारो लोकः बालभावेन मनोज्ञः पुत्रः अजनिष्ट ब्रह्मौदनप्रभावेणाव-
योजितः । हे यजमानदम्पती ! युवां ब्रह्मौदनपचनोपेतम् उत्तरावत् उदात्तरकर्मो-
पेतं वयो जीवनीयमायुः आरभेथाम् । अद्यप्रभृति वां जीवनमुदात्तरं धर्मकर्मोपेतं
सुखकरं भवतु । करुणे करोतेः “क्ववृदारिश्य उन्नं (उ० ३।५३) इति भावे उन्नं ।

न किल्बिषमत्र नाधारो अस्ति न यन्मित्रैः समममान एति ।

अनूनं पात्रं निहितं न एतत् पक्कारं पक्वः पुनरा विशाति ॥४८॥

पदपाठः

न । किल्बिषम् । अत्र । न । आऽधारः । अस्ति । न । यत् ।
मित्रैः । सम्ऽअममानः । एति । अनूनम् । पात्रम् । निऽहितम् । नः ।
एतत् । पक्कारम् । पक्वः । पुनः । आ । विशाति ॥४८॥

न किल्बिषमत्र नात्र ब्रह्मौदनकर्मणि कश्चिद्दोषः, न आधारोऽस्ति, कश्चि-
दस्त्यत्र दोष इति कल्पनायाः कश्चिद्बोधः शास्त्रसम्मत आधारो नास्ति । यद्वा
आधारोऽवनतिः पापम् । ब्रह्मौदनस्याकरणे पापमित्यपि न । यत् च मित्रैः सह
समममानः एति इत्यपि न । मित्राणामेव साहाय्येन कार्यमोदनपचनादिकं कर्तुं
प्रभवतीत्यपि न । अपि तु स्वयमपि केवलस्तत्कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । एतत्समक्षं
स्थितं नः अस्मदीयम् अनूनं न न्यूनं सम्पूर्णं पात्रम् अत्र निहितम् अस्ति । अनूनं
पूर्णपात्रमिदमत्र वर्तते । अतो देवपितृब्राह्मणेभ्यो दानकर्मणि न किञ्चिन्न्यूनं भविष्यति,
अयमस्माभिः पक्वः ब्रह्मौदनः पुनः पक्कारम् आविशति । इष्टफलदानरूपेण पुनः

यजमानं प्राप्नोति । अनेन यजमानस्येष्टलाभो भवतीत्यर्थः । आधारः अवनतिरित्यर्थे
आङ्पूर्वस्य घृङ् अवध्वंसने अवधाने चेत्यस्य भावे घञो रूपम् । किल्बिषं किल श्वेत्य-
क्रीडनयोस्तुदादेः 'किलेर्बुक् च' (उ० १।५०) इति टिषच् बुगागमश्च ।

प्रियं प्रियाणां कृणवाम तमस्ते यन्तु यतमे द्विषन्ति ।

धेनुरनङ्वान् वयोवय आयदेव पौरुषेयमप मृत्युं नुदन्तु ॥४६॥

पदपाठः

प्रियम् । प्रियाणाम् । कृणवाम । तमः । ते । यन्तु । यतमे ।
द्विषन्ति । धेनुः । अनङ्वान् । वयःऽवयः । आऽयत् । एव । पौरुषेयम् ।
अप । मृत्युम् । नुदन्तु ॥४६॥

प्रियाणाम् अस्मत्प्रीतिभाजनानां स्वजनानां सुहृदां च प्रियं मनोज्ञकुलं
हितं च यद्भवेत् तत् कृणवाम तदाचराम । यतमे-ये केचन जनाः द्विषन्ति अस्मासु
द्वेषबुद्धयः ते सर्वे तमः यन्तु ब्रह्मादनप्रभावेण अन्धकारान्तरिता भवन्तु, न कश्चन
तान् जानातु, अविज्ञाता वा नश्यन्तु । पुनश्चास्यौदनस्य प्रभावेण धेनुः नवप्रसूता
बहुदुग्धदा गौः, अनङ्वान् शकटवहनसमर्थ उक्षा, वयः अन्नम्, वयः अस्मदीयं जीवनं
यदेव किञ्चिल्लभेमहि तत्सर्वम् आयत् धनादिकस्यायः प्राप्तिः, इत्येते सर्वे पदार्थाः
प्राप्तमात्रा एव पौरुषेयं मृत्युम् अपनुदन्तु अस्मत्कुलजानाम् अकालमरणं दूरीकुर्वन्तु ।
अनङ्वान् अनो वहतीति । 'अनसि वहेः क्विबनसो डश्च' । अनसः सकारस्य डत्वम् ।
(सा० ऋ० ३।५३।१८) । धेनुः घेट् पाने भौवादिकात् 'घेट इच्च' (उ० ३।३४)
इति नुः ।

समग्नयो विदुरन्यो अन्यं य ओषधीः सचते यश्च सिन्धून् ।

यावन्तो देवा दिव्याश्चतपन्ति हिरण्यं ज्योतिः पचतो बभूव ॥५०॥

पदपाठः

सम् । अग्नयः । विदुः । अन्यः । अन्यम् । यः । ओषधीः । सचते ।
यः । च । सिन्धून् । यावन्तः । देवाः । दिवि । आऽतपन्ति । हिरण्यम् ।
ज्योतिः । पचतः । बभूव ॥५०॥

दक्षिणादानावसरे ऋत्विग्भिरनेन मन्त्रेणाशीः प्रयुज्यते । (कौ० सू० ६।२।२२।
२७) । अग्नयः अन्योन्यं सं विदुः ते परस्परं सम्यग् जानन्ति । के ते अग्नयः ? यः

ओषधीः सचते ओषधीषु स्थितस्ताः पचति । यश्च सिन्धून् सचते जलेषु स्थितस्तानि बाष्पीकृत्य जलवर्षकान् मेघानन्तरिक्षं आतनोति । यावन्तः च देवाः सूर्याद्या ग्रहानक्षत्राणि चैते ज्योतीरूपाः दिवि स्वर्गे आतपन्ति द्योतन्ते ते सर्वे, यश्च हिरण्यं ज्योतिः भूमिष्ठं स्वर्णादिधातुरूपं यज्ञवेदिस्थं च सर्वमेतद् विविधमाग्नेयं तेजः पचतो ब्रह्मादनेष्टिं कुर्वतो यजमानस्य बभूव । सोऽग्निवत् पाचकः पावकस्तेजस्वी वसुमांश्च भवति ।

एषा त्वचां पुरुषे सं बभूवानग्नाः सर्वे पशवो ये अन्ये ।

क्षत्रेणात्मानं परि धापयाथोऽमोतं वासो मुखमोदनस्य ॥५१॥

पदपाठः

एषा । त्वचाम् । पुरुषे । सम् । बभूव । अग्नाः । सर्वे । पशवः । ये । अन्ये । क्षत्रेण । आत्मानम् । परि । धापयाथः । अमाऽउतम् । वासः । मुखम् । ओदनस्य ॥५१॥

त्वचां शरीरच्छादनभूतानां त्वचाम् एषा त्वक् तन्तुनिर्मितवस्त्ररूपा केवलं पुरुष एव सम्बभूव । पुरुषस्यैव केवलं वस्त्ररूपा त्वक् भवति येनासौ शरीरं छादयति । अन्येषां पशुपक्षिणां यद्यप्येतादृशी वस्त्ररूपा त्वक् नास्ति तथापि ये अन्ये वस्त्रविहीनाः पशवः ते सर्वे अग्नाः सन्ति रोमाच्छन्नशरीरत्वात्तेषाम् । हे यजमानदम्पती ! क्षत्रेण क्षताद् रोगकारणात् शैत्यादिकात् त्रायते यद्वस्त्रं तेन आत्मानं परिधापयाथः । स्वशरीरे वस्त्रमेतादृक् परिधत्तम् । अमोतम् अमा स्वगृहे उतं ततं निर्मितं वासो वस्त्रम् ओदनस्य स्वगौदनयागस्य मुखं सर्वेषु यज्ञविधिषु प्रधानो विधिः । यद्वा तस्य यागस्य मूर्धन्यमङ्गम् । वस्त्रदानेन महत्पुण्यं युवयोर्भविष्यतीति भावः । क्षत्रेण क्षतात् त्रायत इति । पृषोदरादित्वात् साधु । अमोतम् । अम गतौ भावे घञ्, टाप् अमा । वेज् तन्तुसन्धाने क्तः अमा उतं स्वप्रयत्ननिर्मितम् ।

यदक्षेषु वदा यत् समित्यां यद्वा वदा अनृतं वित्तकाम्या ।

समानं तन्तुमभि संवसानौ तस्मिन्सर्वं शमलं सादयाथः ॥५२॥

पदपाठः

यत् । अक्षेषु । वदाः । यत् । सम्ऽइत्याम् । यत् । वा । वदाः । अनृतम् । वित्तऽकाम्या । समानम् । तन्तुम् । अभि । सम्ऽवसानौ । तस्मिन् । सर्वम् । शमलम् । सादयाथः ॥५२॥

यदक्षेषु वदा यत् समित्यां यद्वा वदा अनृतं वित्तकाम्या ।

समानं तन्तुमभि संवसानौ तस्मिन्सर्वं शमलं सादयाथः ॥५२॥

पदपाठः

यत् । अक्षेषु । वदाः । यत् । सम्ऽइत्याम् । यत् । वा । वदाः ।
अनृतम् । वित्तऽकाम्या । समानम् । तन्तुम् । अभि । सम्ऽवसानौ ।
तस्मिन् । सर्वम् । शमलम् । सादयाथः ॥५२॥

हे यजमान ! यदनृतम् असत्यभाषणम् अक्षेषु वदाः अक्षक्रीडायां जयार्थ-
मवदः । यद् वा समित्यां सभायामनृतं वदाः, अन्यैः सह स्पर्धायामसत्यमवदः, यत्
यच्चानृतं वित्तकाम्या धनलाभाय अवदः, तत् सर्वं शमलम् अनृतभाषणजनितं मलं
पापं समानं तन्तुम् अभिसंवसानौ समानैस्तन्तुभिर्निमित्तम् अथवा समानैरच्छिन्नै-
स्तन्तुभिर्निमित्तमखण्डमेकं तन्तुं वस्त्रम् परिदधानौ युवां यजमानदम्पती तस्मिन्
अखण्डे वस्त्रे धारिते सति सादयाथः सर्वं तत् शमलं मलं नाशयथः । अनेन वस्त्रेण
धारितेन सर्वं युवयोरसत्यभाषणोत्थं पापं विनश्यतीत्यर्थः । वदाः वदतेलेट् । वित्त-
काम्या टालोपश्छान्दसः ।

वर्षं वनुष्वपि गच्छ देवांस्त्वचो धूमं पयुत्पातयासि ।

विश्वव्यचा घृतपृष्ठो भविष्यन्तसयोनिर्लोकमुप याह्येतम् ॥५३॥

पदपाठः

वर्षम् । वनुष्व । अपि । गच्छ । देवान् । त्वचः । धूमम् । परि ।
उत् । पातयासि । विश्वऽव्यचाः । घृतऽपृष्ठः । भविष्यन् । सऽयोनिः ।
लोकम् । उप । याहि । एतम् ॥५३॥

यजमानेन त्यक्त ! जीर्णवस्त्र ! देवान् गच्छ स्वर्गं देवान् प्राप्नुहि । तत्र च
गत्वा वर्षमपि वनुष्व वृष्टिर्यथा पृथिव्यां भवेत् तथा देवान् याचस्व । अनेन त्यक्तेन
जीर्णवाससा देवाः पृथिव्यां वृष्टिं प्रेरयन्तु । त्वचो धूमं शरीरे रजोरूपं मलं पयुत्पातयासि
परितः आसमन्तात् त्वं दूरीकृतवान् असि । अद्य यावत् त्वया मलात् शरीररक्षा
कृता । इतः प्रभृति त्वं विश्वव्यचाः विश्वव्यापकः यथेच्छं गच्छन् घृतपृष्ठः घृतं
जलं पृष्ठे शरीरे यस्य तादृशो मेघरूपो भूत्वा स्वर्गोदनेन सयोनिः भविष्यन् समान-
द्युस्थानो भविष्यन् एतं स्वर्गं लोकमुपयाहि दिवं गत्वा स्वर्गोदनेन सह तत्र वस ।
पयुत्पातयासि लेट् ।

तन्वँऽस्वर्गो बहुधा वि चक्रे यथा विद आत्मन्नन्यवर्णाम् ।

अपाजैत् कृष्णां रुशतीं पुनानो या लोहिनी तां ते अग्नौ जुहोमि ॥५४

पदपाठः

तन्वँऽम् । स्वःऽगः । बहुऽधा । वि । चक्रे । यथा । विदे । आत्मन् ।
अन्यऽवर्णाम् । अप । अजैत् । कृष्णाम् । रुशतीम् । पुनानः । या ।
लोहिनी । ताम् । ते । अग्नौ । जुहोमि ॥५४॥

स्वर्गः दिवं प्रति गच्छन् अयमोदनः तन्वं शरीरं बहुधा अनेकै रूपैः विचक्रे
विकारं प्राप्नोति । भिन्नान्यनेकानि रूपाणि धारयति । यथा अहम् ऋत्विक् स्वयम्
आत्मन् आत्मनि स्वान्तः अन्यवर्णां स्थूलात् शरीरादन्यरूपां तनूँ विदे विन्दामि
वेद्मि वा । यथा तपस्विनो ब्राह्मणस्य स्थूलात् शरीरादन्यत् तेजोमयं दिव्यं शरीर-
मध्यात्मं भवति तथा स्थूलरूपस्यास्योदनस्य भिन्नरूपं दिव्यं शरीरमनेकधा भवति ।
स ओदनः ओदनदाता च यजमानः रुशतीं तेजोमयीं सत्त्वगुणमयीं शुभ्रां तनूँ पुनानः
अधिकाधिकं शुद्धां कर्तुं यतमानः सन् कृष्णां श्यामवर्णां तमोगुणमयीं तनूम् अपाजैत्
जित्वा अपाकरोति । हे यजमान ! या ते अन्या लोहिनी रजोगुणमयी रक्तवर्णा तनूः ताम्
अपि शुद्धतरां कर्तुम् अग्नौ पावके ज्ञानाग्नौ जुहोमि । ब्रह्मोदनदानेन यजमानस्य
सात्त्विकं शुभ्रं दिव्यं रूपं जायते इति भावः । विदे वेत्तेर्लटि आत्मनेपदमार्षम् ।
यथाविन्दतेर्नलोप आत्मनेपदं च छान्दसं भवति । अपाजैत् अपआङ् पूर्वस्य जयतेर्लुङि
सिजभाव आर्षः ।

प्राच्यै त्वा दिशेऽग्नयेऽधिपतयेसिताय रक्षित्र आदित्यायेषुमते ।

एतं परि दध्नस्तं नो गोपायतास्माकमैतोः ।

दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषज्जरा मृत्यवे परि णो ददात्वथ

पक्वेन सह सं भवेम ॥५५॥

पदपाठः

प्राच्यै । त्वा । दिशे । अग्नये । अधिऽपतये । असिताय । रक्षित्रे ।
आदित्याय । इषुऽमते । एतम् । परि । दध्नः । तम् । नः । गोपायत ।
आ । अस्माकम् । आऽएतोः । दिष्टम् । नः । अत्र । जरसे । नि ।
नेषत् । जरा । मृत्यवे । परि । नः । ददातु । अथ । पक्वेन । सह ।
सम् । भवेम ॥५५॥

वयं यजमानत्विर्गादयः एतं त्वा त्वाम् अस्मत्समक्षं स्थितं स्वर्गौदनं प्राच्यै दिशे परिदद्यः । सा प्राची तेनास्मभ्यं सुखावहा भवतु । पुनश्च त्वां स्वर्गौदनं प्राच्या अधिपतये अग्नये परिदद्यः । 'प्राची दिग्गिर्देवता ।' (मै०सं० १।५।४), 'प्राची दिक् वसन्त ऋतुरग्निर्देवता (मै०सं० २।७।२०) इत्यादि श्रुतेरग्निः प्राच्या अधिपतिः प्रसिद्धः, स ओदनदानेनास्मभ्यं सुखावहो भवतु । पुनश्च त्वां असिताय रक्षित्रे तन्नाम्ने प्राच्या दिशः क्षेत्रपालाय कृष्णसर्पाय तन्नाम्ने वा धान्वाय राज्ञे परिदद्यः । स प्राच्यामस्मान् अवत्विति । 'समीची नामासि प्राची दिक् तस्यास्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता ।' (तै०सं० ५।५।१०।१) इति श्रुतेः असितः प्राच्या रक्षिता क्षेत्रपालः । 'असितो धान्वो राजेत्याह, तस्यासुरा विशस्तऽइमऽआसतइति० ।' (मा०श० १३।४।३।११) इत्येवं ब्राह्मणोक्त असितो धान्वः कश्चिदसुरो राजा । सोऽस्मान् यथा रक्षेदिति त्वां ब्रह्मौदनं तस्मै परिदद्यः । पुनश्च त्वां ब्रह्मौदनम् इष्टुमते आदित्याय सवाणासनः शरधरः आदित्योऽस्मान् दिव्यपदं दर्शयत्विति तस्मै परिदद्यः । हे अग्न्यादयो देवाः ! तं नः ओदनं गोपायत रक्षत, अस्माकम् ऐतोः यावत्पर्यन्तं वयं तत्र दिवं न प्राप्नुमस्तावत् अस्माकम् आगमनपर्यन्तमित्यर्थः । नः अस्माकं दिष्टं भागधेयं जीवनम् अत्र अस्मिन् लोके जरसे निनेषत् जरापर्यन्तं यथा प्राप्नुयात्तथा स ब्रह्मौदनो नैपुण्येन नयतु । जरा एव च नः अस्माकं जीवनं मृत्यवे परिददातु, जरां प्राप्यैव परिणते पूर्णं वयसि मृत्युरस्मान् प्राप्नोतु । अथ मरणानन्तरं स्वर्गं पक्वेन इह लोकेऽस्माभिः कृतेषु स्वर्गौदनयागेषु पक्वस्यौदनस्य सुकृतेन, सह सं भवेम संयुक्ता भवेम । स्वर्गे तत्पुण्यं लभेमहि । ऐतोः आङ् पूर्वादिणो गत्यर्थकात् 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।' (उ० १।७।५) इति तुः । तस्य ऐतोः । नि नेषत् नयतेर्लेट् ।

दक्षिणायै त्वा दिश इन्द्रायाऽधिपतये तिरश्चिराजये रक्षित्रे यमायेष्टुमते । एतं परिदद्यस्तं० ॥५६॥

पदपाठः

दक्षिणायै । त्वा । दिशे । इन्द्राय । अधिपतये । तिरश्चिराजये । रक्षित्रे । यमाय । इष्टुमते । एतम् । परि । दद्यः । तम्० ॥५६॥

पुनश्च वयं त्वा स्वर्गौदनं त्वां दक्षिणायै दिशे परिदद्यः । सा यथा अस्माकं सुखावहा स्यादिति तस्यै परिदद्यः । पुनश्च दक्षिणस्या अधिपतये इन्द्राय त्वां प्रयच्छामः । 'अथैनम् इन्द्रं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवा अभ्यषिञ्चन् भौज्याय ।' (ऐ०ब्रा० ८।१४) इति ब्राह्मणमपि भवति । पुनश्च तिरश्चिराजये शरीरत्वचि

तिरश्चीना धवला राजयः पङ्क्तयो यस्य तस्मै चित्रकाय सर्पाय दक्षिणस्याः रक्षित्रे क्षेत्रपालाय, पुनश्च इषुमते यमाय तां दिशं रक्षितुं धृतायुधाय यमाय त्वां परिदक्षः शेषं पूर्ववत् ।

प्रतीच्यै त्वा दिशे वरुणायाऽधिपतये पृदाकवे रक्षित्रेऽन्नायेषुमते
एतं० ॥५७॥

पदपाठः

प्रतीच्यै । त्वा । दिशे । वरुणाय । अधिऽपतये । पृदाकवे । रक्षित्रे ।
अन्नाय । इषुमते एतम्० ॥५७॥

पुनर्वयं त्वा त्वां प्रतीच्यै दिशे तस्यां दिशि नः सुखहेतोः परिदक्षः । तस्याश्च दिशः अधिपतये वरुणाय त्वां परिदक्षः । 'यत् पश्चाद् वासि वरुणो राजा भूतो वासि ।' (जै० उ० ३।५।२।२) इत्युपनिषदपि । पुनश्च पृदाकवे तीव्रविषाय सर्पाय कीदृशाय ? इषुमते गतिमते, ईष गतिहिंसादर्शनेषु (भ्वा०) घातोः 'ईषेः किच्च' (उ० १।१३) इत्युः । यद्वा धनुर्धराय तथा प्रतीच्या रक्षित्रे क्षेत्रपालाय त्वां परिदक्षः । तथा च अन्नाय रक्षित्रे त्वां परिदक्षः । साक्षाद्देहधारिणेऽन्नदेवाय यद्वा रुद्राय यस्यान्नमिषुस्तस्मै त्वां समर्पयामः । 'नमो अस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः ।' (मै० सं० २।६।६) इति श्रुतेः । शेषं व्याख्यातम् । पृदाकवे पर्दत इति पृदाकुः । पर्द कुत्सिते शब्दे इत्यस्मात् 'पर्देन्तिसम्प्रसारणमल्लोपश्च ।' (उ० ३।५०) इति काकुप्रत्ययः रेफस्य सम्प्रसारणं च ।

उदीच्यै त्वा दिशे सोमायाधिपतये स्वजाय रक्षित्रे शन्या
इषुमत्यै । एतं० ॥५८॥

पदपाठः

उदीच्यै । त्वा । दिशे । सोमाय । अधिऽपतये । स्वजाय । रक्षित्रे ।
अशन्यै । इषुमत्यै० ॥५८॥

पुनर्वयं त्वा ब्रह्मादनं त्वाम् उदीच्यै दिशे तत्र सुखप्राप्त्यर्थं परिदक्षः । तथा च तस्या दिशः अधिपतये सोमाय त्वां परिदक्षः 'उत्तरा ह वै सोमो राजा' (ऐ० ब्रा० १।८) इति ब्राह्मणात् । तथा च स्वजाय लोहितवर्णाय सर्पाय उदीच्या रक्षित्रे क्षेत्रपालाय, अशन्यै सघोषायै विद्युते इषुमत्यै धनुर्धर्यै चेति सर्वं पूर्ववत् ।

ध्रुवायै त्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय ।

रक्षित्र ओषधीभ्य इषुमतीभ्यः । एतं० ॥५६॥

पदपाठः

ध्रुवायै । त्वा । दिशे । विष्णवे । अधिऽपतये । कल्माषऽग्रीवाय ।
रक्षित्रे । ओषधीभ्यः । इषुऽमतीभ्यः । एतम्० ॥५६॥

पुनर्वयं त्वा त्वां ब्रह्मादनं ध्रुवायै दिशे, ध्रुवा पृथिवी तस्यै अधोदिशे तत्र
सुखप्राप्त्यर्थं परिदद्मः । तस्या ध्रुवाया अधिपतये विष्णवे जगतां धर्त्रे त्वां परिदद्मः ।
कल्माषग्रीवाय कल्माषकण्ठाय रक्षित्रे । कल्माषः कलङ्कः सितवर्णस्यासितः असि-
तस्य वा सितः अस्ति कण्ठे यस्य स महासर्पस्तस्मै ध्रुवाय क्षेत्रपालायेति सर्वं
सुगमम् ।

ऊर्ध्वायै त्वा दिशे बृहस्पतयेऽधिपतये शिवत्राय रक्षित्रे वर्षायेषुमते ।
एतं परि दद्मस्तं नो गोपायतास्माकमैतोः ।

दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषज्जरा मृत्यवे परि एणो ददात्वथ
पक्वेन सह सं भवेम ॥६०॥

पदपाठः

ऊर्ध्वायै । त्वा । दिशे । बृहस्पतये । अधिऽपतये । शिवत्राय ।
रक्षित्रे । वर्षाय । इषुमते । एतम् । परि । दद्मः । तम् । नः । गोपायत ।
आ । अस्माकम् । आऽएतोः । दिष्टम् । नः । अत्र । जरसे । नि । नेषत् ।
जरा । मृत्यवे । परि । नः । ददातु । अथ । पक्वेन । सह । सम् ।
भवेम ॥६०॥

पुनर्वयं त्वा ब्रह्मादनं त्वाम् ऊर्ध्वायै दिशे परिदद्मः तत्रापि नः सुखं
स्यादिति । तस्याश्चोर्ध्वाया अधिपतये बृहस्पतये त्वां समर्पयामः 'अथैतदन्तरिक्षम्
(ऊर्ध्वा दिक्) एषा हि दिग् बृहस्पतेः ।' (मा० श० २।३।४।३६) इति ब्राह्मणमपि
भवति । शिवत्राय शिवत्रकुण्टसदृशत्वचे सर्पाय ऊर्ध्वाया रक्षित्रे क्षेत्रपालाय त्वां
परिदद्मः । सर्वमन्यत् पूर्ववत् ।

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

चतुर्थं सूक्तम्

वशाविषयकमेतत् सूक्तम् । वशा गौर्या गर्भं न गृह्णाति (कौ० सू० ४४।१) इति दारिलः । 'वशा वन्ध्या गौः' (ऋ० २।७।६) इति सायणः । वशा स्वभाव-
वन्ध्या गौः (ऋ० १०।६।१४) इत्यपि स एव । सकृत्प्रसूता पुनर्गर्भनिरपेक्षा
यावज्जीवं दुग्धदा विशिष्टा गीर्वशा । 'सर्वे गर्भादिवेपन्त जायमानादसूस्वः०' (अ०
१०।१०।२३) इति तस्या गर्भग्रहणश्रुतेः; 'वशाया दुग्धं पीत्वा०' (अ० १०।१०।३१)
इति च तस्या यावज्जीवं दुग्धप्रक्षरणश्रुतेश्च ।

यस्य गृहे वशा जाता तस्य गृहे अविज्ञातगदा सती (१६) अर्थात् अज्ञात-
वन्ध्यत्वरूपरोगा सती आवर्षत्रयाद् रक्षितव्या । अत ऊर्ध्वम् असङ्ग्राह्या भवति ।
वशा गौर्देवानां विशेषेण प्रेमास्पदभूता आराध्या च भवति । अतो देवार्थे तां
याचद्भूचो ब्राह्मणेभ्यो वशास्वामी दद्यादेव । तथाकृते प्रजादिवृद्धिर्भवति, अकृते च
बह्व्यः आपदः सञ्जायन्ते । तदेतदापदव्यसनं कस्माद् अङ्गात् कीदृशं भवति इत्याह ।
अन्यापि कथं विपत्तिर्भवतीति च । याचद्भूचोऽदत्ता वशा ब्रह्मोपद्रवादिपापं जनयति ।
यदा वशां ब्राह्मणा याचन्ते देवा एव तद् याचन्तीति मन्तव्यम् । वशा दत्ता सती
सर्वान् दातुः कामान् दुग्धे । वशा हि ब्राह्मणेभ्यो दीयमानामात्मानमिच्छति ।
तस्माद् यो वशापतिस्तां स्वगृह एव रक्षति सोऽधःपातमाप्य नरकं गच्छतीत्याह ।

वशादानस्य प्रकारस्तु 'ददामि' इति वशाम् उदपात्रेण सम्पातवता सम्प्रोक्ष्या-
भिमण्व्याभिनिगद्य दद्याद् दाता वाच्यमानः' (कौ० सू० ६६।२०) इति कौशिके
दशतः ।

अस्य सूक्तस्य काश्यपः ऋषिः, वशा देवता, १-६; ८-१६; २१-३१; ३३-४१
४३-५३ इत्येता अनुष्टुभः; ७ भूरिगनुष्टुप्; २० विराडनुष्टुप्; ३२ उष्णिग्बृहती-
गर्भाऽनुष्टुप् । सम्भूय ५३ मन्त्राः । तेषाञ्च वशादाने विनियोगः ।

ददामीत्येव ब्रूयादनु चैनामभुत्सत ।

वशां ब्रह्मभ्यो याचद्भ्यस्तत् प्रजावदपत्यवत् ॥१॥

पदपाठः

ददामि । इति । एव । ब्रूयात् । अनु । च । एनाम् । अभुत्सत ।
वशाम् । ब्रह्मभ्यः । याचत्भ्यः । तत् । प्रजावत् । अपत्यवत् ॥१॥

सकृत्प्रसूता पुनर्गर्भनिरपेक्षा यावज्जीवं दुग्धदा विशिष्टा गीर्वशा । 'सर्वे
गर्भादिवेपन्त जायमानादसूस्वः ।०' (अ० १०।१०।२३) इति तस्या गर्भग्रहणश्रुतेः;

‘वशाया दुग्धं पीत्वा०’ (अ० १०।१०।३१) इति च तस्या यावज्जीवं दुग्धप्रक्षरणश्रुतेः । तां वशां याचद्भ्यो ब्रह्मभ्यः देवतोपयोगार्थे वशास्वामिना तां तेभ्यो दीयमानाम् इच्छद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो वशास्वामी ददामि इत्येव ब्रूयात् । त्वया देवतार्थे याचितामेतां वशां तुभ्यं ददामि इत्येव वदेत् न तु न दास्ये इति वदेत् । अनु च दानप्रतिश्रवणानन्तरमेव एषा गौर्वशैवास्तीति तां दातृ-प्रतिग्रहीतारौ निश्चयेन अभुत्सत बोधन्ति परीक्ष्य जानन्ति । न सामान्या गौर्वशेति कृत्वा दीयते प्रतिगृह्यते वेति ते सम्यग् निश्चिन्तयुः । तत् एतद् वशाप्रतिश्रवणरूपं कर्म वशास्वामिनः कृते प्रजावत् वंशवृद्धिकरम् अपत्यवत् औरस्यसन्तानदायकं च भवति । वशादानेन दातुः पुत्रपौत्रादिसन्ततिर्वर्धत इत्यर्थः । अभुत्सत बुधिर् बोधने भ्वादेर्लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । वशा वश कान्तौ इत्यस्मात् ‘वशिरण्योरूपसंख्यानम् ।’ (वा०पा० ३।३।५८) इत्यप्, ततः टाप् ।

प्रजया स वि क्रीणीते पशुभिश्चोप दस्यति ।

य आर्षेयेभ्यो याचद्भ्यो देवानां गां न दित्सति ॥२॥

पदपाठः

प्रजया । सः । वि । क्रीणीते । पशुभिः । च । उप । दस्यति ।
यः । आर्षेयेभ्यः । याचद्भ्यः । देवानाम् । गाम् । न । दित्सति ॥२॥

वशेयं देवानां गौः । तामेतां गां देवतापित्रतिथिक्रियार्थां वशां यो वशास्वामी याचद्भ्यो यज्ञादिक्रियानिर्वर्तनार्थं याचमानेभ्य आर्षेयेभ्यः ऋषेरिमे आर्षेया वेदज्ञा अग्निहोत्रिणस्तेभ्यः यदि न दित्सति न वशां दातुमिच्छति सः तेनातीव कष्टां दशामाप्य प्रजया विक्रीणीते स्वापत्यानि विक्रीय तेन वृत्तिं कर्तुं विवशो भवति । पशुभिः च उप दस्यति उपक्षीयते । पशुधनमप्यस्य विनश्यति च विक्रीणीते ‘परिव्यवेभ्यः क्रियः’ (पा० १।३।१८) इत्यात्मनेपदम् । उपदस्यति दसु उपक्षये दिवादिः । आर्षेयेभ्यः ऋषेः ‘इतश्चानिजः’ (पा० ४।१।१२२) इति ढक् ।

कूटयास्य सं शीर्यन्ते श्लोणया काटमर्दति ।

बण्डया दह्यन्ते गृहाः काणया दीयते स्वम् ॥३॥

पदपाठः

कूटया । अस्य । सम् । शीर्यन्ते । श्लोणया । काटम् । अर्दति ।
बण्डया । दह्यन्ते । गृहाः । काणया । दीयते । स्वम् ॥३॥

यदि स्वामिनो गृहे स्थिता वशा कूटा भग्नशृङ्गा भवति तदैतया कूटया शीर्णशृङ्गा गृहे स्थितया वशास्वामिनो विभवाः सं शीर्यन्ते समग्रतया क्षीयन्ते । यदि वशा गृहे स्थिता श्लोणा रोगादिकारणाद् विकलगतिश्चलितुमशक्ता भवति तदा तया श्लोणया गृहे स्थितया तत्स्वामी काटं गर्तम् अर्दति प्रपद्यते । गर्ते पतित्वा स्वयमपि विकलगतिर्भवति, म्रियते वा । यदि गृहे वशा बण्डा पुच्छपादादिरहिता विकलाङ्गा भवति तदा तया गृहे स्थितया बण्डया अस्य गोस्वामिनः गृहाः निवासाः दह्यन्ते दाहेन नश्यन्ति । यद्वा गृहा आज्ञाकराः सेवकाः स्वजनाश्च गृहे स्थिता दाहेन पीडयन्ते । यदि वशा गृहे स्थिता अक्षणा काणा भवति तदैवंभूतया गृहे स्थितया काणया तस्य वशाधारकस्य स्वं स्वभूतं धनपश्वादि दीयते क्षीयते नश्यति । अतो ज्ञातमात्रैव वशा याचमानेभ्य आर्षेयेभ्यो देया । दीयते दीङ् क्षये ।

विलोहितो अधिष्ठानाच्छक्नो विन्दति गोपतिम् ।

तथा वशायाः संविद्यं दूरदभ्ना ह्युच्यसे ॥४॥

पदपाठः

विऽलोहितः । अधिऽस्थानात् । शक्नः । विन्दति । गोऽपतिम् ।

तथा । वशायाः । सम्ऽविद्यम् । दूरदभ्ना । हि । उच्यसे ॥४॥

यदि ज्ञाताऽप्यदत्ता वशा वशास्वामिनो गृहे तिष्ठति तदा तस्याः शक्नः अधिष्ठानात् शक्नमोचनस्थानाद् गुदाद् गोपतिं वशायाः स्वामिनं विलोहितो नाम व्याधिर्यस्मिन् मुखघ्राणाभ्यां रक्तपातो भवति । स विन्दति तं प्राप्नोति सः । तेन व्याधिना वशास्वामी पीडयते । अथवा विलोहितो रक्ताभावः पाण्डुरोगस्तं विन्दति । वशायाः विषये तथा संविद्यम् एवंविधं लोकमतं भवति । एतादृशी त्वं हे वशे ! दूरदभ्ना दुःखेनाप्यदभ्ना न केनापि धर्षणीया उच्यसे हि निश्चयेन त्वं दुराधर्षा मता असि । मतमिदं सर्वप्रसिद्धम् । विलोहितः 'रुहेश्च लो वा' (उ० ३।१५४) इतीतन् रस्य च लः । दूरदभ्ना दम्भू दम्भने इत्यस्मात् 'इण् सिन्' (उ० ३।२) इत्यौणादिको नक्, टाप् । न दम्भेति नब् समासः, दुःखेनाप्यदम्भेति ।

पदोरस्या अधिष्ठानाद् विक्लिन्दुर्नाम विन्दति ।

अनामनात् सं शीर्यन्ते या मुखेनोपजिघ्रति ॥५॥

पदपाठः

पदोः । अस्याः । अधिऽस्थानात् । विक्लिन्दुः । नाम । विन्दति । अनामनात् । सम् । शीर्यन्ते । या । मुखेन । उपऽजिघ्रति ॥५॥

एवमेव ज्ञातायामपि गृहे स्थापितायामदत्तायां वशायाम् अस्याः पदोः पादयोः, द्विवचनभार्षम् । पादानाम् अधिष्ठानात् पादानामाधारभूतात् शरीरभागात्, अथवा पदाधारभूताया गोष्ठभूमेः विकिलन्दुः नाम तन्नामको पूयादिस्रावी चर्मरोगः पामादिः वशास्वामिनं विन्दति । स तेन रोगेण पीड्यते । यदि च या वशा गृहस्थितानन्यान् गवाश्वादीन् पशून् मुखेन उपजिघ्रति, स्पृशति मुखेनेति भावः । तदा ते गृहपशवः अनामनात् अज्ञातनामस्वरूपात् अपरीक्षितात् कस्माच्चिद् रोगात् संशीर्यन्ते क्षीयन्ते, विनश्यन्तीति भावः । विकिलन्दुः विपूर्वात् किलदि आर्द्राकरणे दैवादिकात् 'शृट्स्विन्हि०' (उ० १।१०) इति उः । किलन्दुरित्यार्षम् । अनामनात् आङ्पूर्वात् मन्यतेरच् । ततो न आमनः अनामनः इति नञ् समासः ।

यो अस्याः कर्णावास्कुनोत्या स देवेषु वृश्चते ।

लक्ष्म कुर्वे इति मन्यते कनीयः कृणुते स्वम् ॥६॥

पदपाठः

यः । अस्याः । कर्णौ । आस्कुनोति । आ । सः । देवेषु । वृश्चते ।
लक्ष्म । कुर्वे । इति । मन्यते । कनीयः । कृणुते । स्वम् ॥६॥

यः वशास्वामी आत्मनः स्वाम्यनिदर्शनार्थम् अस्याः वशायाः कर्णौ आस्कुनोति छिनत्ति छिद्रं वा करोति सः स्वात्मानं देवेषु आवृश्चते । देवलोके स्वर्ग-निवासरूपम् आत्मनः स्थानं सर्वथा नाशयति । न स स्वर्गं लभते इत्यर्थः । यश्च पुनर्वशास्वामी तस्या वशायाः शरीरे अहं तु केवलं मत्स्वाम्यसूचकं लक्ष्म चित्तमेव कुर्वे करोमि इति मन्यते तेन च दाहेन जनितां तस्याः पीडां नोद्बुध्यते स स्वं हिरण्यपश्वादि धनं कनीयः कृणुते स्वयमेवाल्पतरं कुरुते । तस्य धनं शनैः शनैः क्षीयते ।

यदस्याः कस्मैचिद् भोगाय बालान् कश्चित् प्रकृन्तति ।

ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥७॥

पदपाठः

यत् । अस्याः । कस्मै । चित् । भोगाय । बालान् । कः । चित् ।
प्रकृन्तति । ततः । किशोराः । म्रियन्ते । वत्सान् । च । घातुकः । वृकः ॥७॥

यत् यदि कश्चिद् कश्चन पुरुषः कस्मैचिद् भोगाय यस्मैकस्मैचित् अपि कार्याय अस्याः वशाया बालान् पुच्छस्थान् अन्यानि वा रोमाणि प्रकृन्तति वशाशरी-

रात् लुनीते । ततः तस्मात्कारणात् तस्य गृहे किशोराः किशोरावस्थां प्राप्ताः पुत्राः, अश्ववत्सतराः इत्यन्ये, केनचिदज्ञातेन रोगेण निमित्तेन म्रियन्ते । तस्य गृहे सन्ततयः न वृद्धिमाप्नुवन्ति, तस्य च वत्सान् शिशून् अपि वृकः घातुको वृकः हिंसकपशुः हिनस्ति च । घातुकः हन्तेः “लषपतपदस्था०” (पा० ३।२।१५४) इत्युक्तम् ।

यदस्या गोपतौ सत्या लोम ध्वाङ्क्षो अजीहिङत् ।

ततः कुमारा म्रियन्ते यक्ष्मो विन्दत्यनामनात् ॥८॥

पदपाठः

यत् । अस्याः । गोऽपतौ । सत्याः । लोम । ध्वाङ्क्षः । अजीहिङत् ।

ततः । कुमाराः । म्रियन्ते । यक्ष्मः । विन्दति । अनामनात् ॥८॥

यत् यदा गोपतौ सति रक्षके गोस्वामिनि सत्यपि अस्याः सत्याः सत्स्वभावाया वशाया लोम रोमाणि ध्वाङ्क्षः अजीहिङत् काकस्तस्या रोमाणि अहेडिष्ट लुञ्चेत् ततः तेन निमित्तेनास्य गोस्वामिनो गृहे कुमाराः अप्राप्तयौवना बालाः केनचिद् अज्ञातेन निमित्तेन म्रियन्ते । एनं च वशा-स्वामिनम् अनामनात् अविज्ञातं यथा स्यात्तथा अलक्षित एव यक्ष्मो महारोगः विन्दति । स राजयक्ष्मणा अकस्मादेव ग्रस्यते । तेन च सोऽपि म्रियते । अजीहिङत् हेडृ अनादरे लुङ् । छन्दसि बाहुलकादभ्यासः ।

यदस्याः पत्नूलनं शकृद् दासी समस्यति ।

ततोपरूपं जायते तस्मादव्येष्यदेनसः ॥९॥

पदपाठः

यत् । अस्याः । पत्नूलनम् । शकृत् । दासी । सम्ऽअस्यति । ततः ।

अपऽरूपम् । जायते । तस्मात् । अविऽएष्यत् । एनसः ॥९॥

यद् यदि दासी गृहसेविका गोष्ठसेविका वा अस्या वशायाः पत्नूलनं मूत्रं शकृत् पुरीषं च समस्यति अन्यासां गवां शकृन्मूत्रादिना सह सम्मिलितं कृत्वा एकत्र अस्यति क्षिपति । ततः तस्मात् कारणात् अस्य गोपतेर्गृहे अपरूपम् अपगतं रूपं यस्य तद् विरूपम् अपत्यं जायते । तच्चापत्यं तस्मात् शकृन्मूत्र-मेलनरूपाद् एनसः पापाद् अव्येष्यद् भवति न मोक्ष्यते । भविष्यत्यपि काले तस्य पापस्य फलं तस्यापरूपस्यापत्यस्य भोक्तव्यं भविष्यतीति भावः । अव्येष्यत् विपूर्वाद् इण गतौ इत्यस्य लृटि शानच् । ततो न व्येष्यदिति नञ्समासः ।

जायमानाभि जायते देवान्सब्राह्मणान् वशा ।

तस्माद् ब्रह्मभ्यो देयैषा तदाहुः स्वस्य गोपनम् ॥१०॥

पदपाठः

जायमाना । अभि । जायते । देवान् । सऽब्राह्मणान् । वशा । तस्मात् ।
ब्रह्मभ्यः । देया । एषा । तत् । आहुः । स्वस्य । गोपनम् ॥१०॥

एषा वशा यादृच्छिक्या एकस्या एव प्रसूतेरनन्तरं पुनर्गर्भनिरपेक्षा आजीवनं पर्याप्त-
दुग्धदानेन देवतापित्रतिथिक्रियायां महोपकारिणी गौरियं जायमाना जातमात्रैव सती
सब्राह्मणान् देवान् अभिजायते ब्राह्मणैः सहितान् देवानुद्दिश्य, तेषामेव कृते इति
भावः, जायते । अतो देवपित्रादिक्रियानिर्वर्तकानां ब्राह्मणानामेव गृहे तस्या उचितं
स्थानमिति । तस्माद् हेतोः एषा वशा ब्रह्मभ्यः अनुचानेभ्योऽग्निहोत्रप्रतिभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो देया दानार्हा भवति । ब्राह्मणाय तदेवं प्रकारकं वशादानं स्वस्य स्वकीयस्य
पशुहिरण्यादेर्धनस्य गोपनं रक्षणोपायभूतं भवति ।

य एनां वनिमायन्ति तेषां देवकृता वशा ।

ब्रह्मज्येयं तदब्रुवन् य एनां निप्रियायते ॥११॥

पदपाठः

ये । एनाम् । वनिम् । आऽयन्ति । तेषाम् । देवऽकृता । वशा ।
ब्रह्मज्येयम् । तत् । अब्रुवन् । यः । एनाम् । निऽप्रियायते ॥११॥

ये ब्राह्मणाः एनां वशां वनि वननयोग्यां याचनाहर्णां याचितुम् आयन्ति
गोस्वामिनः सकाशमागच्छन्ति तदा वशा तेभ्यो देया । यतो वशा तेषां ब्राह्मणानां
स्वभूतत्वेन देवकृता देवैर्निर्मिता । यस्तु गोस्वामी एनां वशां निप्रियायते निकृष्टं
यथा तथा आत्मनः प्रियां कर्तुम् इच्छति, स्वगृह एव तां रक्षितुमिच्छति, तत् एतत्
कर्म ब्रह्मज्येयं ब्राह्मणानां ज्येयमवमानकरम् इति धर्मविदः अब्रुवन् पूर्वपुरुषैरेवमुक्तम् ।
अतस्तेषां वचनमनुमान्य वशा ब्राह्मणेभ्यो देया एव । वनि वनु याचने तनादेः सर्व-
धातुभ्य इन्' (उ० ४-११९) । ब्रह्मज्येयं ब्रह्मणो ज्येयम् । ज्या वयोहानौ इत्यस्य
'अचो यत्' (पा० ३-१-९७), 'ईद्यति' (पा० ६-४-६५) इति ईः । निप्रियायते 'कर्तुः
क्यङ्' इति क्यङ् । निकृष्टं प्रियायते निप्रियायते ।

य आर्षेयेभ्यो याचद्भ्यो देवानां गां न दित्सति ।

आ स देवेषु वृश्चते ब्राह्मणानां च मन्यवे ॥१२॥

पदपाठः

यः । आर्षेयेभ्यः । याचत्सभ्यः । देवानाम् । गाम् । न । दित्सति ।
आ । सः । देवेषु । वृश्चते । ब्राह्मणानाम् । च । मन्यवे ॥१२॥

यः वशास्वामी देवानां गां देवकार्यार्था इति तेषां स्वभूतां तां वशां याचद्भूयो देवपित्रादिकार्यनिर्वर्तनार्थं याचनां कुर्वद्भूयः आर्षेयेभ्यः ऋषेः सन्तानेभ्यः स्वयमपि ऋषिभ्यो न दित्सति न दातुमिच्छति, अपि तु आत्मन एव कामाय तां धर्तुमिच्छति सः एवं भूतो गोस्वामी देवेषु मध्यात् स्वर्गस्थानाद् आत्मानम् आ वृश्चते सर्वतश्छित्वा वियुक्तं करोति । स स्वयमेवात्मनः स्वर्गप्राप्तिं निवारयति । न तस्य स्वर्गो भवति । स ब्राह्मणानां च मन्यवे भवति । याचितां वशामलभमानानां ब्राह्मणानां क्रोधभाजनं भवति ।

यो अस्य स्याद् वशाऽभोगो अन्यामिच्छेत तर्हि सः ।

हिंस्ते अदत्ता पुरुषं याचितां च न दित्सति ॥१३॥

पदपाठः

यः । अस्य । स्यात् । वशाऽभोगः । अन्याम् । इच्छेत । तर्हि । सः ।
हिंस्ते । अदत्ता । पुरुषम् । याचिताम् । च । न । दित्सति ॥१३॥

अस्य गोस्वामिनो यो वशाऽभोगः देवकार्यादिरूप आभोगो नानाप्रकारक उपयोगः स्यात् तर्हि तदर्थे सः गोस्वामी अन्यां कांचन पयस्वतीं धेनुम् इच्छेत । अन्यया गवा तत्कार्यं सम्पादयेत् । न वशां तदर्थे धारयितुमिच्छेत् । देवभಾಗरूपा तैर्ब्राह्मणेभ्यो निर्मिता सती वशा ब्राह्मणेभ्यो देयैव । च तथा आर्षेयैर्ब्राह्मणैः याचितां सती यदि वशास्वामी तां न दित्सति न दातुमिच्छति तदा सा अदत्ता वशा तमदातारं पुरुषं हिंस्ते नाशयति । हिंस्ते इति छान्दसमात्मनेपदम् ।

यथा शेवधिर्निहितो ब्राह्मणानां तथा वशा ।

तामेतदच्छायन्ति यस्मिन् कस्मिंश्च जायते ॥१४॥

पदपाठः

यथा । शेवधिः । निऽहितः । ब्राह्मणानाम् । तथा । वशा ।
ताम् । एतत् । अच्छाऽश्रयन्ति । यस्मिन् । कस्मिन् । च । जायते ॥१४॥

यथा केनचित् पुरुषेण शेवधिः स्वमुखकारणभूतो निधिः निहितः न्यासरूपेण विश्वसनीये पुरुषे क्षिप्तः तथा तेनैव प्रकारेण इयं वशा ब्राह्मणानां देवेषु निक्षिप्तः

शेवधिः । अत एव इमे ब्राह्मणाः यस्मिन् कस्मिन् यस्य कस्यचिद् गृहे इयं वशा जायते जाता तिष्ठति इत्येतां वार्तां ज्ञात्वा ताम् अच्छ सम्मुखं आयन्ति आगच्छन्ति इति तत् कारणम् । अस्मादेव कारणात्ते तां याचितुं तत्र गच्छन्ति । अतो ब्राह्मणानां स्वभूतां तां नान्यः कश्चन स्वायत्तीकर्तुम् इच्छेत् ।

स्वमेतदच्छायन्ति यद् वशां ब्राह्मणा अभि ।

यथैनानन्यस्मिन् जिनीयादेवास्या निरोधनम् ॥१५॥

पदपाठः

स्वम् । एतत् । अच्छऽआयन्ति । यत् । वशाम् । ब्राह्मणाः । अभि । यथा । एनान् । अन्यस्मिन् । जिनीयात् । एव । अस्याः । निऽरोधनम् ॥१५॥

यदेतद् वशाम् अभि तां ज्ञात्वा तस्या याचनार्थं तस्या वशायाः समीपे तत्स्वामिसकाशम् आयन्ति ब्राह्मणा आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदेतत् स्वम् एव निधिम् अच्छ आयन्ति अभिमुख्येनागच्छन्ति । न्यासं पुनरादातुमिति भावः । अतः कारणाद् यथा एनान् ब्राह्मणान् अन्यस्मिन् जिनीयात् अन्यत् किञ्चिन्निमित्तमधिकृत्याभिभवेत् तिरस्कुर्याच्चेत् तत् शोभनं न भवति । एवम् एवमेव तथैव अस्या वशाया निरोधनम् अपि पराजयसदृशं भवति । जिनीयात् जि अभिभवे भौवादिकस्य छान्दसो विकरण-व्यत्ययः ।

चरेदेवा त्रैहायणादविज्ञातगदा सती ।

वशां च विद्यान्नारद ब्राह्मणास्तर्ह्येष्याऽः ॥१६॥

पदपाठः

चरेत् । एव । आ । त्रैहायनात् । अविज्ञातगदा । सती । वशाम् । च । विद्यात् । नारद । ब्राह्मणाः । तर्हि । एष्याऽः ॥१६॥

इयं गौः अविज्ञातगदा सती अविज्ञातो गदो नामाभिधानं यस्याः सा इयं वशेति विशेषज्ञानं यस्या विषये नास्ति तादृशी सती आ त्रैहायनात् जन्मन आरभ्य वर्षत्रयपर्यन्तं यस्मिन् वयसि गौर्गर्भग्रहणयोग्या भवति तावत्पर्यन्तं चरेदेव यस्य गृहे जाता तत्रैव स्वच्छन्दं चरेत् । वर्षत्रयात् पूर्वं न तां दद्यात् । ऋषिः काश्यपो नारदं कथयति, हे नारद ! तदनन्तरं च यदा तां वशां विद्यात् इयं वशैवेति यदा याथार्थ्येन जानीयात्, तर्हि तदनन्तरं ब्राह्मणाः देवपित्रतिथिकर्मरताः धार्मिका

विप्राः एष्याः एषणीयाः अभिलषणीयाः च तां च वशां अर्हद्भूयो ब्राह्मणेभ्यः प्रति-
पादयितुम् इच्छेदिति । अविज्ञातगदा गद व्यक्तायां वाचि भावे घञ् ।

य एनामवशामाह देवानां निहितं निधिम् ।

उभौ तस्मै भवाशवौ परिक्रम्येषुमस्यतः ॥१७॥

पदपाठः

यः । एनाम् । अवशाम् । आह । देवानाम् । निऽहितम् । निऽधिम् ।

उभौ । तस्मै । भवाशवौ । परिऽक्रम्य । इषुम् । अस्यतः ॥१७॥

यः गोस्वामी लोभवशाद् एनां देवानां निहितं निधिं देवैः मर्त्येषु निधिरूपेण
क्षिप्ताम् एनां वशाम् अवशामाह नेयं वशेत्युक्त्वा तां न दद्यात् तस्मै, तमिति
द्वितीयार्थे व्यत्ययेन चतुर्थी । तं लुब्धं गोस्वामिनं परिक्रम्य परित आक्रम्य उभौ
भवाशवौ भवश्च शर्वश्चेत्येतन्नामकाबुभावग्नी । 'अग्निर्वै देवस्तस्यैतानि नामानि
शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते भव इति यथा वाहिकाः पशूनां पती रुद्रोऽग्निरिति
तान्यस्याशान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमम् ।' (मा०श० १।७।३।८)
इति ब्राह्मणात् । यद्वा भवो जन्म, शर्वो हिंसको मृत्युः । जन्ममरणचक्रमिति यावत् ।
तां तं लुब्धं गोस्वामिनम् इषुम् अस्यतः वाणैस्तं क्षिणुतः । भवाशवौ 'देवताद्वन्द्वे च'
(पा० ६।३।२६) इत्यानङ् । शर्वः शर्व हिंसायां भ्वादेः पचाद्यच् ।

यो अस्या ऊधो न वेदाथो अस्याः स्तनानुत ।

उभयेनैवास्मै दुहे दातुं चेदशकद् वशाम् ॥१८॥

पदपाठः

यः । अस्याः । ऊधः । न । वेद । अथो इति । अस्याः । स्तनान् ।

उत । उभयेन । एव । अस्मै । दुहे । दातुम् । च । इत् । अशकत् ।
वशाम् ॥१८॥

यः वशास्वामी अस्याः वशाया ऊध आपीनं न वेद न जानाति । अथो पुनश्च
स्तनान् उत स्तनानपि न वेद । स्वस्यार्थे वशाया दोहनार्थं तस्या ऊधः स्तनान् च न
यः कदापि स्पृष्टवान् दृष्टवान् च, अतो न तान् यो जानाति तां वशां च दातुम्
अशकत् चेत् इयं वशा ब्राह्मणायैव प्रतिपादनीयेति निश्चित्य स्वेच्छया दद्यात् चेत्
अस्मै एतादृशाय दानशीलाय गोस्वामिने सा वशा ब्राह्मणाय दत्ता उभयेन ऊधसा
स्तनंश्च दुहे दुग्धे । वशायाः दुग्धेन ब्राह्मणैः निर्वर्तिताद् देवादिकर्मणः तस्य गोपतेः

अतीव पुण्यं भवतीति यावत् । वशाया यावज्जीवं पर्याप्तिदुग्धदानसामर्थ्यम् अनेन मन्त्रेण सिध्यति अवन्ध्यात्वं च । न हि वन्ध्या दुग्धं ददाति । एवं च वशा विशिष्टा गौः ।

दुरदभ्नैनमा शये याचितां च न दित्सति ।

नास्मै कामाः समृध्यन्ते यामदत्वा चिकीर्षन्ति ॥१६॥

पदपाठः

दुरदभ्ना । एनम् । आ । शये । याचिताम् । च । न । दित्सति ।
न । अस्मै । कामाः । सम् । ऋध्यन्ते । याम् । अदत्वा ।
चिकीर्षन्ति ॥१६॥

यदि वशास्वामी याचितां देवादिकार्यसम्पादकैर्ब्राह्मणैर्याचिताम् एनां वशां न दित्सति न दातुमिच्छति चेत् तदा सा अदत्ता दुरदभ्ना दुराधर्षा बलात्कारेण दोग्धुमशक्या सती एनम् अदातारं गोस्वामिनम् आ शये तं प्रत्युदासीना सती आ आसमन्तादितस्ततः स्थिता शेते शयानेवाचरति । यां च वशाम् अदत्वा ब्राह्मणोभ्यो न दत्वा, स्वगृह एव च रक्षित्वा स वशास्वामी चिकीर्षति यान् कामानाप्तुमिच्छति तेऽस्य कामाः अस्मै अस्य अदातुः वशास्वामिनः कृते न समृध्यन्ते न फलन्ति ।

देवा वशामयाचन् मुखं कृत्वा ब्राह्मणम् ।

तेषां सर्वेषामददद्देडं न्येति मानुषः ॥२०॥

पदपाठः

देवाः । वशाम् । अयाचन् । मुखम् । कृत्वा । ब्राह्मणम् । तेषाम् ।
सर्वेषाम् । अददत् । हेडम् । नि । एति । मानुषः ॥२०॥

देवाः ब्राह्मणं मुखं कृत्वा तमग्रतः कृत्वा तन्मुखेन वशामयाचन् अयाचन्त । नैष ब्राह्मणो यो वशां याचते अपि तु देवा एव तन्मुखेन याचन्ते । तेषां सर्वेषां देवब्राह्मणपितृकृणां क्रियार्थं तां वशां ब्राह्मणाय अददत् न वितरन् मानुषः मरणधर्मा मनुष्यः तेषां सर्वेषां देवानां पितृकृणाम् अतिथीनां ब्राह्मणानां च हेडं नि एति क्रोधा-
स्पदतां याति । अयाचन्निति छान्दसः शतृः । हेडं हेडृ अनादरे भावे घञ् ।

हेडं पशूनां न्येति ब्राह्मणोभ्योददद् वशाम् ।

देवानां निहितं भागं मर्त्यश्चेन्निप्रियायते ॥२१॥

पदपाठः

हेडम् । पशूनाम् । नि । एति । ब्राह्मणेभ्यः । अददत् । वशाम् ।
देवानाम् । निऽहितम् । भागम् । मर्त्यः । च । इत् । निऽप्रिययते ॥२१॥

यदि चेत् मर्त्यः मरणधर्मा गोस्वामी वशां देवानां भागं मनुष्येषु न्यासीकृतम्
अत एव देवेभ्यो यातनीयं वशारूपं भागं देवादीनामेव कृते याचद्भूयः अददत् न
विश्राणयन् निप्रियायते वशा स्वकीयं पशुधनमिति बुद्ध्या तस्यां प्रीतिं करोति तां
गृह एव रक्षति तदा स गोस्वामी पशूनां गवाश्वादीनामन्येषां गृहपशूनां हेडं क्रोधं
न्येति सर्वथा प्राप्नोति । वशाया अदानेन देवब्राह्मणास्तु वशास्वामिने कुप्यन्त्येव
गृहपशवोऽपि तस्मै कुप्यन्ति । तैः कुपितैः तस्य हानिर्जायते ।

यदन्ये शतं याचेयुर्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम् ।

अथैनां देवा अब्रुवन्नेवं ह विदुषो वशा ॥२२॥

पदपाठः

यत् । अन्ये । शतम् । याचेयुः । ब्राह्मणाः । गोऽपतिम् । वशाम् ।
अथ । एताम् । देवाः । अब्रुवन् । एवम् । ह । विदुषः । वशा ॥२२॥

यद् यदि शतमन्ये ब्राह्मणाः ये न वेदज्ञा न वा देवादिकार्येषु नित्यं रतास्ता-
दृशा अनेके ब्राह्मणाः गोपतिं प्राप्य वशां याचेयुः तथापि तेषां मध्ये योऽनूचानो
धर्मरतश्च तस्मा एव वशा देया नान्यस्मै यस्मै कस्मैचिद् ब्राह्मणाय । तत्कारणमाह ।
देवाः अथ देवास्तु विदुषः अनूचानस्यैव वशा भवतीति एवम् एनां वशाम् अब्रुवन्
विदुषो ब्राह्मणस्यैव वशास्वीकारेऽधिकारो नान्यस्येति देवैरुक्तम् । अतो नाविदुषे
वशा देया ।

य एवं विदुषे दत्वाथान्येभ्यो ददद् वशाम् ।

दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सहदेवता ॥२३॥

पदपाठः

यः । एवम् । विदुषे । अदत्वा । अथ । अन्येभ्यः । ददत् । वशाम् ।
दुःखा । तस्मै । अधिऽस्थाने । पृथिवी । सहऽदेवता ॥२३॥

वशेयं देहकार्यसम्पादनार्था व्रतिने ब्राह्मणाय देया इत्येवं जानाति अथ तथापि
यः पुरुषः विदुषे वेदज्ञाय धर्मरताय ताम् अदत्वा न प्रतिपाद्य अन्येभ्यः साधारणेभ्यो

ब्राह्मणेभ्यो यदि ददत् वितरति तदा तस्मै एतादृशाय अविवेकिने गोस्वामिने इयं पृथिवी भूमिः सहदेवता सर्वैरन्यैर्देवैः सहकृता तस्य गोपतेरधिष्ठाने निवासविषये दुर्गा दुःखेनापि गन्तुमशक्या दुष्प्रापा भवति । विदुषे वशां न दत्वा साधारणाय तां ददतो गोस्वामिनः इह पृथिव्यां निवासं सर्वे देवा भूमिश्च दुष्करं कुर्वन्ति । न स इह लोके चिरं जीवतीत्यर्थः ।

देवा वशामयाचन् यस्मिन्नग्रे अजायत ।

तामेतां विद्यान्नारदः सह देवैरुदाजत ॥२४॥

पदपाठः

देवाः । वशाम् । अयाचन् । यस्मिन् । अग्रे । अजायत । ताम् ।
एताम् । विद्यात् । नारदः । सह । देवैः । उत् । अजात ॥२४॥

इयं देवानां प्रिया गौर्वशा यस्मिन् वशास्वामिनि तस्य गृहे इत्यर्थः । अग्रे पूर्वकाले अजायत । यस्य गृहे सर्वप्रथमं वशा जाता तं गोस्वामिनं गत्वा देवाः वशामयाचन् । यत इयं वशा देवानां भागस्ततो देवाः तं वशास्वामिनं वशामयाचन् । नारदः तन्नामकः ऋषिः तां वशाम् एताम् इयं वशेत्येवं प्रकारां विद्यात् अवेत् । इयं वशेति स ज्ञातवान् । स च देवैः सह वशास्वामिनमयात्, तां च वशां देवानामर्थे देवपित्रतिथिक्रियार्थम् उदाजत अनयत् । उदाजत उत्पूर्वस्य अज गतिक्षेपणयोरित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लङ् ।

अनपत्यमल्पपशुं वशा कृणोति पूरुषम् ।

ब्राह्मणैश्च याचितामथैनां निप्रियायते ॥२५॥

पदपाठः

अनपत्यम् । अल्पपशुम् । वशा । कृणोति । पूरुषम् । ब्राह्मणैः । च ।
याचिताम् । अथ । एनाम् । निऽप्रियायते ॥२५॥

अथ यदि कश्चिद् वशास्वामी ब्राह्मणैः विद्वद्भिः याचितां तैर्याचितामपि एनां वशां निप्रियायते निकृष्टं यथा स्यात् तथा तामात्मनः प्रियां कृत्वा तां न दित्सति तदा सा वशा तं पूरुषं गोस्वामिनम् अनपत्यम् अपत्यरहितं कृणोति, तस्य वंशतन्तुः छिद्यते, तम् अल्पपशुं च कृणोति करोति । पशूनामभावे तस्य वृत्तिरपि रुध्यते ।

अग्नीषोमाभ्यां कामाय मित्राय वरुणाय च ।

तेभ्यो याचन्ति ब्राह्मणास्तेष्वाम वृश्चतेददत् ॥२६॥

पदपाठः

अग्नीषोमाभ्याम् । कामाय । मित्राय । वरुणाय । च । तेभ्यः ।
याचन्ति । ब्राह्मणाः । तेषु । आ । वृश्चते । अददत् ॥२६॥

ब्राह्मणाः विद्वांसो देवकामाः अग्नीषोमाभ्याम् अग्नये च सोमाय च, कामाय तन्नाम्ने देवाय । यद्वा अग्नीषोमयोर्यज्ञसम्पादनेच्छया । एवं च मित्राय च वरुणाय कामाय तयोर्यज्ञकार्यसम्पादनार्थम् एवं देवकार्यसम्पादनार्थम् वशां याचन्ति न स्वोप-भोगहेतोः । अतो ब्राह्मणा देवपित्रतिथिक्रियाः यथार्थं सम्पाद्य शिष्टमेव भुञ्जते । अतः तेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः अददत् वशां याचितामपि न वितरन् वशास्वामी तेषु अग्नीषोमादिषु देवेषु आ वृश्चते स्वमात्मानं भिन्नं करोति । न स देवानां प्रसादभाजनं भवति । अग्नीषोमाभ्यां 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' (पा० ६।३।२७) इति ईत् पत्वं च ।

यावदस्या गोपतिर्नोपशृणुयादृचः स्वयम् ।

चरेदस्य तावद् गोषु नास्य श्रुत्वा गृहे वसेत् ॥२७॥

पदपाठः

यावत् । अस्याः । गोऽपतिः । न । उपऽशृणुयात् । ऋचः । स्वयम् ।
चरेत् । अस्य । तावत् । गोषु । न । अस्य । श्रुत्वा । गृहे । वसेत् ॥२७॥

यावत् यत्कालपर्यन्तम् अस्याः वशायाः गोपतिः स्वामी स्वयम् ऋचः न उपशृणुयात् वशा-याचनार्थमागतैर्ब्राह्मणैः पठ्यमानान् वशादानपरान् मन्त्रान् न शृणोति तावत् तत्कालपर्यन्तं वशा अस्य गोस्वामिनो गोषु अन्यासां सामान्यानां गवां समूहे स्थिता चरेत् ताभिः सह चरन्ती गोस्वामिनो गृहे वसेत् । गोस्वामी पालयन् तां तावत्कालपर्यन्तं स्वगृहे रक्षेद् यावदेतां याचितुम् आगता ब्राह्मणास्तं वशास्वामिनं दानपरा ऋचो न श्रावयेयुः इति भावः । श्रुत्वा पुनः दानपराणाम् ऋचां श्रवणानन्तरं वशा अस्य गोस्वामिनो गृहे न वसेत् । न गोस्वामी तां गृहे स्थापयेदपितु दद्यादेव ।

यो अस्या ऋच उपश्रुत्याथ गोष्वचीचरत् ।

आयुश्च तस्य भूतिं च देवा वृश्चन्ति हीडिताः ॥२८॥

पदपाठः

यः । अस्याः । ऋचः । उपऽश्रुत्य । अथ । गोषु । अचीचरत् ।
 आयुः । च । तस्य । भूतिम् । च । देवाः । वृश्चन्ति । हीडिताः ॥२८॥

यः वशास्वामी अस्याः वशायाः ऋचः वशादानसम्बन्धिनीः उपश्रुत्य ब्राह्मणैः
 गीयमाना आकर्ण्य अथ तदनन्तरमपि गोषु आत्मनो गोवृन्दे तां वशाम् अचीचरत्
 चारयति, न च तां दत्ते तदा हीडिताः देवाः देवभागभूतायास्तस्या अदानेन अनादृता
 देवाः तस्य गोस्वामिनः आयुः जीवनं, तस्य भूतिं च धनपश्वादिरूपं च विभवं
 वृश्चन्ति छिन्दन्ति । देवानामनादरकारणात् गोस्वामिन आयुः क्षीयते विभवश्चापि
 नश्यति । अचीचरत् चरतेर्ण्यन्तस्य लुङ् । हीडिताः हिडि गत्यनादरयोः भ्वादेः क्तः ।
 दीर्घश्छान्दसः ।

वशा चरन्ती बहुधा देवानां निहितो निधिः ।

आविष्कृणुष्व रूपाणि यदा स्थाम जिघांसति ॥२९॥

पदपाठः

वशा । चरन्ती । बहुऽधा । देवानाम् । निऽहितः । निधिः । आविः ।
 कृणुष्व । रूपाणि । यदा । स्थाम । जिघांसति ॥२९॥

बहुधा बहुप्रकारैः बहुषु स्थानेषु वा स्वामिनो गोवृन्देन सह चरन्ती अपि वशा
 देवानाम् एव निधिः तैः निहितः स्थापितः । न सा गोस्वामिनो धनमिति यावत् ।
 यदा देवकार्यसम्पादनार्थं ब्राह्मणगृहं गन्तुं समय आगते सति सा स्थाम स्वीयं देव-
 निमित्तं स्थानं गन्तुं यदा इच्छति । केचित्तु 'आत्मानं ब्राह्मणेभ्योऽददतः स्वामिनः
 स्थानं यदा सा हन्तुमिच्छति' इति स्वीकुर्वन्त्यस्यार्थम् । तदा सा रूपाणि विविधान्
 भावान् तस्या अक्षिमुखादिषु अनुभूयमानान् आविष्कृणुष्व आविष्करोति । यद्वा
 आत्मनः स्वरूपस्य वशात्वस्य रूपाणि चिह्नानि आविष्करोति यानि रूपाणि वीक्ष्य
 वशास्वामी तां ब्राह्मणाय दातुं प्रवर्तते । आविष्कृणुष्व छान्दसो लकारव्यत्ययः
 पुरुषव्यत्ययश्च । आविष्कृणुत इत्यर्थः । जिघांसति गन्तुमिच्छति गमेः सन् ।
 इडभावश्छान्दसः ।

आविरात्मानं कृणुते यदा स्थाम जिघांसति ।

अधो ह ब्रह्मभ्यो वशा याचञ्ज्याय कृणुते मनः ॥३०॥

पदपाठः

आविः । आत्मानम् । कृणुते । यदा । स्थाम् । जिघांसति ।
अथो इति । ह । ब्रह्मऽभ्यः । वशा । याच्छयाय । कृणुते । मनः ॥३०॥

यदा वशा स्थाम् स्थानमात्मनो देवैर्निर्मितं ब्राह्मणगृहं जिघांसति गन्तुमिच्छति तदा सा आत्मानम् आविष्कृणुते विविधैश्चिह्नै रक्षिमुखगोचरैर्भविः आत्मनो मनीषां प्रकटयति । यद्वा वशात्वचिह्नान्यात्मनः प्रकटयति । अथो तदनन्तरं भावाभिव्यक्त्यनन्तरं ह निश्चयेन सा वशा ब्रह्मभ्यः ब्राह्मणान् याच्छयाय याचनारूपं स्वाभिप्रायं वेदयितुं मनः कृणुते मनसि निश्चयं करोति येन ब्राह्मणा गोस्वामिनं गत्वा वशां याचेयुः । याच्छयाय 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' (पा० ३।३।१०) इति भावे नङ्, तस्मै ।

मनसा सं कल्पयति तद् देवाँ अपि गच्छति ।

ततो ह ब्रह्माणो वशामुपप्रयन्ति याचितुम् ॥३१॥

पदपाठः

मनसा । सम् । कल्पयति । तत् । देवान् । अपि । गच्छति । ततः ।
ह । ब्रह्माणः । वशाम् । उपऽप्रयन्ति । याचितुम् ॥३१॥

सा वशा ब्राह्मणान् गन्तुकामा मनसा सङ्कल्पयति किं कथं कार्यमिति मनसि सम्यग् रचयति । यद्वा मनसि निश्चयं करोति । तद् तदा सा स्वसाहाय्यार्थं देवान् अपि मनसा गच्छति देवानपि मनसि प्रार्थयते । यद्वा अस्याः सङ्कल्पः देवानपि प्राप्नोति । ततः देवैः प्रेरिताः ब्रह्माणः ब्राह्मणाः वशाम् उपयाचितुं देवादिकार्यसम्पादनार्थं तां याचितुं वशास्वामिनं प्रयन्ति तस्य सकाशं गच्छन्ति । वशायाः सङ्कल्प एव तां याचितुं ब्राह्मणान् प्रेरयति ।

स्वधाकारेण पितृभ्यो यज्ञेन देवताभ्यः ।

दानेन राजन्योऽवशाया मातुर्हेडं न गच्छति ॥३२॥

पदपाठः

स्वधाऽकारेण । पितृऽभ्यः । यज्ञेन । देवताभ्यः । दानेन । राजन्यः ।
वशायाः । मातुः । हेडम् । न । गच्छति ॥३२॥

वशायाच्चायं आगताय ब्राह्मणाय वशां दत्त्वाऽपि अन्यासां गत्रां गव्यैः पितृभ्यः स्वधाकारेण नित्यनैमित्तिकैः तर्पणश्राद्धादिभिः पितृकार्यं सम्पादयन्, यज्ञेन

इज्यया देवताभ्यः स्वाहाकारेण हविभिर्देवतास्तर्पयन्, दानेन च अन्नधनादिदानेन मनुष्यान् ब्राह्मणादीन् तर्पयन्, राजन्यः क्षत्रियः मातुर्वंशायाः मातृभूताया वशाया हेडं न गच्छति तस्याः कोपास्पदतां न याति । यथायथं पञ्चमहायज्ञानां नित्यसम्पादनात् वशा स्वस्वामिने राजन्याय न कुप्यत्यपि तु प्रसीदति ।

वशा माता राजन्यस्य तथा संभूतमग्रशः ।

तस्या आहुरनर्पणं यद् ब्रह्मभ्यः प्रदीयते ॥३३॥

पदपाठः

वशा । माता । राजन्यस्य । तथा । सम्भूतम् । अग्रशः । तस्याः । आहुः । अनर्पणम् । यत् । ब्रह्मभ्यः । प्रदीयते ॥३३॥

वशा गौः राजन्यस्य क्षत्रियस्य गोस्वामिनः माता जननीवत् कल्याणपरास्ति । अग्रशः पूर्वस्मात् कालादारभ्य तथा सम्भूतम् पूर्वस्मात् कालादारभ्येयं परिपाटी प्रचलिता यदियं वशा क्षत्राणां मातृभूता ब्राह्मणेभ्यः अस्तीति यद् यदा इयं वशा प्राचीनां प्रणालीमनुसृत्य राजन्येन ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते समर्प्यते तस्यास्तत् समर्पणम् अनर्पणम् अविश्राणनमेव आहुः धर्मविदो वदन्ति । अर्थात् वशा तु ब्राह्मणस्य स्वकीयं वस्तु । न तां वशास्वामी राजा स्वकीयां सम्पदं जानातो ब्राह्मणाय दद्यात् । राज्ञः कृते तन्निवर्तनमेव श्रेयः । दानफलमनपेक्ष्यैव राज्ञा ब्राह्मणाय वशा देयेति निष्कर्षः ।

यथाज्यं प्रगृहीतमालुम्पेत् स्रुचो अग्नये ।

एवा ह ब्रह्मभ्यो वशामग्नये आ वृश्चतेददत् ॥३४॥

पदपाठः

यथा । आज्यम् । प्रगृहीतम् । आलुम्पेत् । स्रुचः । अग्नये । एव । ह । ब्रह्मभ्यः । वशाम् । अग्नये । आ । वृश्चते । अददत् ॥३४॥

यथा कश्चिद् अग्नये प्रगृहीतम् अग्नयेऽर्पयितुं स्रुचि प्रगृहीतम् आज्यं घृतं अग्नी न हुत्वा स्रुचः एव आलुम्पेत् स्वकीयायोपभोगाय, तत एव आच्छिन्ध्यात् न च जुहुयात्, स एवं घृतस्याच्छेत्ता अग्नये आ वृश्चते अग्नेः प्रसादादात्मानं सर्वथा वियोजयति । एवा एवमेव ह निश्चयेन ब्रह्मभ्यो वशामददत् देवपित्रादिकर्मनिर्वर्तनाय वशां याचमानेभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यस्तां न वितरन् वशास्वामी अग्नये आवृश्चते । ब्राह्मणैर्नित्यनैमित्तिकेषु यज्ञेषु अग्निरिज्यते, वशाया अदानेन गोस्वामी तद् यजनं छिन्दन् अग्नेः प्रसादादात्मानम् आवृश्चति अग्नेः प्रसादं न प्राप्नोति ।

पुरोडाशवत्सा सुदुघा लोकेस्मा उपतिष्ठति ।

सास्मै सर्वान् कामान् वशा प्रददुषे दुहे ॥३५॥

पदपाठः

पुरोडाशवत्सा । सुदुघा । लोके । अस्मै । उप । तिष्ठति ।

सा । अस्मै । सर्वान् । कामान् । वशा । प्रददुषे । दुहे ॥३५॥

पुरोडाशवत्सा पुरोडाशो वत्सो यस्याः सा । वशायाः पयसा पुरोडाशो निर्मायत इति स तस्या वत्सः, तादृशी । सुदुघा सुखेन दुह्यत इत्येतादृशी । यद्वा सुखो दोहो यस्याः सा पर्याप्तदुग्धदा इयं ब्राह्मणाय दत्ता वशा लोके स्वर्गे लोके अस्मै प्रदात्रे उपतिष्ठति सा तत्र तं सेवत इति । तत्र चेयं वशा अस्मै प्रदात्रे ब्राह्मणाय तां प्रतिपादयते गोस्वामिने सर्वान् कामान् दुहे, तस्य सर्वान् कामान् पूरयति । स्वर्गे लोके स वशादानस्य फलमश्नुते इत्यर्थः ।

सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे ।

अथाहुर्नारिकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम् ॥३६॥

पदपाठः

सर्वान् । कामान् । यमराज्ये । वशा । प्रददुषे । दुहे । अथ ।

आहुः । नरकम् । लोकम् । निरुन्धानस्य । याचिताम् ॥३६॥

वशा इयं योग्यायानूचानाय तां प्रददुषे प्रदात्रे गोस्वामिने एतादृशस्य गोस्वामिनः कृते यमराज्ये पितृलोके सर्वान् कामान् सुखादिकान् दुहे दुग्धे ददाति । वशादानस्य फलं स पितृलोके भुनक्तीति यावत् । अथ पुनः ब्राह्मणैर्देवपित्रतिथि-क्रियार्थं याचितां वशां निरुन्धानस्य स्वे गृह एव तां रुद्धवतो गोस्वामिनस्तु नारिकं लोकमाहुः । याचिताम् अददत् नरकं गच्छतीत्येवं धर्मविदो वदन्ति । नरक एव नारिकः, सांहितिको दीर्घः । अदातुर्नरकः पापानां क्लेशकरो लोको भवतीति यावत् । नरकं नृणांति नरयति वा लोकमिति नरकः । ऋक् नये 'कृञादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इत्यौणादिको वुन् । 'नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा' इति निरुक्तम् ।

प्रवीयमाना चरति क्रुद्धा गोपतये वशा ।

वेहतं मा मन्यमानो मृत्योः पाशेषु बध्यताम् ॥३७॥

पदपाठः

प्रवीयमाना । चरति । क्रुद्धा । गोऽपतये । वशा । वेहतम् । मा ।
मन्यमानः । मृत्योः । पाशेषु । बध्यताम् ॥३७॥

प्रवीयमाना प्रकर्षेण पुनर्गर्भं धार्यमाणा अनिच्छन्ती अपि पुनर्गर्भधारणं कार्यमाणा
गोपतये स्वस्वामिने क्रुद्धा सती चरति । क्रुद्धा च मनसि करोति यत् मा मां वेहतं गर्भ-
धातिनीं मन्यमानः मे स्वामी मृत्योः पाशेषु बध्यतां मृत्युना अभिभूयताम् । वशा
स्वेच्छया सकृद् गर्भं धारयतु नाम, बलादेनां पुनर्गर्भं धारयन् गोस्वामी सद्यो मृत्यु-
माप्नोतीति । प्रवीयमाना प्र-पूर्वकस्य वी गति-व्याप्ति-प्रजनन-कान्त्यसन-खादनेषु
इत्यस्य शानच् । वेहतम् विपूर्वाद् हन्तेः 'संश्रुतृपद्वेहत्' (उ० २।८४) इति अति-
प्रत्ययान्तो निपातः ।

यो वेहतं मन्यमानोमा च पचते वशाम् ।

अप्यस्य पुत्रान् पौत्रांश्च याचयते बृहस्पतिः ॥३८॥

पदपाठः

यः । वेहतम् । मन्यमानः । अमा । च । पचते । वशाम् । अपि ।
अस्य । पुत्रान् । पौत्रान् । च । याचयते । बृहस्पतिः ॥३८॥

यः वशास्वामी वशां विशिष्टरूपामपि गां वेहतं गर्भधातिनीं मन्यमानः,
न तां वशारूपाम् अपि तु सामान्यगोवत् वेहतं तां जानन् ताम् अमा पचते स्वसन्नि-
धावेव स्वगृहे रक्षन् न च ब्राह्मणाय ददत् पक्वाम् अतिवृद्धां करोति, तावत्पर्यन्तं
स्वगृह एव स्थापयति तस्याश्च गव्यं स्वयं भुनक्ति अस्य एतादृशस्य गोस्वामिनः
पुत्रान् पौत्रांश्च बृहस्पतिः देवानां श्रेष्ठो ब्रह्मरूपः यजमानानां च देवः याचयते,
तान् निर्धनान् भैक्ष्येण जीवमानान् करोति । 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।' (तै० सं०
२-२-६-१) 'यजमानदैवत्यो वै बृहस्पतिः' । (तै० १-८-३-१) इत्यादि श्रुतिरपि ।
अमा न माति, मा माने अदादेः क्विप् । 'अमा सहार्थान्तिकयोः' इति विश्वः ।

महदेषाव तपति चरन्ती गोषु गौरपि ।

अथो ह गोपतये वशाददुषे विषं दुहे ॥३९॥

पदपाठः

महत् । एषा । अव । तपति । चरन्ती । गोषु । गौः । अपि ।
अथो इति । ह । गोऽपतये । वशा । अददुषे । विषम् । दुहे ॥३९॥

वशा गौः तत्त्वेन न गृह्यमाणा अत एव ब्राह्मणाय न दत्ता सती गोस्वामिनो गोषु अन्यासां गवां समूहे स्थिता चरन्ती अपि एषा महत् तपति बहु दुःखमनुभवति । अथो ह एवं च अददुषे गोपतये विदुषे ब्राह्मणाय तां न ददते गोस्वामिने विषं दुहे वशाया अदत्ताया दुग्धं भुज्यमानं विषवद् भवति । अतः स गोस्वामी न दुग्धमपि तु विषमेव भुङ्क्ते ।

प्रियं पशूनां भवति यद् ब्रह्मभ्यः प्रदीयते ।

अथो वशायास्तत् प्रियं यद् देवत्रा हविः स्यात् ॥४०॥

पदपाठः

प्रियम् । पशूनाम् । भवति । यत् । ब्रह्मभ्यः । प्रदीयते । अथो इति । वशायाः । तत् । प्रियम् । यत् । देवत्रा । हविः । स्यात् ॥४०॥

यद् यदा वशा गौः ब्रह्मभ्यः प्रदीयते याचद्भ्यो विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो वितीयंते तदा वशास्वामिनः पशूनां गवाश्वादीनामन्येषां सर्वेषां पशूनां प्रियं हितं भवति । तस्यान्ये गृहपशवः समृध्यन्ति । अथो पुनश्च वशायाः अपि तत् प्रियं भवति । तस्या ब्राह्मणेभ्यो दानं तस्यै रोचते । यद् यतः ब्राह्मणगृहे वर्तमाना देवत्रा हविः स्यात् । तस्या गव्यस्य हविरूपेणोपयोगात् सा हव्यरूपा भवतीत्येतत् तस्या अपि प्रियं भवति । देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा० ५-४-५६) इति त्रा ।

या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञादुदेत्य ।

तासां विलिप्त्यं भीमामुदाकुरुत नारदः ॥४१॥

पदपाठः

याः । वशाः । उत्स्रकल्पयन् । देवाः । यज्ञात् । उत्स्रत्य । तासाम् । विलिप्त्यम् । भीमाम् । उत्स्राकुरुत । नारदः ॥४१॥

देवाः दीप्ताः द्योतनशीलाः यज्ञात् उदेत्य यज्ञसमाप्त्यनन्तरं यज्ञगृहादुत्थाय । यद्वा यज्ञात् तेषामुत्पत्त्यनन्तरं यज्ञसातत्यमिच्छन्तो याः वशाः विशिष्टरूपाः कान्तिमतीः सुरूपागाः उदकल्पयन् कल्पनया निर्मितवन्तः तासां विविधजातीयानां वशानां मध्यात् नारदः एतन्नामको महर्षिः भीमां बृहच्छरीरां भीमरूपां विलिप्त्यं प्रसूतेरनन्तरं बहुदुग्धदां बहुघृतां वशाम् उदाकुरुत स्वकृते स्वीकृतवान् । वशाः वश कान्ती पचाद्यच्, टाप् । कान्तिमती सुरूपा गौः । विलिप्त्यम् लिप उपदेहे तुदादेः 'नित्यं छन्दसि'

(पा० ४-१-४६) इति डीष् । विलिप्ती जातवत्सा बहुक्षीरेति कोशः । अमि यण् छान्दसः विलिप्त्यम् ।

तां देवा अमीमांसन्त वशेयाश्मवशेति ।

तामब्रवीन्नारद एषा वशानां वशतमेति ॥४२॥

पदपाठः

ताम् । देवाः । अमीमांसन्त । वशा । इयाश्म् । अवशाश्इति ।
ताम् । अब्रवीत् । नारदः । एषा । वशानाम् । वशतमा । इति ॥४२॥

देवाः यैः वशा उत्कल्पिता ते ताम् अमीमांसन्त तस्या विषये विमर्शम् अकुर्वन् यत् इयम् अस्माभिरुत्पादिता गौः वशा वशवर्तिनी, स्वेच्छया गर्भं धारयन्ती, अधृत्वापि गर्भं यावज्जीवं दुग्धदा एतादृशी भवति उत अवशा वशात्वलक्षणरहिता न कस्यचिदपि वशवर्तिनी सर्वसाधारणा गौः इति अमीमांसन्त । तां नारदोऽब्रवीत् तस्या विषये नारदो महर्षिरेवमवदत् । एषा यदियं विलिप्ती नाम्नी गौस्तु सर्वासां वशानां वशागवां मध्ये वशतमा सर्वश्रेष्ठा वशा बालस्याप्यनुकूला श्रेष्ठा वशा इति । वशा वशे तिष्ठति सा इति केचित् । वशा यज्ञस्य रसः सत्त्वम् इत्यन्ये । 'यज्ञस्य वै शिरोऽच्छिद्यत, ततो यो रसोऽब्रवत् सा वशा भवत् ।' (काठक सं० २१।४) इति श्रुतेः । 'यौ यमौ मिथुनौ जायेते ऋषभ एवान्यो भवति वशान्या ।' (काठक सं० १३।४) इत्यपि श्रुतिः । अमीमांसन्त मान विचारे सन्नन्तस्य लङ् इति शब्दकल्पद्रुमः ।

कति नु वशा नारद यास्त्वं वेत्थ मनुष्यजाः ।

तास्त्वा पृच्छामि विद्वांसं कस्या नाशनीयादब्राह्मणः ॥४३॥

पदपाठः

कति । नु । वशाः । नारद । याः । त्वम् । वेत्थ । मनुष्यजाः । ताः ।
त्वा । पृच्छामि । विद्वांसम् । कस्याः । न । अशनीयात् । अब्राह्मणः ॥४३॥

तं नारदं बृहस्पतिः पप्रच्छ । हे नारद ! मनुष्यजाः मनुष्यलोके जाताः कति नु कियत्यः कतिप्रकारा वा वशाः त्वं वेत्थ जानासि । एतत् त्वा विशेषज्ञं त्वां पृच्छामि । कस्याः किं प्रकाराया गोर्दुग्धादिकम् अब्राह्मणो राजन्यादिः नाशनीयात् । कां गां वर्षत्रयानन्तरं सद्य एव ब्राह्मणाय यज्ञसम्पादनहेतोर्दद्यात्, अस्याश्च दुग्धादिकं क्षत्रियादिर्नोपभुञ्जीतेत्येतादृशी गौः का ?

विलिप्त्या बृहस्पते या च सूतवशा वशा ।

तस्या नाशनीयादब्राह्मणो य आशंसते भूत्याम् ॥४४॥

पदपाठः

विऽलिप्त्याः । बृहस्पते । या । च । सूतऽवशा । वशा । तस्याः ।
न । अशनीयात् । अब्राह्मणः । यः । आऽशंसते । भूत्याम् ॥४४॥

तं बृहस्पतिं नारदः प्रत्युवाच । हे बृहस्पते ! अब्राह्मणो यः आत्मनो भूत्याम्
आशंसते । ब्राह्मणादग्निचितोऽन्यो राजन्यादिर्यं आत्मनो भूतिं विभवमिच्छेत् राज्य-
विभवं रक्ष्यमाणमिच्छेत् स तस्या विलिप्त्या वशाया गव्यं नाशनीयात् नोपभुञ्जीत ।
तथैव या सूतवशा गौः सूता जनिता वशा यया सा । स्वयमवशाऽपि वशाया जननी
सती या गौः । तथैव च या स्वयं वशा । सर्वैर्वशात्वचित्त्वरूपेता विशिष्टजातीया
गौर्भवेत् तस्या एतादृश्या वशामातुर्वशायाश्चापि गव्यं नोपभुञ्जीत न चोपभोक्तु-
मिच्छेत् ।

नमस्ते अस्तु नारदानुष्ठु विदुषे वशा ।

कतमासां भीमतमा यामदत्वा पराभवेत् ॥४५॥

पदपाठः

नमः । ते । अस्तु । नारद । अनुष्ठु । विदुषे । वशा । कतमा ।
आसाम् । भीमऽतमा । याम् । अदत्वा । पराऽभवेत् ॥४५॥

पुनर्वृहस्पतिरुवाच । हे नारद ! अनुष्ठु विदुषे सम्यगानुपूर्व्यां वशाविषयक-
ज्ञानवते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वां वयं नमस्कुर्मः । अथ पुनः आसां त्वयोक्तानां
वशागवां मध्ये कतमा कैका वशा भीमतमा अदात्रे गोस्वामिनेऽतिभयङ्करा अनिग्राह्या
वा भवति याम् अदत्वा यज्ञविदे विदुषे न दत्वा स्वार्थायैव च तां गृहे स्थापयित्वा
गोस्वामी पराभवेत्, धर्मघनादिना हीनो भूत्वा पराभवास्पदं व्रजेत् तदेतद् वद । 'अनुष्ठु
इत्येतद् अव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठु इति यथा सम्यगनुक्रमेणेत्यर्थः (सा० ऋ०
१-६५-३) ।

विलिप्ती या बृहस्पतेथो सूतवशा वशा ।

तस्या नाशनीयादब्राह्मणो य आशंसेत भूत्याम् ॥४६॥

पदपाठः

विऽलिप्ती । या । बृहस्पते । अथो इति । सूतऽवशा । वशा । तस्याः ।
न । अशनीयात् । अन्नाह्मणः । यः । आशंसेत । भूत्याम् ॥४६॥

नारदः प्रत्युवाच । हे बृहस्पते ! या विलिप्ती इति नाम्ना प्रसिद्धा गौः,
अथ या च सूतवशा वशाया माता, या च स्वयं वशा ता एतास्तिस्रो देया भवन्ति ।
अत एव योऽन्नाह्मणः क्षत्रियादिः आत्मनो भूत्यां विभवविषये आशंसेत इच्छुकः
स्यात्, स्वविभवः स्थिरश्चिरस्थायी भवेदिति यो गोस्वामी इच्छेत् स तस्याः
त्रिप्रकाराया वशाया गव्यं नाशनीयात् । स्वयं नोपभुञ्जीत । तां देवपित्रतिथिक्रियोप-
योगार्थम् अर्हते ब्राह्मणाय दद्यात् इति तात्पर्यम् ।

त्रीणि वै वशाजातानि विलिप्ती सूतवशा वशा ।

ताः प्र यच्छेद् ब्रह्मभ्यः सोऽनात्रस्कः प्रजापतौ ॥४७॥

पदपाठः

त्रीणि । वै । वशाऽजातानि । विऽलिप्ती । सूतऽवशा । वशा । ताः ।
प्र । यच्छेत् । ब्रह्मऽभ्यः । सः । अनात्रस्कः । प्रजाऽपतौ ॥४७॥

त्रीणि वै वशाजातानि । वशायास्त्रयः प्रकाराः प्रसिद्धाः परापूर्वतो ज्ञाताः ।
ते एते विलिप्ती सूतवशा वशेति त्रयः प्रकाराः । विलिप्ती बहुक्षीरवती, बृहच्छरीरेति
केचित् । सूतवशा या वशां सूते । सूतस्य जातमात्रस्य वशयित्रीति केचन । सूतस्य
सेवकस्य वशं या वर्तते सेत्यन्ये । वशा सकृत्प्रसूता पुनर्गर्भनिरपेक्षा यावज्जीवं
दुग्धदा । ताः सर्वा याचमानेभ्यो ब्रह्मभ्यः प्रयच्छेत् । यज्ञश्राद्धातिथिसत्कारार्थं तां
याचमानेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यः प्रकर्षेण यच्छेत् । सोत्साहं दद्यात् । स एष
वशादाता गोस्वामी प्रजापतौ अनात्रस्को भवति । वशाया अदानात्प्रजापतौ अपराध्यति
गोस्वामी । दानेन च तस्मादपराधान्मुक्तो भवति । अनात्रस्कः न आत्रस्कः । आङ्-
पूर्वाद् व्रश्चतेः औणादिकः कः । चलोपश्रृङ्गान्दसः ।

एतद् वो ब्राह्मणा हविरिति मन्वीत याचितः ।

वशां चेदेनं याचेयुर्या भीमाददुषो गृहे ॥४८॥

पदपाठः

एतत् । वः । ब्राह्मणाः । हविः । इति । मन्वीत । याचितः । वशाम् ।
च । इत् । एनम् । याचेयुः । या । भीमा । अददुषः । गृहे ॥४८॥

या वशा अददुषः याचितस्याप्यदातुः, तथा च तां वशां ज्ञात्वापि दातुं नेच्छतो गोस्वामिनो गृहे स्थिता सती धारकस्य कृते भीमा भयङ्करा विपत्करा भवति तामेतां वशां यदि चेद् ब्राह्मणा वेदपारगा अग्निहोत्रिणो गोस्वामिनं याच्युः तर्हि एवं याचितो गोस्वामी, हे ब्राह्मणाः ! एतद् वो हविः भवतु । एषा वशा गोर्भवतां यज्ञक्रियासाधनं भवतु इति मन्वीत इत्येवं मनसि कृत्वा तेभ्यस्तां दद्यात् ।

देवा वशां पर्यवदन् न नोदादिति हीडिताः ।

एताभिर्ऋग्भिर्भेदं तस्माद् वै स पराभवत् ॥४६॥

पदपाठः

देवाः । वशाम् । परि । अवदन् । न । नः । अदात् । इति । हीडिताः ।
एताभिः । ऋक्ऽभिः । भेदम् । तस्मात् । वै । सः । परा । अभवत् ॥४६॥

भेदो नामकः कश्चिद् गोस्वामी न नः अस्मभ्यं वशाम् न अदात् । अस्माभिर्याचितोऽपि तस्य स्वभूतां वशां स नाददात् इति कारणात् हीडिताः अवमानिताः क्रुद्धा देवाः एताभिर्ऋग्भिः मन्त्रैरेभिः भेदम् पर्यवदन् अशपन् । तस्मात् कारणात् देवैर्दत्तात् शापात् स युद्धे पराभवत् परैः पराजीयत । वै प्रसिद्धौ, इयं प्रसिद्धा वार्ता ।

उतैनां भेदो नाददाद् वशामिन्द्रेण याचितः ।

तस्मात् तं देवा आगसोवृश्चन्नहमुत्तरे ॥५०॥

पदपाठः

उत । एनाम् । भेदः । न । अददात् । वशाम् । इन्द्रेण । याचितः ।
तस्मात् । तम् । देवाः । आगसः । अवृश्चन् । अहमुत्तरे ॥५०॥

उत अपि च स्वयम् इन्द्रेण याचितः अपि भेदः एतन्नामको गोस्वामी तस्मै इन्द्राय एनां वशां नाददात् न दत्तवान् । इन्द्रोऽपि तेन भेदेन तिरस्कृतयाचनोऽवमानितः । तस्मात् अदानरूपाद् आगसः अपराधात् कारणात् देवाः तं भेदम् अहमुत्तरे अवृश्चन् अहमुत्तरस्त्वत्तो महत्तर इति अहमहमिकायुक्ते सङ्ग्रामे देवास्तं भेदं जघ्नुः । भेदो नामकः कश्चिद्राजा सुदासः पैजवनस्य शत्रुः इति ऋग्वेदे सप्तमे मण्डले लभ्यते ।

ये वशाया अदानाय वदन्ति परिरापिणः ।

इन्द्रस्य सन्यवे जालमा आवृश्चन्ते अचित्या ॥५१॥

पदपाठः

ये । वशायाः । अदानाय । वदन्ति । परिऽरापिणः । इन्द्रस्य ।
मन्यवे । जालमाः । आ । वृश्चन्ते । अचित्त्वा ॥५१॥

ये तु परिरापिणः परिरापिनो देवनिन्दकाः वशायाः अदानाय वदन्ति ।
वशादानेन न धर्मो जायते, न वशा दातव्येति सोत्प्रासं परिवदन्ति सर्वत्र कथयन्ति ।
ते जालमाः दुष्टाः इन्द्रस्य मन्यवे भवन्ति । इन्द्रस्तेभ्यो दुष्टेभ्यः कुप्यति । ते च
जालमा अचित्त्वा स्वस्यैवाज्ञानेन स्वमात्मानम् आवृश्चन्ते विनाशयन्ति । परिरापिणः
रप व्यक्तायां वाचि णिनिः ।

ये गोपतिं पराणीयाथाहुर्मा ददा इति ।

रुद्रस्यास्तां ते हेतिं परि यन्त्यचित्त्वा ॥५२॥

पदपाठः

ये । गोऽपतिम् । पराऽनीय । अथ । आहुः । मा । ददाः । इति ।
रुद्रस्य । अस्ताम् । ते । हेतिम् । परि । यन्ति । अचित्त्वा ॥५२॥

ये परिरापिनो जालमाः गोपतिं वशास्वामिनं पराणीय दूर एकान्ते नीत्वा
यद्वा दुर्मन्त्रितेन तमुत्पथे नीत्वा अथ तदनन्तरं मा ददाः मा कस्मैचिदपि वशाम्
अददाः इति आहुः वदन्ति ते अचित्त्वा मूढतारूपेण स्वेनैव दोषेण रुद्रस्य देवस्य
तेन अस्तां क्षिप्तां तं दुष्टमुद्दिश्य प्रहितां हेतिं प्रज्वलदायुधं परियन्ति परितः प्राप्नु-
वन्ति । न तस्मात् स्वमात्मानं रक्षितुं प्रभवन्ति ।

यदि हुतां यद्यहुताममा च पचते वशाम् ।

देवान्त्सब्राह्मणानृत्वा जिह्यो लोकान्निर्ऋच्छति ॥५३॥

पदपाठः

यदि । हुताम् । यदि । अहुताम् । अमा । च । पचते । वशाम् ।
देवान् । सऽब्राह्मणान् । ऋत्वा । जिह्यः । लोकात् । निः । ऋच्छति ॥५३॥

यदि कश्चिद् गोस्वामी हुतां देवतोद्देशेन ब्राह्मणाय दत्तां यदि वा अहुतां
तस्या अग्रहणात्, लोभाद्वा अदत्तां न कस्मैचिद् ब्राह्मणाय प्रतिपादितां वशाम् अमा
स्वसन्निधौ स्वगृह एव रक्षित्वा पचते स्वोपयोगाय तस्या गन्धं उपयुङ्क्ते सोऽदाता

गोपतिः जिह्वाः नीचः स ब्राह्मणान् देवान् ऋत्वा ब्राह्मणान् देवांश्च प्रत्यपराध्य लोकात् स्वर्गलोकात् निऋच्छति निराक्रियते, तं स्वर्गान्निष्कासयन्ति देवाः ।

इति चतुर्थोऽनुवाके प्रथमं सूक्तम्

इति चतुर्थोऽनुवाकः

अथ पञ्चमोऽनुवाकः

ब्रह्मगवीविषयकमेतत् सूक्तम् । ब्राह्मणस्य गौर्ब्रह्मगवी । तां क्षत्रियो नाददीत । आददीत चेद् वाग्, वीर्यं, लक्ष्मीस्तं हास्यति, ओज आदि नशिष्यति । सा हि हुता सती नानाविधा आपदो नानाविधान् मृत्यून् नानाविधानि च दुःखानि ऐहिकान्या-मुष्मिकाणि चावहतीत्याह ।

सम्प्रदायानुसारेणास्य सूक्तस्य विनियोगस्तु 'नैतां ते देवाः' (अ० ५।१८) इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

अस्य सूक्तस्य सप्त पर्यायाः । ऋषिः कश्यपः । देवता ब्रह्मगवी । प्रथमे पर्याये १ प्राजापत्यानुष्टुप्, २ भूरिक् साम्न्यनुष्टुप्, ३ चतुष्पदा स्वराडुष्णिक्, ४ आसुर्यनुष्टुप्, ५ साम्नी पङ्क्तिः, (६ साम्न्युष्णिक्) । षण्मन्त्राः ।

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तर्ते श्रिता ॥१॥

पदपाठः

श्रमेण । तपसा । सृष्टा । ब्रह्मणा । वित्ता । ऋते । श्रिता ॥१॥

इयं ब्रह्मगवी ब्राह्मणस्य गौः श्रमेण तपसा च सृष्टा । प्रजापतिना महता प्रयत्नेन व्रतचर्यया च निर्मिता । सा च ब्रह्मगवी ब्रह्मणा वित्ता ब्रह्मज्ञेन वेदज्ञेनैव पुरुषेण स्वरूपतो ज्ञाता । नावेदविदेनां वस्तुतो जानाति । इयं पुनः ऋते श्रिता सत्यस्य यज्ञस्य चाधारे श्रिता । सत्यं यज्ञं चाश्रित्य ब्रह्मगवी वर्तते । 'ऋतं वै सत्यं यज्ञः ।' (मै०सं० १।१०।११) इति श्रुतिरपि ।

सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता ॥२॥

पदपाठः

सत्येन । आऽवृता । श्रिया । प्रावृता । यशसा । परिऽवृता ॥२॥

इयं ब्रह्मगवी सत्येनावृता सत्येनासमन्तादाच्छन्ना । सत्यस्वरूपेति यावत् । सा पुनः श्रिया शोभया सौन्दर्येण प्रावृता सौन्दर्यमयी, यशसा च परिवृता भवति

सर्वत्र तस्या यशः प्रसृतं भवति । अतियशस्विनीति भावः । परीवृतेति छान्दसो दीर्घः ।

स्वधया परिहिता श्रद्धया । पर्युढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे
प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥३॥

पदपाठः

स्वधया । परिऽहिता । श्रद्धया । परिऽऊढा । दीक्षया । गुप्ता ।
यज्ञे । प्रतिऽस्थिता । लोकः । निऽधनम् ॥३॥

सा ब्रह्मगवी स्वधया स्वशक्त्या परिहिता परिवृता । यद्वा स्वधां पितृभ्यो दत्तं हविः वस्त्ररूपेण परिदधती । श्रद्धया सम्प्रत्ययेन सत्याधारेण पर्युढा परितो घृता । श्रद्धया आत्मीयत्वेन स्वीकृतेत्यर्थः । दीक्षया व्रतनियमैः गुप्ता संरक्षिता । यज्ञे देवपूजासङ्गतिकरणदानरूपे प्रतिष्ठिता स्थिरीभूता भवति । लोकः पृथिवीलोकः तस्य निधनं निवासो भवति । स्वधा स्वद्यते अनेन, स्वद आस्वादने भ्वादेः आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् दस्य धः । निधनं निपूर्वाद् दधातेः 'क्वृप्क्वृवृजिमन्दि-निधाजः क्युः ।' (उ० २।८१) ।

ब्रह्म पदवायं ब्राह्मणोऽधिपतिः ॥४॥

पदपाठः

ब्रह्म । पदऽवायम् । ब्राह्मणः । अधिऽपतिः ॥४॥

ब्रह्म वेदः ज्ञानम् अस्या ब्रह्मगव्याः पदवायं पदस्य चिह्नस्य लक्षणस्य वायं घटकम् स्वरूपदर्शकं ज्ञानं भवति । ब्राह्मणः अग्रजन्मा अस्या अधिपतिः स्वामी भवति । पदवायं पद गतौ स्थैर्यं चेत्यस्य पचाद्यच् । वेन् तन्तुसंधाने भ्वादेर्भवि घन् ।

तामाददानस्य ब्रह्मगवीं जिनतो ब्राह्मणं क्षत्रियस्य ॥५॥

पदपाठः

ताम् । आऽददानस्य । ब्रह्मऽगवीम् । जिनतः । ब्राह्मणम् ।
क्षत्रियस्य ॥५॥

ताम् एतत्स्वरूपां ब्रह्मगवीं ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य गाम् आददानस्य बलादपहरतः एवं प्रकारेण च गवापहरणेन ब्राह्मणं जिनतः पीडयतः क्षत्रियस्य अपक्रामतीत्युत्तरेणान्वयः । ब्रह्मगवीं 'गोरतद्धितलुकि ।' (पा० ५।४।६२) इति समासान्तष्टच् टित्वाद् डीप् । जिनतः ज्या वयोहानौ शत्रन्तं, तस्य ।

अपक्रामति सूनृता वीर्यं पुण्या लक्ष्मीः ॥६॥

पदपाठः

अप । क्रामति । सूनृता । वीर्यम् । पुण्या । लक्ष्मीः ॥६॥

तस्य क्षत्रियस्य सूनृता सत्याप्रिया च वाणी तस्माद् अपक्रामति दूरं गच्छति विनश्यति इत्यर्थः । वीर्यं पराक्रमः, पुण्या पुण्यैर्लब्धा पावना वा लक्ष्मीः विभवश्च तस्मादपक्रामति । स ब्रह्मगव्या अपहर्ता क्रूरवाक् वीर्यहीनः निर्धनश्च भवति ।

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं पर्यायसूक्तम् ।

द्वितीयः पर्यायः

ओजश्च तेजश्च सहश्च बलं च वाक् चेन्द्रियं च श्रीश्च
धर्मश्च ॥१॥ (७) ।

पदपाठः

ओजः । च । तेजः । च । सहः । च । बलम् । च । वाक् । च ।
इन्द्रियम् । च । श्रीः । च । धर्मः । च ॥१॥ (७) ।

ब्रह्मगवीमाददानस्य क्षत्रियस्य ओजः प्रभावः, तेजः पराक्रमः प्रागल्भ्यं वा, सहः अन्यपराजयसामर्थ्यं सुखदुःखादिसहनशीलत्वं वा बलं शरीरसामर्थ्यं, कोशदण्डजं वा, वाक् विद्या वाक्शक्तिर्वा, इन्द्रियं चक्षुरादीनां ज्ञानशक्तिः हस्तपादादीनां च क्रियाशक्तिः, श्रीः विभवः सौन्दर्यं वा, धर्मो निःश्रेयसकारणं व्रतपूजाद्याचरणरूपकर्मविशेषः चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । तानि सर्वाण्यपक्रामन्तीत्युत्तरेणान्वयः ।

ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विशश्च त्विषिश्च यशश्च वर्चश्च
द्रविणं च ॥२॥ (८) ।

पदपाठः

ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । राष्ट्रम् । च । विशः । च । त्विषिः । च ।
यशः । च । वर्चः । च । द्रविणम् । च ॥२॥ (८) ।

ब्रह्म राष्ट्रस्थोन्नायकं ब्राह्मणानां तपोबलं ब्राह्मणानां समूहो वा । क्षत्रं बाह्यापद्भ्यो रक्षकं बलं क्षत्रियाणां समूहो वा । राष्ट्रं राज्यं यत्र जनानां सुरक्षा भवति । विशो जनाः राष्ट्रे स्थिताः प्रजाः । त्विषिः शारीरिकी कान्तिः । यशः

सुकर्मजा प्रसिद्धिः । वर्चो ब्रह्मवर्चसं तपोबलं वा । द्रविणं धनं हिरण्यपशवादि ।
सर्वमेतदपक्रामतीत्यनुसन्धेयमुत्तरेण ।

आयुश्च रूपं च नाम च कीर्तिश्च प्राणश्चापानश्च चक्षुश्च
श्रोत्रं च ॥३॥ (६) ।

पदपाठः

आयुः । च । रूपम् । च । नाम । च । कीर्तिः । च । प्राणः । च ।
अपानः । च । चक्षुः । च । श्रोत्रम् । च ॥३॥ (६) ।

आयुः जीवनं, रूपं शरीरलावण्यं, नाम प्रसिद्धिः, कीर्तिः अन्यैर्गुणप्रशंसा,
प्राणो जीवनशक्तिः, अपानः शरीरस्य नैर्मल्यकारिणी शक्तिः, चक्षुः दर्शनादिप्रत्यक्ष-
कारणं ज्ञानेन्द्रियाणां शक्तिः, श्रोत्रं गुरुमुखाद् ज्ञानग्रहरूपं शक्तिः, शेषं पूर्ववत् ।

पयश्च रसश्चान्नं चान्नाद्यं चर्तं च सत्यं चेष्टं च पूर्तं च प्रजा च
पशवश्च ॥४॥

पदपाठः

पयः । च । रसः । च । अन्नम् । च । अन्नऽअद्यम् । च । ऋतम् ।
च । सत्यम् । च । इष्टम् । च । पूर्तम् । च । प्रजा । च ।
पशवः । च ॥४॥ (१०) ॥

पयो गवादीनां दुग्धदधिघृतादिकम् । रसः फलादीनाम् । रसो वा जलम् ।
अन्नं व्रीहियवादिकम् । अन्नाद्यम् अन्नस्य पक्वस्योपभोगः । ऋतं मानसिकं यथार्थ-
सङ्कल्पनम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । इष्टम् अग्निहोत्राग्निष्टोमादिकम् । पूर्तं
लोकोपकारकं कृपादिनिर्माणम् । प्रजा पुत्रपौत्रादि-सन्ततिः । पशवो गवाश्वाद्याः ।
सर्वमेतदपक्रामतीत्युत्तरत्रानुसन्धानम् ।

तानि सर्वाण्यप क्रामन्ति ब्रह्मगवीमाददानस्य जिनतो ब्राह्मणं
क्षत्रियस्य ॥५॥ (११)

पदपाठः

तानि । सर्वाणि । अप । क्रामन्ति । ब्रह्मऽगवीम् । आऽददानस्य ।
जिनतः । ब्राह्मणम् । क्षत्रियस्य ॥५॥ (११) ॥

ब्रह्मगवीं ब्राह्मणस्य गाम् आददानस्य बलादपहारकस्य तथा चैवं प्रकारेण ब्राह्मणं जिनतः पीडयतः क्षत्रियस्य केवलं शरीरबलमाश्रित्य वर्तमानस्याविवेकिनो राजन्यादिकस्य तानि पूर्वोक्तानि सर्वाणि वस्तूनि अपक्रामन्ति तं विहाय दूरं गच्छन्ति । तस्य सर्वमेतद् विनश्यति ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं पर्यायसूक्तम्

तृतीयः पर्यायः ।

सैषा भीमा ब्रह्मगव्यं घविषा साक्षात् कृत्या कूलबजमावृता ॥१॥

पदपाठः

सा । एषा । भीमा । ब्रह्मगवो । अघविषा । सऽअक्षात् । कृत्या । कूलबजम् । आऽवृता ॥१॥ (१२) ॥

सा एषा पूर्वत्र वर्णिता ब्रह्मगवी आवृता अपहारकेण गुप्तं निरुद्धा सती भीमा भवति भयावहा भवति । सा पुनः अघविषा अघम् अतिभीषणं दुर्निवारं विषं यस्याः अथवा अघं विषं जलं क्षीररसो यस्याः सा विषवत्क्षीरा भवति । साक्षात् कृत्या मूर्तिमती घोरा अभिचारक्रिया भवति । कूलबजम् इव कौ पृथिव्याम् उल्वं दाहं जनयतीति कूलबजं भूमिष्ठं दाहकं खनिजम् । यद्वा भूमौ जातं दाहकं वृश्चिकादिकं वा वनस्पतिवीरुदादिकम् । अथवा कुत्सितादुल्वाद् अभिचारप्रयोगाज्जायते तत् प्रच्छन्ना घातुका मारणशक्तिः भवति । तद्वदनर्थं जनयतीत्यर्थः । कूलबजम् उलदाहे इत्यस्मात् 'उल्वादयश्च ।' (उ० ४-६५) इति वन्नन्तो निपातः । कुत्सितमुल्वं जनयतीति 'अन्येष्वपि दृश्यते ।' (पा० ३-२-१०१) इति जनेर्ङः ।

अत्र विशेषः—कूलबजमित्ययं शब्दः केवलमस्मिन् सूक्ते अत्र द्वादशे मन्त्रे त्रिपञ्चाशत्तमे च मन्त्रे प्रयुक्तोऽस्पष्टार्थः । केचित् कुत्सितादुल्वाज्जनसमूहाज्जातः दुराचारः पुरुष इति घटयन्ति । व्हिटनिनायं शब्दो न व्याख्यातः । लुङ्विगेन कुत्सितादुल्वाद् गर्भाज्जातं कानीनमपत्यं तद्वन्नित्यमिति व्याख्यातम् । व्हिटनिना कूलबज-स्थाने 'पूल्याजा' इति पैप्पलादगतः पाठो लक्षितः । विश्वबन्धुशास्त्रिणा च 'पूल्याण्यज' इति पाठान्तरं दत्तम् । माधवाचार्येण च 'कूल्याज' इति पाठो लक्षितो न च स्वीकृतः । स पुनः 'कूलबज' मित्यस्य 'तृणाघासादिकम् इत्यर्थं' घटयति । विश्वबन्धुशास्त्रिणः 'पूल्याण्यज' इति पाठः व्हिटनेः 'पूल्याज' इति पाठेन बहुशः साम्यमावहति । माधवाचार्यस्य 'कूल्याज' इत्यपि पाठस्तमनुवदति । पूल्यशब्दोऽत्रार्थर्ववेदे चतुर्दशे विवाहकाण्डे द्वितीयस्य सूक्तस्य त्रिपष्टितमे मन्त्रे (अ० १४-२-६३) प्रयुक्तो

लभ्यते । यथा—‘इयं नार्युपब्रूते पूल्यानावपन्तिका’ । अयं मन्त्रो लाजाहोमे विनियुक्तः । ‘पूल्यान्’ इति स्थाने याजुषाः ‘लाजानिति’ पठन्ति । (पारस्करगृह्यसूत्रम्) यथा इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिकेति । एवं च पूल्याजाः पूल्यायाम् अजाः (अजानि) धान्यबीजानि ब्रीहियवादीनि इत्यर्थः स्यात् । अजं बीजम् । वैदिकं पुल्लिगम् । बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि बीजानि ... । इति महाभारते शान्तिपर्वणि । अत्र यथार्थः पाठोऽर्थश्च सुधीभिरन्वेपणीयः ।

सर्वाण्यस्यां घोराणि सर्वे च मृत्यवः ॥२॥ (१३)

पदपाठः

सर्वाणि । अस्याम् । घोराणि । सर्वे । च । मृत्यवः ॥२॥ (१३)

अस्यां ब्रह्मगव्यां बलादपह्नियमाणायां सर्वाणि घोराणि अनेकप्रकारकानि भयावहानि चिह्नानि उद्भवन्ति । सर्वे च मृत्यवः मृत्युजनकाः प्रकाराश्चापि प्रादुर्भवन्ति ।

सर्वाण्यस्यां क्रूराणि सर्वे पुरुषवधाः ॥३॥ (१४)

पदपाठः

सर्वाणि । अस्याम् । क्रूराणि । सर्वे । पुरुषवधाः ॥३॥ (१४)

अस्याम् अपहृतायां सर्वाणि क्रूराणि क्रूराः परिणामाः उत्पद्यन्ते सर्वे पुरुषवधाः वधजनका उत्पाता जायन्ते ।

**सा ब्रह्मज्यं देवपीयुं ब्रह्मगव्याऽदीयमाना मृत्योः पङ्क्तीश
आ द्यति ॥४॥ (१५)**

पदपाठः

**सा । ब्रह्मज्यम् । देवपीयुम् । ब्रह्मगवी । आऽदीयमाना ।
मृत्योः । पङ्क्तीशे । आ । द्यति ॥४॥ (१५)**

सा एतादृशी ब्रह्मगवी आदीयमाना अनुचानस्याग्निहोत्रिणः सकाशाद् बलाद् अपह्नियमाणा तं ब्रह्मज्यं ब्राह्मणस्य पीडाकरं, देवपीयुं देवानां द्वेष्टारं गवापहारकं मृत्योः यमस्य पङ्क्तीशे शृङ्खलाबन्धने आ द्यति आसमन्तात् खण्डयति मृत्युमुखे क्षिपति । ब्रह्मज्यं ब्रह्मणः ज्यम् । ज्या वयोहानौ इत्यस्मात् “कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो ङः ।” (वा० पा० ३।२।३) इति ङः । देवपीयुं “देवानां हिंसकं

द्वेष्टारमिति । 'पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति ।' (ऋ० १।१४६।२) इति निगमः ।
(सा० अ० ४।३५।७) ।

मेनिः शतवधा हि सा ब्रह्मज्यस्य क्षितिर्हि सा ॥५॥ (१६) ।

पदपाठः

मेनिः । शतवधा । हि । सा । ब्रह्मज्यस्य । क्षितिः । हि ।
सा ॥५॥ (१६) ॥

सा बलादपह्नियमाणा ब्रह्मगवी हि निश्चयेन ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणपीडकस्य कृते
शतवधा शतमनेके वधाः प्रहारा यस्याः सा, शतशः प्रहर्त्री मेनिः वज्रसदृशमस्त्रं
भवति, वज्रवद् घातुका भवति । पुनश्च सा ब्रह्मज्यस्य क्षितिः क्षयकारिणी
विनाशिका भवति ।

तस्माद् वै ब्राह्मणानां गौर्दुराधर्षा विजानता ॥६॥ (१७) ।

पदपाठः

तस्मात् । वै । ब्राह्मणाम् । गौः । दुःआधर्षा । विजानता ॥६॥ (१७) ।

तस्माद् एतस्मात् कारणादेव वै प्रसिद्धौ विजानता सर्वमेतद् विशेषेण जानता
घर्मज्ञेन राजन्येन ब्राह्मणानां गौः दुराधर्षा धर्षितुमशक्या अहार्या भवति अतो
घर्ममनुरुन्धाना राजानो ह्येताम् अपहतुं मनसापि न चिन्तयन्तीति ।

वज्रो धावन्ती वैश्वानर उद्वीता ॥७॥ (१८)

पदपाठः

वज्रः । धावन्ती । वैश्वानरः । उत्स्वीता ॥७॥ (१८) ॥

एषा ब्रह्मगवी अपहतुं प्रयतमानेऽपहर्तरि स्वरक्षणार्थम् इतस्ततो धावन्ती
वज्रो भवति वज्र इव दुःसहं प्रहरति । उद्वीता बलान्नीता च वैश्वानरो भवति
वह्निवदशेषेण अपहारकं दहति ।

हेतिः शफानुत्खिदन्ती महादेवोऽपेक्षमाणा ॥८॥ (१९) ।

पदपाठः

हेतिः । शफान् । उत्खिदन्ती । महादेवः । अपेक्षमाणा ॥८॥ (१९)

शफान् उत्खिदन्ती अपह्नियमाणा सती क्रोधवशात् पुनः पुनः पादान् उत्पात्य
भूमावास्फालयन्ती सती हेतिः भवति तीक्ष्णास्त्रवद् घातुका भवति । अपेक्षमाणा

हर्तारं सकोपमीक्षमाणा च महादेवः रुद्र इव प्रलयङ्करी भवति । यद्वा हर्तुः सकाशात् प्रहारमपेक्षमाणा महादेवो भवति ।

क्षुरपविरीक्षमाणा वाश्यमानाभि स्फूर्जति ॥६॥ (२०) ।

पदपाठः

क्षुरऽपविः । ईक्षमाणा । वाश्यमाना । अभि । स्फूर्जति ॥६॥ (२०) ॥

अपहर्तारम् ईक्षमाणा ब्रह्मगवी क्षुरपविः भवति । तस्या दृष्टिरेव क्षुरंधारैः सहितः पविर्वज्र इव प्रहर्त्री भवति । वाश्यमाना सक्रोधं हम्भारवं कुर्वाणा अभि-स्फूर्जति मेघनिघोषवन्महतीं गर्जनां करोति ।

मृत्युर्हिङ् कृण्वत्युग्रो देवः पुच्छं पर्यस्यन्ती ॥१०॥ (२१) ।

पदपाठः

मृत्युः । हिङ् कृण्वती । उग्रः । पुच्छम् । परिऽअस्यन्ती ॥१०॥ (२१)

सक्रोधं निःश्वसन्ती हिङ् इति ध्वनिं कृण्वती कुर्वती क्रुद्धा ब्रह्मगवी उग्रो देवः अन्तकः साक्षाद् भवति । इतस्ततो धावन्ती पुच्छं पर्यस्यन्ती पुच्छम् इतस्ततो विधुन्वती च मृत्युः विनाशकारिणी भवति ।

सर्वज्यानिः कर्णौ वरीवर्जयन्ती राजयक्ष्मो मेहन्ती ॥११॥ (२२) ।

पदपाठः

सर्वऽज्यानिः । कर्णौ । वरीवर्जयन्ती । राजऽयक्ष्मः । मेहन्ती ॥११॥ (२२)

कर्णौ वरीवर्जयन्ती स्वशब्दग्रहौ भृशं रुन्धन्ती, कर्णौ स्तब्धौ कुर्वतीत्यर्थः । क्रोधावस्थायां पशूनामेषा प्रकृतिः । सा ब्रह्मगवी सर्वज्यानिः सर्वथा हानिकरा भवति । मेहन्ती क्षोभवशान्मूत्रं कुर्वती सा राजयक्ष्मः शरीरक्षयकरोऽसाध्यो राजरोगः साक्षाद् भवति । तस्या मेहनादसाध्यो राजयक्ष्मा तं गत्रापहारकं गृह्णाति । सर्वज्यानिः 'वीज्याज्वरिभ्यो निः ।' (उ० ४।४६) । वरीवर्जयन्ती वृज वर्जने इत्यस्य यङ्लुकि, शतरि, डीप् ।

मेनिर्दुह्यमाना शीर्षक्तिर्दुग्धा ॥१२॥ (२३)

पदपाठः

मेनिः । दुह्यमाना । शीर्षक्तिः । दुग्धा ॥१२॥ (२३) ॥

बलादपहरणान्तरमपहारकेण दुह्यमाना सती ब्रह्मगवी मेनिः वज्रवद्
भीषणा भवति । दुग्धा बलात्कारेण दुग्धा सती शीर्षक्तिः अत्यन्तं वेदनाकरा शिरःपीडा
भवति । शीर्षक्तिः शीर्षस्याक्तिः । अञ्चतेः स्त्रियां क्तिन् ।

सेदिरुपतिष्ठन्ती मिथोयोधः परामृष्टा ॥१३॥ (२४)

पदपाठः

सेदिः । उपतिष्ठन्ती । मिथःऽयोधः । परामृष्टा ॥१३॥ (२४) ॥

बलादपहृता ब्रह्मगवी उपतिष्ठन्ती समीपे स्थिता सती सेदिः साक्षाद् विषाद-
रूपा भवति । सन्निधौ स्थितायां तस्यां विषादो हर्तारं गृह्णाति । सा च परामृष्टा
स्पृष्टा सती मिथोयोधो भवति । तेनापहारकानां विनाशकरं पारस्परिकं युद्धं
भवति ।

शरव्याऽमुखेऽपिनह्यमान ऋतिर्हन्यमाना ॥१४॥ (२५)

पदपाठः

शरव्याऽ । मुखे । अपिनह्यमाने । ऋतिः । हन्यमाना ॥१४॥ (२५) ।

अपहृता ब्रह्मगवी मुखे अपिनह्यमाने नियमनार्थं मुखे बध्यमाना सती शरव्या
शरवृष्टिर्भवति । यद्वा धानुष्कानां भयावहा सेना भवति । अपहारकैर्वा हन्यमाना
दण्डाघातैः पीडिता सती ऋतिः आपत्करा भवति । शरव्या शरशब्दाद् 'उपगवादिभ्यो
यक् ।' (पा० ५।१।२) ।

अघविषा निपतन्ती तमो निपतिता ॥१५॥ [२६]

पदपाठः

अघऽविषा । निपतन्ती । तमः । निपतिता ॥१५॥ (२६)

निपतन्ती अतिताडनादसह्यवेदनया भूमौ पतन्ती सती ब्रह्मगवी अघविषा
अघमचिकित्स्यं विषं यस्यास्तादृशी अपहारकाय मृत्युकारणं भवति । अतिताडनेन च
निपतिता सा तमो दिङ्मोहकारको गाढाऽन्धकारः इव भवति । अपहारकास्तेन
भ्रष्टमार्गां विनश्यन्ति ॥१५॥

अनुगच्छन्ती प्राणानुप दासयति ब्रह्मगवी ब्रह्मऽज्यस्य ॥१६॥ (२७)

पदपाठः

**अनुगच्छन्ती । प्राणान् । उप । दासयति । ब्रह्मगवी ।
ब्रह्मऽज्यस्य ॥१६॥ (२७) ॥**

बलादपहृता असहाया भूत्वा हर्तारम् अनुगच्छन्ती तमनुसरन्ती सती ब्रह्म-
गवी ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणपीडकस्यापहर्तुः प्राणान् उपदासयति नाशयति । ब्रह्मगव्या
अपहारकः सद्यो मृत्युमवाप्नोति ।

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं पर्यायसूक्तम् ।

चतुर्थः पर्यायः

वैरं विकृत्यमाना पौत्राद्यं विभाज्यमाना ॥१॥ (२८) ।

पदपाठः

वैरम् । विऽकृत्यमाना । पौत्रऽग्राद्यम् । विऽभाज्यमाना ॥१॥ (२८) ॥

अपहरणानन्तरं कर्णपुच्छादिकर्तनेन विकृत्यमाणा विकारं विकलाङ्गत्वं
प्राप्यमाणा सती ब्रह्मगवी वैरं मिथो वैरकारणं भवति । विभज्यमाना च सती अप-
हारकैस्तस्या दुग्धादिकं मिथः संभज्यमानं सत् सा पौत्राद्यं भवति पुत्रपौत्रादिसन्तते-
र्मक्षणं विनाशं जनयति पौत्राद्यं अत्तेर्ष्यत् ।

देवहेतिऽहियमाणा व्यृद्धिर्हता ॥२॥ (२९) ।

पदपाठः

देवहेतिः । हियमाणा । विऽऋद्धिः । हता ॥२॥ (२९)

सा बलाद् हियमाणा सती देवहेतिः देवस्येन्द्रस्य हेतिर्वज्रवद् घातुका भवति ।
हता च सती व्यृद्धिः विरुद्धा ऋद्धेः व्यृद्धिरलक्ष्मीर्भवति । अपहारकस्य तेन दैन्यं
जायते ।

पाप्माधिधीयमाना पारुष्यमवधीयमाना ॥३॥ (३०) ।

पदपाठः

पाप्मा । अधिऽधीयमाना । पारुष्यम् । अवऽधीयमाना ॥३॥ (३०) ॥

सा ब्रह्मगवी अधिधीयमाना बलाद् वशे क्रियमाणा । अथवा बलाद् उद्धृत्या-
कृष्य वा नीयमाना पाप्मा मूर्तिमत्पापं भवति । अवधीयमाना तिरस्कृता पारुष्यं
परुषदण्डवद् अति दुःखदा भवति । पाप्मा पा पाने इत्यस्य 'नामन् सीमन् व्योमन्
रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन् ।' (उ० ४।१५१) इति मनिनन्तो निपातः ।

विषं प्रयस्यन्ती तक्मा प्रयस्ता ॥४॥ (३१) ।

पदपाठः

विषम् । प्रऽयस्यन्ती । तक्मा । प्रऽयस्ता ॥४॥ (३१) ॥

प्रयस्यन्ती स्वरक्षार्थे श्रमजनकमायासं कुर्वती ब्रह्मगवी विषं भवति । विष-
वन्मृत्युकारणं भवति । प्रयस्ता प्रयासेन च श्रान्ता सा तक्मा तीव्रो ज्वरः भवति ।
तक्मा तकि कृच्छ्रजीवने औणादिको मनिन् ।

अघं पच्यमाना दुःस्वप्न्यं पक्वा ॥५॥ (३२) ।

पदपाठः

अघम् । पच्यमाना । दुःस्वप्न्यम् । पक्वा ॥५॥

सा ब्रह्मगवी पच्यमाना दुःखेन पीड्यमाना यद्वा ब्राह्मणादपहरणानन्तरम्
अपहारकेन तस्या दुग्धदध्यादिमुपभुक्तं सत् अघं महत्पापं भवति । तेन अपहर्तुर्महत्
पापं जायते इत्यर्थः । पक्वा अतिपीडिता उपभुक्तदुग्धदध्यादिका वा दुःस्वप्न्यं
दुःस्वप्नवद् दुःखदा भवति ।

मूलबर्हणी पर्याक्रियमाणा क्षितिः पर्याकृता ॥६॥ (३३) ।

पदपाठः

मूलऽबर्हणी । परिऽअक्रियमाणा । क्षितिः । परिऽआकृता ॥६॥ (३३) ।

सा ब्रह्मगवी पर्याक्रियमाणा अनादरेण आकुलीक्रियमाणा सती मूलबर्हणी
मूलं बर्हते सा समूलोच्छेदिका भवति । पर्याकृता च अनादरेण दुःखिता च क्षितिः
क्षयकारिणी भवति । मूलबर्हणी बर्हं परिभाषणहिंसाप्रदानेषु इत्यस्मात् ल्युट्, डीप् ।
क्षितिः । क्षि हिंसायां क्तिन् ।

असंज्ञागन्धेन शुगुद्ध्यमाणाशीविष उद्धृता ॥७॥ (३४) ।

पदपाठः

असम्ज्ञा । गन्धेन । शुक् । उद्ध्यमाणा । आशीविषः ।
उद्धृता ॥७॥

सा पुनर्ब्रह्मगवी गन्धेन असंज्ञा भवति । तस्या गन्धेऽपि गृहीतेऽपहर्तुः मूर्च्छा
जायते । उद्ध्यमाणा शुक् भवति । बलादाकृष्य नीयमाना साक्षात् शोकः शोक-
जनकं निमित्तं भवति । अपहर्तुः शोकनिमित्तमुत्पद्यते । उद्धृता च आशीविषः
भवति, बलादपहृता आशीविषवत् तीव्रविषः सर्प इव निघनकारणं भवति ।

अभूतिरुपह्रियमाणा पराभूतिरुपहृता ॥८॥ (३५) ।

पदपाठः

अभूतिः । उपऽह्रियमाणा । पराऽभूतिः । उपऽहृता ॥८॥ (३५) ॥

उपह्रियमाणा ब्राह्मणादाच्छिद्यान्यस्मै कस्मैचिदुपहाररूपेण दीयमाना ब्रह्मगवी अभूतिः भूतेर्विभवस्याभावो दारिद्र्यं भवति । तेन तादृशस्य दातुर्दारिद्र्यं सञ्जायते । उपहृता दत्तैव सती पराभूतिः पराभवः भवति । दातुः पराभवो भवति ।

शर्वः क्रुद्धः पिश्यमाना शिमिदा पिशिता ॥९॥ (३६) ।

पदपाठः

शर्वः । क्रुद्धः । पिश्यमाना । शिमिदा । पिशिता ॥९॥

पिश्यमाना अतिमात्रं पीड्यमाना ब्रह्मगवी क्रुद्धः शर्वो भवति । रुद्र इव हिंसा भवति । पिशिता अतिमात्रं पीडिता च सती शिमिदा महाविनाशजननी भवति । शिमिदा 'शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वा' (निरु० ५।१२) शमु उपशमे इत्यस्माद् इत् । दाप् लवने कः, टाप् ।

अवर्तिरश्यमाना निःऽतिरशिता ॥१०॥ (३७) ।

पदपाठः

अवर्तिः । अश्यमाना । निःऽऋतिः । अशिता ॥१०॥

अश्यमाना भुज्यमाना । अपहृताया गव्यमुपभुज्यमानं सत् अवर्तिः सा ब्रह्मगवी अवन्तिरपहर्तुर्भवति । अशिता च तस्या गव्यमुपभुक्तं चेत् निःऽतिः महत् पापं महदनिष्टं वा भवति । तेन अपहर्तुर्महदनिष्टं भवति । अवर्तिः ऋच्छते-रियतेर्वा क्तिन् । निःऽतिः नियता ऋतिः अवश्यम्भावि अनिष्टम् ।

अशिता लोकाच्छिनन्ति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यमस्माच्चा-

मुष्माच्च ॥११॥ (३८) ।

पदपाठः

अशिता । लोकात् । छिनन्ति । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यम् । अस्मात् ।

च । अमुष्मात् । च ॥११॥ (३८) ॥

येयं ब्रह्मगवी अशिता सती तस्या अपहृताया गव्ये उपभुक्ते सति तं भोक्तारं ब्रह्मज्यं ब्राह्मणानां पीडाकरम् अपहारकम् अस्मात् लोकात् छिनत्ति । अस्मिन् लोके स सर्वैस्त्यक्तो दुःखभाग् भवति । अमुष्मात् च लोकात् सा एनं ब्रह्मज्यं छिनत्ति । तस्य स्वर्गोऽपि न भवति । निरयं स गच्छति ।

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं पर्यायसूक्तम् ।

पञ्चमः पर्यायः

तस्या आहननं कृत्या मेनिराशसनं वलग ऊबध्यम् ॥१॥ (३६) ।

पदपाठः

तस्याः । आऽहननम् । कृत्या । मेनिः । आऽशसनम् । वलगः ।
ऊबध्यम् ॥१॥

तस्याः ब्रह्मगव्या आहननं लगुडादिना ताडनं कृत्या अभिचारजा हिंसा शक्तिर्भवति । आशसनं खड्गादिना प्रहारकरणं मेनिः वज्र इव विनाशकं भवति । तस्या ऊबध्यम् उदरस्थं भुक्तं घासादिकं शकृद् दुर्वन्धनं वा वलगो गुहायाम् अन्तर्हितो गुप्तोऽभिचारप्रयोगो भवति । अभिचारवत्तम् अनवहितं हन्ति । ऊबध्यम् दुर्बधसंयमने घातोर्यत् । दुर् इत्यस्य स्थाने ऊत्वं वैदिकम् ।

अस्वगता परिह्लुता ॥२॥ (४०) ।

पदपाठः

अस्वगता । परिऽह्लुता ॥२॥

सा ब्रह्मगवी अपहरणानन्तरम् अन्येषां दृष्टिपथात् परिह्लुता ह्लुता सती अस्वगता अस्वगत्त्वम् अतिदारिद्र्यं भवति । तेनापहर्तुं रतिदारिद्र्यं जायते ।

अग्निः क्रव्याद् भूत्वा ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यं प्रविश्यात्ति ॥३॥ (४१) ।

पदपाठः

अग्निः । क्रव्यऽग्रत् । भूत्वा । ब्रह्मऽगवी । ब्रह्मऽज्यम् । प्रऽविश्य ।
अत्ति ॥३॥

अपहृता ब्रह्मगवी क्रव्याद् अग्निर्भूत्वा मांसभक्षकस्याग्नेः स्वरूपं प्राप्य ब्रह्मज्यं प्रविश्य तस्य शरीरान्तः सूक्ष्मरूपेण गत्वा तम् अत्ति भक्षति, स राजयक्ष्म-सदृशेन रोगेण क्षीयते इत्यर्थः ।

सर्वास्याङ्गा पर्वा मूलानि वृश्चति ॥४॥ (४२) ।

पदपाठः

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वा । मूलानि । वृश्चति ॥४॥

अग्नेः क्रव्यादो रूपं प्राप्यापहारकस्य शरीरान्तर्गता ब्रह्मगवी अस्य अपहर्तुः सर्वा अङ्गा समस्तान्यवयवानि, पर्वा शरीरस्थाः सन्धिभागाः पर्वाणि, मूलानि सन्धि-मूलानि च वृश्चति शरीरान्तरेव छिनत्ति । एवमतिपीडाकरोऽस्य मृत्युर्भवति ।

छिनत्त्यस्य पितृबन्धु परा भावयति मातृबन्धु ॥५॥ (४३) ।

पदपाठः

छिनत्ति । अस्य । पितृबन्धु । परा । भावयति । मातृबन्धु ॥५॥ (४३) ।

अपहृता ब्रह्मगवी अस्य तस्यापहर्तुः पितृबन्धु पितृपक्षीयं बन्धुवर्गं छिनत्ति । अपहारकाच्छिनत्ति । तेऽपहारकं त्यजन्ति । यद्वा पितृपक्षीयाः स्वजनाः केनापि कारणेन छिद्यन्ते, हन्यन्ते । सा पुनस्तस्यापहर्तुः मातृबन्धु मातृपक्षीयान् बान्धवान् अपि पराभावयति दूरी करोति ।

विवाहां ज्ञातीन्सर्वानपि क्षापयति ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य क्षत्रियेणा-
पुनर्दीयमाना ॥६॥

पदपाठः

विवाहान् । ज्ञातीन् । सर्वान् । अपि । क्षापयति । ब्रह्मगवी ।
ब्रह्मज्यस्य । क्षत्रियेण । अपुनःऽदीयमाना ॥६॥ (४४) ।

सैवं क्षत्रियेण अपहृता अपुनर्दीयमाना च ब्राह्मणेन सप्रश्रयं याचितापि न तं प्रत्यावर्त्यमाना ब्रह्मगवी ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणापकारिणस्तस्य क्षत्रियस्य सर्वानपि विवाहान् विवाहसम्बन्धेन जातान् सम्बन्धिनः क्षापयति नाशयति । क्षापयतीति छान्दसो दीर्घः ।

अवास्तुमेनमस्वगमप्रजसं करोत्यपरापरणो भवति
क्षीयते ॥७॥ (४५) ।

पदपाठः

अवास्तुम् । एनम् । अस्वगम् । अप्रजसम् । करोति । अपराऽपरणः ।
भवति । क्षीयते ॥७॥ (४५) ॥

अपहृता ब्रह्मगवी एनम् अपहर्तारम् अवास्तुं गृहरहितं करोति । तस्य निवासार्थं गृहमपि न भवति । पुनश्च सा तमपहारकम् अस्वगं न यः स्वं स्वजनं गच्छति तादृशं बन्धुभिस्त्यक्तं करोति । स्वजनसम्बन्धोऽस्य नश्यति । तं च अप्रजसं सन्तानरहितं निर्वंशं करोति । स चापहर्ता अपरापरणो भवति । तस्य परो वा अपरो वा न कश्चित् सहायो भवति । यद्वा न तस्य परे पितरः अपरे अनन्तराः पुत्रपौत्रादयः भवन्ति । सर्वे त्यजन्त्येनम् । स क्षीयते च शनैः शनैः क्षीणो भूत्वा विनश्यति । अपरापरणः न स्तः परापरौ अस्य । “लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” (पा० ५।२।१००) इति नप्रत्ययो बाहुलकात् ।

य एवं विदुषो ब्राह्मणस्य क्षत्रियो गामादत्ते ॥८॥ (४६) ।

पदपाठः

यः । एवम् । विदुषः । ब्राह्मणस्य । क्षत्रियः । गाम् ।
आऽदत्ते ॥८॥ (४६) ॥

यः क्षत्रियः एवम् उक्तप्रकारेण विदुषः अनूचानस्य ब्राह्मणस्य गामादत्ते आच्छिनत्ति स विनश्यति इति शेषः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं पर्यायसूक्तम् ।

षष्ठः पर्यायः

क्षिप्रं वै तस्याहने गृध्राः कुर्वन्त एलवम् ॥९॥ (४७) ।

पदपाठः

क्षिप्रम् । वै । तस्य । आऽहने । गृध्राः । कुर्वन्ते । एलवम् ॥९॥ (४७) ।

क्षिप्रं गोहरणानन्तरं भटिति, वै भूतार्थे अवश्यमेव तस्याहने ब्रह्मगवी-हारकस्य आहने मारणे । न तु स्वाभाविके मरणेऽपि तु केनचिच्छत्रुणा तस्य वधे कृते गृध्राः मांसलोलुपाः क्रव्यादा गृध्रादयस्तस्य शरीरस्थमांसे लुब्धा यद्वा तस्य निःसन्ततेः सम्पत्तौ लुब्धा स्वजनाः एलवं कोलाहलं कुर्वन्ते । ते परस्परं कलहायमानाः कोलाहलं कुर्वन्ति । आहने आङ् पूर्वस्य हन्तेत्युट्, तस्मिन् । एलवम् इलाया अपत्यानि ऐला मानवास्तेषु वाति गच्छति । मनुष्यसमाजे जायमानः कोलाहलः । यद्वा ऐलशब्दाद् वन् औणादिकः ।

क्षिप्रं वै तस्यादहनं परि नृत्यन्ति केशिनीराघनानाः पाणिनोरसि
कुर्वाणाः पापमैलबम् ॥२॥ (४८) ।

पदपाठः

क्षिप्रम् । वै । तस्य । आऽदहनम् । परि । नृत्यन्ति । केशिनीः ।
आऽघनानाः । पाणिना । उरसि । कुर्वाणाः । पापम् । ऐलबम् ॥२॥

क्षिप्रं सत्वरं, वै विनिश्चये अवश्यमेव, तस्य ब्रह्मगवीहारकस्य आहूतने सर्वथा
विनाशे जाते तस्य आदहनं दहनस्थानं चितां परिवार्य केशिनीः मुक्तकेशाः परिवार-
स्त्रियः पाणिना उरसि आघनानाः सोरस्ताडं विलपन्त्यः पापम् ऐलबं कुर्वाणाः
अमङ्गलरुदनध्वनिं कुर्वन्त्यः परि चितायाः परितः नृत्यन्ति सतालं परिभ्रमन्ति ।

क्षिप्रं वै तस्य वास्तुषु वृकाः कुर्वन्त ऐलबम् ॥३॥ (४९) ।

पदपाठः

क्षिप्रम् । वै । तस्य । वास्तुषु । वृकाः । कुर्वन्ते । ऐलबम् ॥३॥ (४९) ।

तस्य अपमृत्युं प्राप्तस्य विनष्टकुटुम्बस्य वास्तुषु वसतिस्थानेषु गृहादिषु क्षिप्रं
वै सत्वरमेव वृकाः हिंसा अरण्यवासिनः पशवः तत्र निर्मानुषे गृहे कृतवसतयः ऐलबं
कोलाहलं कुर्वन्ते कुर्वन्ति, तस्य कुटुम्बं विनश्यतीत्यर्थः ।

क्षिप्रं वै तस्य पृच्छन्ति यत् तदासीद्दिदं नु ताद्दिति ॥४॥ (५०) ।

पदपाठः

क्षिप्रम् । वै । तस्य । पृच्छन्ति । यत् । तत् । आसीद् । इदम् ।
नु । नाद् । इति ॥४॥ (५०) ॥

क्षिप्रं वै तस्य गवापहारकस्य विनाशानन्तरमेव जनास्तस्य परिचिताः सखे-
दाश्चर्यमेवं पृच्छन्ति, यद् यादृङ् महत् तद् गृहं विभवेन पूर्णम् आसीत् इदं नु
किमिदं पुरो दृश्यमानं गृहं तात् इति तदेवेति ? तस्य गोहर्तुः सर्वस्वनाशाज्जनानाम्
एवमाश्चर्यं जायते ।

छिन्ध्या च्छिन्धि प्र च्छिन्ध्यपि क्षापय क्षापय ॥५॥ (५१) ।

पदपाठः

छिन्धि । आ । छिन्धि । प्र । छिन्धि । अपि । क्षापय । क्षापय ॥५॥

हे आङ्गिरसि—इत्युत्तरत्र सन्दर्भः । तं ब्राह्मणस्य गोः अपहारकं छिन्धि
मारय छिन्नाङ्गं कुरु । आ छिन्धि सर्वतः सर्वथा जहि । प्र छिन्धि प्रकर्षेण जहि ।
पुनश्च तं गवापहारकं क्षापय अपि क्षयं प्रापय, क्षापय अशेषं विनाशय । क्षापय
क्षयतेभौवादिकस्य णिच् । बाहुलकात् पुक् ।

आदददानमाङ्गिरसि ब्रह्मज्यमुप दासय ॥६॥ (५२) ।

पदपाठः

आदददानम् । आङ्गिरसि । ब्रह्मज्यम् । उप । दासय ॥६॥ (५२) ।

आङ्गिरसि अङ्गिरसा महर्षिणा तपसा निमित्ते हे शक्तिदेवि ! एनं
ब्राह्मणस्य गाम् आददानं बलादपहारकं ब्रह्मज्यं ब्रह्मद्वेषिणम् उप दासय आक्रम्य
गृहाण, तं विनाशय ।

वैश्वदेवी ह्युच्यसे कृत्या कूल्बजमावृता ॥७॥ (५३) ।

पदपाठः

वैश्वदेवी । हि । उच्यसे । कृत्या । कूल्बजमावृता ॥७॥ (५३) ।

हे आङ्गिरसि ! त्वं हि निश्चयेन वैश्वदेवी विश्वेषां देवानां प्रजापतेर्वा शक्तिः
उच्यसे कथ्यसे सर्वे एवं जानन्ति । त्वम् आवृता प्रच्छन्ना कृत्या धातुका अभिचार-
शक्तिरसि । त्वमावृता कूल्बजं दाहजनकं विषं वृश्चिकादिवद् असि । तद्वत् त्रास-
कारिण्यसि । वैश्वदेवी विश्वेदेवाद् अण् डीप् । कृत्या करोतिः 'कृजः श च ।' (पा०
३।३।११०) इति चात् क्यप्, टाप् । अथवा कृती छेदने 'ऋडुपधात् ।' (पा०
३।१।११०) इति क्यप् ।

ओषन्ती समोषन्ती ब्रह्मणो वज्रः ॥८॥ (५४) ।

पदपाठः

ओषन्ती । सम्ओषन्ती । ब्रह्मणः । वज्रः ॥८॥ (५४) ।

हे आङ्गिरसि ! त्वम् ओषन्ती दहन्ती, समोषन्ती सम्यग् अतिमात्रं दहन्ती,
ब्रह्मणो गवापहारकम् अतिमात्रं दहन्ती, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शस्त्रास्त्ररहितस्यापि देवपि-
त्रतिथिक्रियारतस्य वज्रः वज्रवदाहन्त्री ब्राह्मणद्वेषिणं निघ्नती भवसि । ओषन्ती
उष दाहे भ्वादेः शत्रन्तस्य डीप् ।

क्षुरपविर्मृत्युर्भूत्वा वि धाव त्वम् ॥९॥ (५५) ।

पदपाठः

क्षुरऽपविः । मृत्युः । भूत्वा । वि । धाव । त्वम् ॥६॥ (५५) ।

हे आङ्गिरसि त्वं मृत्युः साक्षान्मृत्युभूता, क्षुरपविः क्षुरैर्धारैर्युक्तो वज्रो भूत्वा विधाव तं ब्राह्मणद्वेपिणं हन्तुं तं प्रति वेगेन धाव गच्छ ।

आ दत्से जिनतां वर्चं इष्टं पूर्तं चाशिषः ॥१०॥ (५६) ।

पदपाठः

आ । दत्से । जिनताम् । वर्चः । इष्टम् । पूर्तम् । च ।
आऽशिषः ॥१०॥ (५६) ।

हे आङ्गिरसि ! त्वं जिनतां ब्राह्मणान् पीडयतां ब्रह्मशत्रूणां वर्चः प्रभावं प्रतिष्ठाम् आदत्से गृह्णासि नाशयसि । अपि च तेषां ब्रह्मद्विषाम् इष्टं पूर्तं च आदत्से यदेव तैर्यजनादिना कूपतडागादिनिर्माणेन च सुकृतमर्जितं तत्सर्वं नाशयसि । तेषां च पूर्वार्जिता आशिषः आशीर्वादानपि आदत्से । तेषां स्वार्जितं परेण दत्तं सर्वं सुकृतं नश्यतीति यावत् ।

आदाय जीतं जीताय लोकेऽमुष्मिन् प्र यच्छसि ॥११॥ (५७) ।

पदपाठः

आऽदाय । जीतम् । जीताय । लोके । अमुष्मिन् । प्र ।
यच्छसि ॥११॥ (५७) ।

हे आङ्गिरसि ! त्वं तं जीतं जिनवन्तमनुपकारिणं ब्रह्मद्विषम् । आदाय मृत-
मस्माल्लोकाद् गृहीत्वा वद्ध्वा अमुष्मिन् लोके परलोके मरणानन्तरं स्थिताय जीताय
ब्रह्मद्विषा क्लेशिताय ब्राह्मणाय वैरनिर्यातनार्थं प्रयच्छसि । मृतो ब्रह्मद्वेष्टा परलोके
जीतानामधीनो भूत्वा अपकारफलं भुनक्तीति । जीतं ज्या वयोहानौ इत्यस्मात् कर्तरि
क्तः । जीतायेत्यत्र कर्मणि क्तः ।

अघ्न्ये पदवीर्भव ब्राह्मणस्याभिशस्त्या ॥१२॥ (५८) ।

पदपाठः

अघ्न्ये । पदऽवीः । भव । ब्राह्मणस्य । अभिऽशस्त्या ॥१२॥

अघ्न्ये हे अह्ननीये ! अघृष्ये ब्रह्मगवि ! ब्राह्मणस्य अभिशस्त्या अभिशस्तौ सत्यामिति सति सप्तम्यर्थे तृतीया । ब्राह्मणस्य हिंसायां अवमाने वा सति तस्मिन् प्रसङ्गे तस्य ब्राह्मणस्य पदवीः भव । तादृशं मार्गं तस्मै आदिश येन तस्य हिंसा अवमानो वा न भवेत् । अघ्न्या या न हन्यते 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११३) इति यक् । घातोरुपधालोपः 'होहन्तेज्जिह्वान्नेषु' (पा० ७।३।५४) इति हस्य घः । अभिशस्त्या अभिपूर्वात् शसु हिंसायामित्यस्मात् भावे क्तिन् । पदवीः पदं वेति वी गत्यादौ अदादेः क्विप् ।

मेनिः शरव्याऽभवाघादघविषा भव ॥१३॥ (५६) ।

पदपाठः

मेनिः । शरव्याऽ । भव । अघात् । अघऽविषा । भव ॥ १३॥

हे ब्रह्मगवि ! त्वम् अघात् पापप्रभावात् तस्य ब्रह्मद्विषः कृते अघविषा अतिघोरविषा मेनिः वज्रसदृशी शक्तिः भव । तथा शरव्या शरवृष्टिः भव यया स पापी अवश्यं वध्यते ।

अघ्न्ये प्र शिरो जहि ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ॥१४॥

पदपाठः

अघ्न्ये । प्र । शिरः । जहि । ब्रह्मऽज्यस्य । कृतऽआगसः । देवऽपीयोः । अराधसः ॥१४॥ (६०) ।

अघ्न्ये ! हे अपराजय्ये आङ्गिरसि ब्रह्मगवि ! तस्य ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणं पीडयतः कृतागसः गवापहरणेन ब्राह्मणं प्रति कृतापराधस्य देवपीयोः देवद्विषः अराधसः अदानशीलस्य, ब्राह्मणाय गामप्रतिपद्यमानस्याधमस्य शिरः प्रजहि आहत्य शिरः विच्छिन्धि ।

त्वया प्रमूर्णं मृदितमग्निर्दहतु दुश्चितम् ॥१५॥ (६१) ।

पदपाठः

त्वया । प्रऽमूर्णम् । मृदितम् । अग्निः । दहतु । दुःऽचितम् ॥१५॥ (६१) ।

हे अघ्न्ये ब्रह्मगवि ! त्वया प्रमूर्णं प्रकर्षेण हतं, मृदितं सम्पिष्य क्षुण्णं दुश्चितं दुर्मतिं ब्रह्मगवीहारकं ब्रह्मज्यं ब्राह्मणपीडकम् अग्निः दहत् दग्ध्वा मारयतु ।

असंस्कृतस्तस्य दाहोऽस्तु । प्रमूर्णं प्रपूर्वकान्मृणातेः कर्मणि क्तः निष्ठा
तस्य नत्वम् ।

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं पर्यायसूक्तम्

सप्तमः पर्यायः

वृश्च प्र वृश्च सं वृश्च दह प्र दह सं दह ॥१॥ (६२) ।

पदपाठः

वृश्च । प्र । वृश्च । सम् । वृश्च । दह । प्र । दह । सम् । दह ॥१॥

हे अघ्न्ये ! हन्तुमशक्ये अपराजय्ये ब्रह्मगवि एवं ब्राह्मणापकारिणं वृश्च
छिन्धि । प्र वृश्च प्रकर्षेण प्रबलं छिन्धि । सं वृश्च सम्यगशेषेण छिन्धि । तदनन्तरं
च तं दह भस्मसात् कुरु । प्र दह प्रकर्षेण दह । सं दह अशेषेण सम्पूर्णं दह भस्मा-
वशेषं दह । तस्य अपमृत्युः असंस्कृतश्च दाहो भवतु ।

ब्रह्मज्यं देव्यघ्न्य आ मूलादनुसंदह ॥२॥ (६३) ।

पदपाठः

ब्रह्मज्यम् । देवि । अघ्न्ये । आ । मूलात् । अनुसंदह ॥२॥

अघ्न्ये ! हे अजय्ये देवि द्योतनशीले ब्रह्मगवि ब्रह्मज्यं ब्राह्मणपीडकम् आ
मूलात् मूलतः पूर्वपुरुषात् पितुरारभ्य, अनु च पश्चाज्जाता ये अनुजाः पुत्रपौत्रादयश्च
तत्पर्यन्तम् यद्वा आसमन्तान्निःशेषं वृश्च ततश्च दह । ब्रह्मज्यं ब्रह्म जिनाति तम् ।
ज्या वयोहानौ क्रयादेः “कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः” । (वा० पा० ३।२।३)
इति डः ।

यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः ॥३॥ (६४) ।

पदपाठः

यथा । अयात् । यमसदनात् । पापलोकान् । परावतः ॥३॥

हे ब्रह्मगवि ! त्वमेतं ब्रह्मज्यं तथा जहि यथा स यमसादनात् यमसदनात्
सांहितिको दीर्घः । यमालयात् पितृलोकात् परावतः परं दूरं स्थितान् परतरान्
पापलोकान् अयात् । पापकृतां कृते ये लोकास्तान् नरकलोकान् गच्छेत् । अयात्
अय चुरादेश्छान्दसो विकरणाव्यत्ययः परस्मैपदं च ।

एवा त्वं देव्यघ्न्ये ब्रह्मज्यस्य कृतागसो देवपीयोरराधसः ॥४॥ (६५) ।

वज्रेण शतपर्वणा तीक्ष्णेन क्षुरभृष्टिना ॥५॥ (६६) ।

प्र स्कन्धान् प्र शिरो जहि ॥६॥ (६७) ।

पदपाठः

एव । त्वम् । देवि । अघ्न्ये । ब्रह्मज्यस्य । कृतऽआगसः ।
देवऽपीयोः । अराधसः ॥४॥

वज्रेण । शतऽपर्वणा । तीक्ष्णेन । क्षुरऽभृष्टिना ॥५॥

प्र । स्कन्धान् । प्र । शिरः । जहि ॥६॥

हे अघ्न्ये देवि ! ब्रह्मगवि ! एवा एवम्प्रकारेण । दीर्घश्छान्दसः । त्वं तस्य
कृतागसः गवापहरणेन कृतापराधस्य ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणपीडकस्य, देवपीयोः देवद्वेष्टुः,
अराधसः अनुदारस्य परस्वं गृहीत्वा अपुनरावर्तिनः पापस्य स्कन्धान् स्कन्धदेशान्
शतपर्वणा शतं पर्वाणि ग्रन्थयो वा अग्राणि वा यस्य तादृशेन तीक्ष्णेन भेदकेन तीव्रा-
ग्रेण, क्षुरभृष्टिना क्षुरवत् तीव्रधारेण वज्रेण प्र जहि प्रवलं यथा स्यात्तथा प्रहृत्य
छिन्धि । तथैव च तस्य शिरः प्र जहि ।

लोमान्यस्य सं छिन्धि त्वचमस्य वि वेष्टय ॥७॥ (६८) ।

पदपाठः

लोमानि । अस्य । सम् । छिन्धि । त्वचम् । अस्य । वि ।
वेष्टय ॥७॥

अस्य ब्रह्मज्यस्य लोमानि शरीरस्थानि रोमाणि सं छिन्धि कात्स्न्येन कृन्त ।
रोमाण्युन्मूल्य तं पीडय । अस्य त्वचं शरीराच्छादनरूपां वि वेष्टय शरीराद् उत्कृन्त ।
त्वगुन्मूलनेन तं प्रपीडय । ब्राह्मणापराधिन एवमुग्रो दण्डो भवतीत्यत्राकृतम् ।

मांसान्यस्य शातय स्नावान्यस्य सं वृह ॥८॥ (६९) ।

पदपाठः

मांसानि । अस्य । शातय । स्नावानि । अस्य । सम् । वृह ॥८॥

अस्य ब्रह्मज्यस्य शरीरात् मांसानि शातय खण्डशः छिन्धि । अस्य शरीर-
स्थानि स्नावानि स्नायून् सं वृह । स्नायूनपि शस्त्रेण खण्डशः कुरु । समस्तमस्य

शरीरं छिन्नं भिन्नं कुर्वित्याशयः । शातय शद्लृ शातने भ्वादेशिच् “शदेरगतौ तः :”
(पा० ७।३।४२) इति दस्य तः ।

अस्थीन्यस्य पीडय मज्जानमस्य निर्जहि ॥६॥ (७०) ।

पदपाठः

अस्थीनि । अस्य । पीडय । मज्जानम् । अस्य । निः । जहि ॥६॥

अस्य ब्रह्मज्यस्य अस्थीनि पीडय पीडयित्वा भङ्घि । अस्य च शरीरस्य
मज्जानम् अस्थिसारं निर्जहि निःशेषेण नाशय येन अस्य अस्थीनि निःसाराणि
सुभङ्गानि स्युः । मज्जानं दुमस्जो शुद्धौ तुदादेः ‘श्वन्नुक्षन् पूषन्’ (उ० १।१५६)
इत्यौणादिककनिप्रत्ययान्तो निपातः ।

सर्वास्याङ्गा पर्वाणि विश्रथय ॥१०॥ (७१) ।

पदपाठः

सर्वा । अस्य । अङ्गा । पर्वाणि । वि । श्रथय ॥१०॥

अस्य ब्रह्मज्यस्य सर्वा सर्वाणि समस्तानि, अङ्गा अङ्गानि हस्तपादादीनि
विश्रथय अत्यन्तं श्लथानि शिथिलानि कुरु । अस्य पर्वाणि शरीरस्थास्थिसन्धीन्
अपि विश्रथय । समस्तानामङ्गानां शैथिल्येन सन्धीनामपि च शैथिल्येनास्य संचारा-
क्षमत्वं भवत्वित्यर्थः ।

अग्निरेनं क्रव्यात् पृथिव्या नुदतामुदोषतु वायुरन्तरिक्षान्महतो
वरिम्णः ॥११॥ (७२) ।

पदपाठः

अग्निः । एनम् । क्रव्यऽअत् । पृथिव्याः । नुदताम् । उत् । ओषतु ।
वायुः । अन्तरिक्षात् । महतः । वरिम्णः ॥११॥

एनं ब्रह्मज्यं क्रव्यादग्निः असंस्कृतः आममांसभक्षकः अग्निः दग्ध्वा पृथिव्याः
अस्मात् पृथिवीलोकात् नुदतां दूरं निष्कासयतु । तत्र च उदोषतु उदगताभिर्ज्वा-
लाभिर्दहतु दाहेन भस्मसात्करोतु । ततश्च भस्मीभूतमेनं वायुः अन्तरिक्षचारी पवनः
महतः अतिप्रमाणात् वरिम्णो विशालात् अन्तरिक्षात् दूरं नरकलोकं यावन्नुदतु ।
तस्य भस्म अन्तरिक्षादपि दूरं नरकलोकं नीत्वा तत्र विकिरतु ।

सूर्य एनं दिवः प्र णुदतां न्योषतु ॥१२॥ (७३) ।

पदपाठः

सूर्यः । एनम् । दिवः । प्र । नुदताम् । नि । ओषतु ॥१२॥

सूर्यो द्युलोकस्थः एनं ब्रह्मज्यं दिवः स्वर्गात् प्रणुदतां प्रकृष्टं दूरं निष्कासयतु ।
मा तस्य स्वर्गो भवतु । स च सूर्यस्तं ब्रह्मज्यं न्योषतु प्रखरैः स्वकिरणैर्निःशेषेण दहतु,
लोकत्रये कुत्रापि तस्य वासो मा भवतु ।

अभिनवमिदं भाष्यं सायणकृतिसन्निभम् ।

अनुपलब्धतद्भाष्यस्थाने विनिर्मितं मया ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं पर्यायसूक्तम्

इति पञ्चमोऽनुवाकः

इति द्वादशं काण्डं समाप्तम्

